

חנה הרציג

תמונות מהפשות כותרת

June 49

Foto Hilly

חנה הרציג
תמונות מחפשות כותרת

חנה הרציג

תמונות מחפשות כותרת

הוצאת עם עובד

לזכר משפחות שטוק והרציג
שנספו בשואה

Hanna Herzig
Pictures Asking for Titles

הספר רואה אור בסיוע
הקרן על-שם יצחק לייב ורחל גולדברג ז"ל

עיצוב העטיפה: זיוה שליו
הדפסת העטיפה: גרפיקה אומנים

©

הוצאת ספרים עם עובד בע"מ תל אביב
סדר ועימוד ממוחשב "מחשב אות" מ. רכלין בע"מ
נדפס בתשנ"ז בדפוס הוברמן תל אביב
Am Oved Publishers Ltd Tel Aviv 1997
Printed in Israel • ISBN 965-13-1195-9

התוכן

בפתח הספר 9

ההתחלות 11

פרנוואלד 55

מינכן 73

סלבה 97

דרוהוביץ' 116

ההתחלות 151

בפתח הספר

כשהתחלתי, לפני שנים אחדות, בכתיבה זו, כך ביני לבין עצמי, כלל לא ידעתי שיהיה לה המשך, וודאי לא ידעתי שיצמח ממנה ספר. הדבר שכתבתי עליו הוא שאינני מכירה את "סיפור חיי", ובכתיבה רציתי לבטא את המצוקה שבאי-הידיעה, שבאי-היכולת לספר את סיפור חיי. אי-הידיעה, התלישות המוחלטת מהעבר, היתה קשורה ב"שואה", שקטעה את ההמשכיות בביוגרפיה המשפחתית. אך היא היתה קשורה גם בנסיבות הספציפיות של חיי ושל חיי משפחתי.

עם תחילת הכתיבה התגלגלו הדברים בדרך לא צפויה: התחלתי במסע אינטנסיבי של חיפוש אחר מקורות מידע, קצוות של חוטים, ואלה נמצאו לי במקומות שלא שיערתי. מה שהתחיל כסיפורה של אי-ידיעה הפך אט-אט, ואחר-כך מהר, לסיפור של גילויים, שהולידו תהפוכות רגשיות משל עצמן. הכתיבה הלכה והתארכה: בתחילתה לא ידעתי את המשכה. והדברים שבו והתהפכו במהלכה בדרכים שלא יכולתי לשערן.

כך או אחרת, הדברים נכתבו מתוך מבט אישי לחלוטין; זהו סיפורו של אדם אחד, והאופן הייחודי שבו הוא מושפע מהמאורעות ההיסטוריים המשותפים. אני מאמינה, עם זאת, שהוא אינו רק אישי. באופנים מסוימים זהו גם סיפורו של דור: דור שנולד אל תוך מציאות לא טבעית ולא אנושית שתבעה למחוק את העבר. הורינו שבאו מ"שם", אחרי המלחמה או גם לפני, נכנעו לתביעה הזאת ללא עוררין. ואנחנו כבר לא חשנו בשיבוש שהיא יצרה בהתפתחותנו. בשלב מסוים בחיי חשתי שעלי לדעת, שאי-הידיעה מנוגדת לטבע. רציתי לתת שמות ופנים וממשות לבני המשפחה שנספו, למקום שבו נולדו וחיו הורי, למקום שבו נולדתי אני, לפענח את הנסיבות שחוללו את ההתחלות. וגם זהו היבט בסיפורו של דור.

את הדרך הארוכה שעשיתי כדי "למצוא משהו" עשיתי לרוב לבדי. אך לא הייתי יכולה לעשות אותה כלל, לולא עזרתם הנדיבה של

ההתחלות

א

כך זה היה: תחילה ילדות אידיאלית כפרית, רחוב עם שורת בתים קטנים ויער. זה לא היה "מחנה-עקורים", אלא סתם מקום בקרבת מינכן. אחר-כך, כשהגענו לארץ, לא הרגשתי שונה מכולם, והנחתי ש"המלחמה" היא חלק מחיי כל מי שהכרתי. לא היה בכך שום דבר מיוחד, ורק שם המקום הקטן שבו נולדתי עורר בי אי-נוחות. לכן אמרתי שנולדתי בעיר הגדולה, מינכן. הורי התחבאו בזמן המלחמה. למזלם. למרות שהמלחמה היתה משהו מובן מאליו, התביישתי בכך שהורי לא היו בין הניצולים האמיתיים, אלה מהמחנות. ואחר-כך חשבתי הרבה זמן שאני יודעת הכל, אבל הפחד היה גדול כל-כך שניסיתי לברוח מהידיעה. ורק הרבה יותר מאוחר התחילו להיקוות אט-אט, בטפטוף שלא נגמר, אלא הלך והתעצם, סימני שאלה, שברי דברים, רמזים לא-מפוענחים. ועכשיו אני יודעת שהסיפור לא יושלם לעולם.

למשל: האם יכולתי להבין, האם מישוהו יכול להבין את המשמעות האמיתית של המלה "להתחבא". האם יכולתי להמחיש לעצמי פרט אחד מהפרטים המרכיבים מציאות של "מחבוא". והיכן היו הורי לפני המחבוא, אז, כשכל השאר "נלקחו" ו"נספו". ומה אומר המשפט שאמי חזרה עליו, "אבא הציל אותי במלחמה". ולמה עברו הורי אחרי המלחמה לגרמניה, ונשארו בה. ואיך חי אבי את השנים המועטות שנותרו לו לחיות אחרי המלחמה, מלחמת העולם הנוראה הזאת שאל הלקסיקון המצמרר שלה נולדתי.

"המלחמה", "ווינה" בפולנית, היתה אחת המלים הראשונות שרכשתי. ה"ווינה" היתה בכל מקום והתקשרה לכל דבר. לא שזה נראה מוזר. הרי ה"ווינה" הביאה את כולנו לכאן, ושם נעלמו כל ה"נספים". המלה "שואה" לא היתה קיימת, היא לא היתה בשימוש אצל אלה שהיו שם, במלחמה. בפולנית לא מדברים על "שואה",

אנשים שסייעו לי מרצון טוב ובלי שהיו מחויבים כלפי במאום. רובם היו אנשים זרים לי לגמרי, אנשים שלא הכרתי אלא כשהתחלתי בחיפוי - כאלה שלקחו חלק במאורעות, כאלה שחוקרים אותם - והם הזדמנו על דרכי לגמרי במקרה, וקידמו אותי עוד צעד. אחרים הם דמויות מרכזיות בסיפור, שעל קיומם לא ידעתי, או שחששתי לפנות אליהם בשאלות פותחות פצעים. לכולם אני רוצה להודות.

בראש ובראשונה לאייזיק וילנר, שהעלה אותי על הדרך; לאלכסנדר בן העיר דרוהוביץ; לבת-דודתי סטלה; לקר סטיפן מפרנוואלד; לרחל ממינכן ולז'קלין מפרנקפורט; ליהודית ממינכן שהיתה כה טובה; לדליה עופר שהאירה את עיני; להדסה ויגודני; למיכאל בן העיר דרוהוביץ; למר וייס מדרוהוביץ; למשפחת שוֹפָה מבוריסלב.

ולחוד עומדת כאן זו שאין מלים שיביעו את שאני חבה לה - סלבה וולושאנסקי, המתגוררת היום בוורוצלב, האשה שהצילה את חייהם של הורי.

אני רוצה להודות גם לבנות דודותי, שולה והדסה, לחברתי, יהודית, שקראה ויעצה, ולבני, יונתן - שהיה שותף צעיר וסבלן. ולבסוף, לכל מי שסייע בהבאתו של הספר לאור - לאנשי ההוצאה וליוכל שמעוני.

יולי, 1997

ובעצם, רק בישראל הומצאה הכותרת רבת־הרושם לקה שממילא לא ייתפס.

וכך זה היה: הלא־רגיל נראה רגיל, המוות נראה כמוליד את החיים, הקיום התחיל מהאין. אף פעם לא שאלתי, לא חשבתי שיש מה לשאול. אבל כשהייתי ילדה, אבי יצא יום אחד מהבית ולא חזר. ואחרי שנים רבות, גילי עכשיו כמעט כגילו במותו, התעוררו בי כל השאלות, כי כבר הבנתי שבשנים הראשונות ההן התערבבו אצלי כל המושגים, ורציתי מאוד לדעת מה באמת היה. ואז התברר לי שזה יהיה קשה מאוד, כי אבי היה האחד שיכול היה לעזור לי למלא את התמונה כך שתלבש סדר. ולכן העבר, שממילא אי־אפשר היה לצור לו צורה ממשית, נעשה כמעט מומצא, כמעט דמיוני. כאילו באתי משום מקום.

במקום שבו נולדתי, שהיה מחנה־עקורים אבל אני לא ידעתי שזה מה שהיה, כל האנשים שנכללו בתמונת־עולמי התחלקו לקטיגוריות: קודם־כל מי ש"נספו", או "נלקחו". הם לא היו אתנו, כמובן, אבל כך זה בכל מקום. אחר־כך היו אלה שכן היו אתנו, והם כולם "ניצלו", כי "התחבאו", או כי "חיו תחת ניירות אריים". את המלה "מלחמה" למדתי מוקדם מאוד, אבל לא יכולתי להבין מהי. פעם שאלתי מה קרה לאיש עם הרגל הקטועה שגר לי־דנו. וכשענו לי: "זה מהמלחמה", קיבלה בעיני המלה משמעות מוחשית. המלחמה, שיוותי לי תמונה, היא שורה של גברים עומדים ורגלם פשוטה קדימה. מטוס עובר למעלה ומטיל פצצה. אדם זה או אחר נפגע באקראי. המלים לא הובנו, כמובן, אבל משמעותן הכוללת הובילה למשהו מעין זה: "המלחמה" היא חלק מחייו של כל אחד, וכל מי שחי בעולם היה שם. האנשים מתחלקים למי שלא חזר משם ולמי ש"ניצל". בעיני לא היה בכך שום דבר מיוחד. זה פשוט היה סדר העולם.

אחר־כך, כל האנשים החדשים שפגשתי בארץ, גם הם היו שותפים לסדר העולם הזה. הנחתי, בלי להתעכב על כך, שכל בני־האדם באו מהמלחמה, והתביישתי רק במקום שבאתי ממנו ובשמו הגלותי, פֶּרְנָאֵלֶד. אבל נראה לי מכובד שנולדתי בגרמניה, ולא בפולין. לא שאלתי את עצמי מה זה אומר להיוולד דווקא בגרמניה, מקומם של "הרעים". נראה שהתקיים בתודעתי בלבול גדול, ובעת־זבוענה־אחת היתה המלחמה הן נחלת כל המין האנושי והן בעיה פרטית מבישה

שלי, בעיקר בגלל "פרנוואלד", שבעצם לא ידעתי מהי.

היא זכורה לי, וגם נראית בתמונות הרבות שנותרו משם, כמו כפר קטן. האנשים בתמונות לא נראים כ"ניצולים". יש תמונות מטיולים ומיערות, ויש תמונות רבות־רבות של אבי, שהיה עורך־דין ועבד שם בקהילה. ואני מנסה להבין: מה מסתתר מאחורי המראה המהודר כל־כך של אבי במעיל הגזור היטב ובמגבעת המוטה הצדה. אחיו, היחיד מבני משפחתו ששרד וחי אתנו בפרנוואלד, התאבד שם, ואבי עצמו כבר היה חולה. והתמונות מראות גם מעמדים חגיגיים, עם דיוקנאות של הרצל ושל ז'בוטינסקי על הקיר, ובמות שבחזיתן שלטים עם כיתובים לא מפותנחים. לא ידעתי מה אומרות התמונות על פרנוואלד, ועל חייו של אבי בה.

מה אני כן זוכרת משם: בתוך המראות הנורמליים התקבעו בתודעתי הילדית כמה חריגים, אבל אלה לא היו "הנספים" ולא האיש בלי הרגל. דווקא אירוע שהיה חלק משגרת החיים עורר את הפחד. זה היה הביקור התקופתי של "הקומיסֶרֶה", שהיתה כנראה כעין ועדת־נקיון שבדקה את הבתים. אני זוכרת היטב את הפחד שהיה מניס אותי למצוא מתכונת מתחת למיטה, כאילו חיפשו אחרי להעניש אותי עונש חמור. דמות "השוטר המעניש" התגלמה בהם והפחידה, אבל את כל השאר נפשי הילדית עיכלה בלי קושי.

אבל החוויה החריפה ביותר של הפרעה בסדר העולם קשורה בפֶּרְאָו לודוויג. היא היתה אחת משורה של נשים גרמניות שנשכרו לטפל בי. מעולם לא הבנתי מדוע היו צריכים לשכור לי מטפלות, ודווקא גרמניות, אך גם המוזרות הזאת אינה נראית בתמונה שבה אני מצולמת עם מטפלת קשוחת־תווים היושבת ליד אמי על ספסל בגינה של ילדים, או בתמונה אחרת, שבה אנחנו מצולמות ביער, אני בזרועותיה, ואתנו עומדים גם אמי ואבי. נראה אפילו שמאותן מטפלות למדתי עוד "שפת אם" – הגרמנית שעדיין מצטלצלת לי באוזניים, למרות שאחר־כך לא דיברתי בה אף פעם.

פראו לודוויג אינה מופיעה בתמונות. אבל דווקא פראו לודוויג חקוקה בזכרוני, ואני רואה אותה לנגד עיני: אשה נמוכה, מבוגרת, שערה המאפיר אסוף. הלכנו יחד, אני והיא, למקום לא ידוע. אולי זה היה טיול שגרת, אבל הפעם הגענו למקום שידעתי שהוא אסור לי. זה היה בית. היום אני יכולה לומר שזאת היתה כנסייה. אבל אז הייתי

בת שלוש או ארבע, ולא יכולתי לדעת. גם לא ידעתי שיש אנשים שהם "נוצרים" ויש כאלה שהם "יהודים". הנשים הגרמניות שטיפלו בי לא התקשרו בעיני ל"מלחמה" ולכל מי שגרם לאנשים ההם להיסקפות. ובכל זאת, ידעתי בחוש שפראו לודוויג עושה לי משהו מוזר ורע.

בכנסייה פראו לודוויג נגעה בגבי ובלחיצה קלה גרמה לי לרדת על ברפי, לכרוע ברך מול הצלב. ואני ידעתי שזה דבר נורא ואסור, שזה חטא. בלי שהכרתי את המלה "חטא", בלי שידעתי שום דבר על אלוהים ועל איך עובדים את אלוהים, נתפסה כריעת הברך ההיא בעיני כחטא, ועוררה בי אשמה ופחד, אפילו יותר מ"הקומיסריה". אני חושבת שלא סיפרתי על כך לאיש, כמו כל ילד המקבל על עצמו את אשמתם של מי שפגעו בו, ובלבד שסודו לא יתגלה. פראו לודוויג הזקנה המשיכה להיות המטפלת שלי, כנראה האחרונה.

הזכרונות מתערבבים בתמונות, והתמונות מתערבבות במה שנודע לי מאוחר יותר. בתמונות יש בתים קטנים עם גג משולש, וילדים שאמותיהם מסיעות אותם בעגלות גדולות מסורבלות. ויש תמונות שלי מגן החיות במינכן, וביער, בחורף, עטופה במעיל פרווה, עם אבי היושב ומביט בי מלמטה למעלה. זה מה שאני זוכרת, וזה מה שמספרות לי התמונות. חיים רגילים. אף פעם לא חשבתי על הפרטים הממשיים שהרכיבו את החיים שם, כי תמיד ראיתי את האבדות והאסונות שהשאירו האנשים מאחור כדבר טבעי ומובן מאליו. לא הכרתי מושגים כמו "סבא" ו"סבתא", לא היו במקומנו סבים וסבתות. הורי איבדו במלחמה אחים ואחיות והורים, אך לנוכח המוני הנספים לא היה במוות הזה שום דבר יוצא דופן. כשאבי מת, לא שמותו נראה לי טבעי, לא היה דבר פתאומי ונורא מזה בחיי הצעירים, אך גילו כשמת – ארבעים ושמונה – לא נראה לי גיל צעיר למות בו. עוד שנים רבות אחר כך לא האמנתי בעומק לבי שאנשים מבוגרים מתאבלים באמת על הוריהם. ראיתי את עצם קיומם של הורים ושארים אחרים כזכייה מיוחדת, מתנה הניתנת לבעלי מזל.

הורי היו במלחמה זוג צעיר, שזה עתה נישא. זה היה בעיר דרוהופין, שבשבילי היתה תמיד מזוהה עם פולין, למרות שלא ידעתי עליה הרבה, לא ידעתי אפילו שחדלה להיות פולין מיד אחרי המלחמה. אבי היה מבוגר מאמי בשנים רבות, ובשל גילו ומידותיו

האחרות היתה תלויה בו ואבודה בלעדיו. אמי אמרה תמיד: "אבא הציל אותי במלחמה", ואני אינני יודעת בדיוק איך. אולי פשוט הניחה את עצמה בידיו, שיתליט, שיכוון, כי לבדה היתה מניחה לעצמה לצלול, חסרת ישע, ילדה שעברה מרשות הוריה המבוגרים לרשות גבר שטיפל בה. אבי עבד מגיל צעיר ועזר בפרנסת משפחתו מאז מת אביו. אני יודעת מעט מאוד על משפחתו, כמעט כלום. הוא עצמו היה רוויזיוניסט פעיל, הדרך בתנועת הנוער בית"ר, ושם הכיר את אמי, שהיתה חניכה שלו. אמי היתה אז יפה מאוד וצעירה מאוד, הצעירה במשפחה של שמונה אחים ואחיות. כנראה נישאו מיד כשהמלחמה פרצה. ואז, תחילה היו "הזמנים של רוסיה", "רוסיסקי צ'אסי" בפולנית, שאינני יודעת עליהם כמעט כלום, ואחר כך הגטו, שלא ידעתי כלל שהיה, ואז הם מצאו מחבוא. על זה ידעתי. ועל המציל האוקראיני, ושהסתתרו במחבוא שנה וחצי. בני משפחותיהם הומתו כנראה באקציות. אחרי המלחמה חיינו בפרנוואלד, אבל לא ידעתי שעברו עוד כמה תחנות, ושבדרכם לגרמניה כבר הייתי ברחם אמי.

בפרנוואלד – היום אני יודעת שהמחנה הזה האריך ימים מכל האחרים – חיינו כחמש שנים. לא ידעתי במה בדיוק עסק שם אבי, "עורך דין שעבד בקהילה". התמונות הראו כל מיני מעמדים פוליטיים, שבהם הוא נראה על במה יושב עם אחרים ליד שולחן, פונים אל קהל נסתר מהעין. הוא היה גם ספורטאי נלהב, את זה זכרתי (משיחות שבהן עודד אותי לשחק כדורגל בנבחרת הבנים, הוא עצמו היה "מגן ימני") ובתמונות הוא נראה עומד חבוק עם חבריו לקבוצה, או רץ במדי "מכבי" עם סמל מגן דוד. קשה היה לחבר בין הדימוי של המקום שאינו קיים לבין המראה הנורמלי שלו בתמונות, מראה של מקום שאנשים חיו בו. בכמה מהתמונות אבי נראה עוגב ללא בושה על מזכירתו היפה פאני הימל, ולחלופין על אשתו החוקית המסתירה את פניה במבוכה מנשיקתו.

במלחמה, אבי חלה במחלת לב. אמי סיפרה שכשיצא מהמחבוא שקל שלושים ושמונה קילו. שניהם ידעו שהוא לא יחיה זמן רב, ואכן הוא הספיק לחיות רק עוד עשר שנים לאחר שיצא משם. בחשבון פשוט, הזמנים הטובים בחייו היו מעטים מאוד. אחיו איזידור היה בן משפחתו היחיד ששרד, ואחרי שהתאבד לא נותר לו איש. אף פעם לא דיבר על בני המשפחה שאיבד, ואני אינני יודעת את שמותיהם. אולי

הוא רצה למצות עד תום את הזמן שנשאר לו, ואני, שלא ידעתי על המחלה, לא הרגשתי בשום צל שמרחף עליו. הארץ החדשה נראתה מסבירת פנים, המקום שממנו באתי נשאר מאחור.

בתל-אביב גרנו בדירה משלנו, דירת שני חדרים, בקומה גבוהה מתחת לגג. כל ציוד הדירה נקנה עוד בגרמניה, והוא כלל את כל האבזרים שהרכיבו משק-בית בורגני ומסודר של שנות החמישים. שמיכות הפוך, למשל, עם ציפויי הסאטן בירוק-אדום, נראות גם היום כחדשות. רהיטי עץ האגוז כבר נפוצו לכל עבר, אך שרידיהם שבביתי שומרים על חנינם ואצילותם. היה שם אפילו פסנתר, שהובא בשבילי. אבל מה שמעורר את דמיוני במיוחד הוא שלל כלי הבית: במדף גבוה, המיועד לכלים שאינם בשימוש יומיומי, אני שומרת את המערכת המושלמת של כלי האוכל מתוצרת רוזנטל, חרסינה מעוטרת בחיטובים מוזהבים. יש שם כלים לרוטב, קערות מרק בגדלים שונים, סדרת קנקנים לקפה ולתה, ספלים מלכותיים, וכמובן, צלחות מכל הסוגים והגדלים. יש גם בקבוקי קריסטל כחולים ליין, וגביעי קריסטל, וקערות לפירות. ובובות חרסינה, כאלה שעומדות על "בופטים" בבתים מזרח-אירופיים, ואליהן אני קשורה במיוחד, כי הן מילאו תפקידים מרכזיים בסיפורים הרבים שרקמתי בדמיון, בימים שהדוממים היו בשבילי חיים.

והיום אני תוהה מאין נמצא הכוח ומאין הרצון לבנות מחדש את החיים כך שייראו כחיים נורמליים לכל דבר. ההמשכיות היתה כמין הפגנה, כאילו שיחזרו הורי בית כהלכתו לכל דקדוקיו ופרטיו. ובכל הנוגע לי, הצליחו בשיחזור. רק שנים אחר-כך מצאתי טעם לפגם בכך שהורי לא הגיעו ארצה בחוסר-כל, כמו האחרים, ובכל התפאורה הזאת של ילדותי שהגיעה מהארץ ההיא, מגרמניה.

מן השנים הראשונות בארץ אני זוכרת את המהירות שבה המרתי את ה"שם" ב"פה", כאילו בעצם כאן התחילו החיים. ההתחלה החדשה נותקה לגמרי ממה שקדם לה, ומחקה אותו. באינסטינקט של ילדים, כנראה, בחרתי ב"כאן" שהיה של כולם והשלכתי מאחורי את המקום ההוא שנקשר בחריגות ובזרות. כל-כך מהר התאקלמתי כאן, שאינני זוכרת זמן כלשהו שבו לא ידעתי לדבר עברית. עד מהרה נשלחתי לגן-הילדים, לראשונה בחיי, ולמדתי לצייר ולריב ולהתחבר עם בני גילי, בלי שום היסוסים של זרות. הזכר היחיד לעברי היו

הבגדים "משם" – מעיל פרווה קטן בחורף, גרביים לבנים מכווצים בגומי מתחת לברכיים, ומוזודה קטנה שמשום-מה שימשה אותי כתיק-אוכל. לגן, וגם לכל מקום אחר, הלכתי לבד, כאילו מאז ומעולם חייתי כאן, במקום הפתוח הזה, מקום כל-כך בטוח שלא נדרשה בו שמירה של הורים. ואכן, אבא ואמא נשארו מאחור, ואני פילסתי לי דרך בכוחות עצמי.

את אבי אני זוכרת כגבוה והדור, את המצח המפורץ ואת הגבות שהצטיירו בעיני משום-מה כירוקות. כמנהג אותם ימים נהג להדק את שערו בלילה ברשת שחורה, ששמרה כל שצרה במקומה. בארץ כבר המיר את החליפות במכנסי חאקי קצרים ובגרבי צמר ארוכים עד הברכיים, גם הם חאקי, אבל עדיין הוא ממשיך להצטייר לי בדמותו הקודמת, מתצלומי חוף-לארץ. פניו הכחושות התמלאו, וגופו הדק איבד את מראה הספורטאי. לאחרונה התברר לי שהיה בעל תואר דוקטור, אבל הוא לא השתמש בו בארץ. נמנע ממנו לעבוד במקצועו, עד לסיום ההשתלמות בחוק העברי, ולמחייתו השתכר מעבודה כמנהל-חשבונות ב"מס מותרות". יום-יום היה נוסע באוטובוס לעבודה, נושא אתו ילקוט עור כבד מהסוג שאין רואים עוד. ובתוך הילקוט, יום-יום, היה מביא אתו שני ספרים בשבילי מספריית "יבנה", החל מהיום שידעתי לקרוא. הייתי גאה בכך שהוא יודע עברית, ואהבתי לשוחח אתו שיחות ארוכות על דברים ברומו של עולם, כשאני יושבת על ברכיו ובוחנת את גבותיו הירוקות. אהבתי אותו כל-כך עד שלא הייתי מוכנה להתחתן עם איש, אלא רק אתו – או עם יוסף טרומפלדור.

אחרי מותו הזכירה אמי בכאב ובתוכחה את הספרים הכבדים, את ארבע הקומות שעלה מדי יום, אדם שהיה כל-כך חולה. לי הוא לא נראה חולה, להפך, כל שמחת-חיים הזכורה לי בבית – חברים שבאו לחגוג, הפתעות קטנות בשבילי, הסתתרות עולצת בצוותא מפני התרגזויותיה של אמי – באה רק ממנו, ובזכותו. לא הרגשתי אז שהוא חולה, שהוא נושא את המשא הכבד של "המלחמה", שהוא מהגר שצריך להתחיל הכל מחדש. זמן רב אחרי מותו מצאתי בין חפציו המעטים טיוטת מכתב. על גבו של טופס ניהול-חשבונות, הוא ניסה לנסח תלונה לרשות העירונית בעניין מדרכות לא מרוצפות ומפגעים תברואתיים בסביבת ביתנו. בדיו ירוקה, אני זוכרת את העט,

בעברית מוקפדת ורצופה תיקונים ("מאי" או "מיא", התלבט שם), בניסוח של מי שידוע לעמוד על צדק ומכיר את לשון החוק, ניסה לעשות מאמץ אחרון לשמור על הכרת-ערך. הדף, שמתנוסס עליו גם ציור של אשה עם כובע קטן וארנק על הזרוע – אני זוכרת איך חיקיתי אז ציורי אופנה של נשים מהודרות – הוא מהדברים המעטים המלמדים משהו על אופיו וחיו.

השאננות שבה חייתי באותן שנים, בקרבה כה רבה למוות, מקבלת בזכרון צורה מוחשית במעשה שובבות קטן שנהגתי לעשות. כשאבא היה חוזר מהעבודה עייף (עם ספרי בילקוט), הוא נהג לנוח על כיסא-נוח במרפסת הגדולה. אמי שמרה בקפדנות על מנוחתו, אבל אני לא נשמעתי להוראותיה, וכל יום ניגשתי אליו ועוררתי אותו בדגדוג בכפות-רגליו. ואבי לא כעס. הוא אפילו מצא בו כוח להעמיד פנים כאילו המטרד היומי והמרגיז הוא בעיניו מעשה שובבות נחמד. אני רואה בזוטה הזאת מחווה גדולה של אהבה.

שנים רבות אחר-כך יכולתי לשמוע על אבי מפיו של חברו הטוב, שכתב לי מכתב. זה היה עורך-דין שעבד אתו בפרנוואלד, והוא מופיע אתו בתמונות מהאספות וממעמדים אחרים, שעד היום לא הצלחתי לפענח. הוא רצה לספר לי על אבי, כך כתב. אבל אני לא עניתי. וכשכבר התעורר בי הרצון לדעת, היה מאוחר מדי. חברו הטוב של אבי, האיש היחיד שרצה לספר לי עליו, כבר מת.

משנות הילדות אני זוכרת את הורי כדמויות שנוכחותן היתה חיונית לי, אך בלתי-נפתפת כשלעצמה. לא חשבתי שיש להם חיים משל עצמם, לא יכולתי לראות אותם בנפרד ממני. באנוכיות של ילדים הייתי אני במרכז, ולהם לא היה קיום מחוצה לי. אני עצמי לא הקשיתי עליהם, כאילו ידעתי שעלי להשתדל להסתדר בכוחות עצמי. בעצם, הם הסתירו ממני הכל, ואני, מצדי, יכולתי לחיות לי את ילדותי באין מפריע.

רק היום אני יודעת כמה הסתירו ממני, ואינני מבינה איך הצליחו. ליתר דיוק, הם לא הסתירו ממני. לכאורה ידעתי תמיד את העובדות הבסיסיות, שסופרו לי כנראה בגיל רך. לא, לא סופרו. הן פשוט היו שם כל הזמן, אבל לא יכולתי להבין אז את משמעותן. ואילו העובדות עצמן – שוב, באותה הסתגלות מופלאה של ילדים – היו בשבילי

טבעיות לגמרי. להורים אין הורים, ובכלל, הם לא באו משום מקום, ובעצם אין להם עבר; כל מה שהיה לפני-כן נמחק, מעבירים עליו קו, קורעים ומשאירים מאחור, זה לא ממש אמיתי או חשוב. ושום חסר לא הורגש.

שלא מתוך שיקול מודע – ודאי שלא היתה כאן החלטה מתוכננת – הורי לא שיתפו אותי במה שכנראה נראה להם קשה מדי. אני לא יודעת איך הצליחו בכך. איך הצליחו לא לפרוק עלי את מועקותיהם, אבל גם לא ליצור אווירה של סודות מפחידים. היום אני יכולה לומר שאי אפשר היה לעשות יותר. ובכל-זאת. מה קורה כשילד קטן תופס את התחלת חייו כטועה לשניים: מה שהיה שם, לפני שבאנו לארץ, שכולו מורכב מהמלים של "המלחמה", וההמשך, שבכלל אינו קשור לשום דבר שלפניו. וזו בשבילו התמונה הנורמלית של המציאות.

מה שלפני, שתמיד ידעתי, התאפיין במין כלליות, כאילו התמזגו כל הדברים לגוש אחד. המלה "נספו" לא קיבלה צורה פרטית, אישית, אלא מיצתה כביכול את כל מה שקרה במלחמה להורים, לאחים ולאחיות של הורי, ולכל משפחותיהם. לא ידעתי, וגם לא חשבתי שיש מה לדעת, איך ומתי, ושבשביל הורי לא מדובר במשהו כללי ומופשט אלא בפרטים רבים שמתקבצים יחד למיתות המסוימות של כל אחד ואחד מהאנשים הקרובים ביותר, שבכל אחד מהם קשורים הרגשות המורכבים והאינטימיים ביותר. עד היום אני לא יודעת אם הורי ידעו איך מתו בני משפחתם, ואני תוהה איך זה לא התעוררו אצלי שום שאלות על כך עד לאחרונה. אני חושבת שלא יכולתי להמחיש לעצמי תמונה של כל זה, אפילו לא של פרט אחד, אבל מה הוא בכלל פרט אחד? הילדים הקטנים במשפחה, אולי תינוקות, איך הם "נלקחו"? כדי להמחיש "פרט" אחד כזה צריך היה להבין שכמוהו יש המוני פרטים שאפילו אי-אפשר להתחיל לנגוע בהם, ופירושו היה לאבד את מעט הבטחון שהיה בגוש האחד הזה, המונוליטי, של "המלחמה".

מי שכן עוררה בי התייחסות מוגדרת היתה רק הילדה מְרִילָה, בתה של אחות אמי, המופיעה באחת התמונות היחידות שנשארו משם. ילדה שחרחרת, עם סרט גדול בשער, ולידה בת-דודתי סטלה, שהסתתרה עם הורי באותו מתבוא. לילדה הזאת היה דיוקן מוגדר, גם מפני שהיתה ילדה, כמוני, וגם מפני שראיתי אותה בתמונה. כשאני

כותבת אני קולטת שאני לא יודעת איך נראים רוב האנשים האלה, שקשה לי לקרוא להם סבא וסבתא ודוד ודודה. אין להם פנים כי לא נשארו מהם תמונות. לאחרונה מצאתי תמונה משם, של אשה צעירה, אני חושבת שזו אחותו של אבי. יש תמונה אחרת של ישישה צמוקה: אמו של אבי. בעצם, לא ייתכן שהיתה אז זקנה כל-כך. כבת חמישים? ותמונה של אבי-אבי, שגם הוא נראה ישיש, למרות שכנראה לא היה ישיש. ויש תמונה – שלושה ילדים, שאני מזהה בה את אבי, עומד במרכז, ואת אחיו איזידור. אבל אף פעם לא סיפרו לי שהיה אח שלישי. תמונות נוספות אין. לאבי היו כנראה שלוש אחיות שאינני יודעת עליהן כלום. גם לא שמות. ולאמי אח בכור, אוסקר, ושלוש אחיות. הן היו נשואות ואמהות לילדים, חסרי שם וזהות. אבי-אמי היה סוחר עצים, ובית-החרושת שלו הולאם בימי הרוסים. אמו של אבי היתה אלמנה. אני מנסה לקבץ את מעט הדברים. נדמה לי שזה הכל.

ובתוך זה ישנם הדברים המעורפלים, הסותרים, שלא ראיתי אותם כמעורפלים וסותרים, ואף פעם לא ניסיתי לברר מה הם היו באמת. למשל: האם אמה של אמי אכן מתה ממחלה, לפני המלחמה. האם נאמר לי דבר כזה. הוצאתי אותה ממניין הנספים, ומוות שלא בנסיבות ההן כלל לא נראה לי ראוי להתייחסות. לכן כנראה גם אף פעם לא חשבתי על כך שאמי התייתמה מאמה כשהיתה בת עשרים. וגם לא העלה ולא הוריד בעיני כמה אחים בדיוק היו לאבי. או מתי ואיך התייתם מאביו. מותו של אבי-אבי, כל-כך מזמן, עוד לפני המלחמה, לא שינה הרבה בתמונת המיתות האלה. המוות, כמותו הפרטי והרגיל של האדם האחד, בכלל לא נקלט כראוי להתייחסות.

על הורי ידעתי תמיד שבמלחמה הם הסתתרו במחבוא, במרתף, שהמציל היה אוקראיני, שהם היו שם שנה וחצי עם עוד ארבעים יהודים. בזה הסתכמו ידיעותי, ולא חשבתי שיש מה להוסיף על מה שידעתי. המלה "מחבוא", בדיוק כמו המלים האחרות שתימצתו את המלחמה, גם היא לבשה צורה לא-מובחנת, מלה שאומרים: אלה ניצלו כי ברחו לרוסיה, ואלה נלקחו באקציה, ואלה התחבאו. אחרי שנים רבות, אמי אמרה לי פעם משהו על כך שלמרות התנאים, "אנשים קיימו יחסים" במחבוא. אנשים, כלומר אבי ואמי. אני לא חושבת שאי-פעם חשבתי על אפשרות כזאת עד אז. ועל דברים רבים

אחרים. כשסטלה, בת אחיה של אמי, סיפרה לי לאחרונה את הסיפור המלא, מה שזכרה מילדותה ומה שסיפרה לה סלֶבָה, אשתו של ה"אוקראיני" שלא היה אוקראיני, כבר באתי עם תמונה מפורטת יותר. כי אז כבר ניסיתי זמן רב להבין מה זה אומר, למשל, לחיות שנה וחצי בלי שאפשר להזדקף. והפרטים שאמי סיפרה לי התבררו כמדויקים, חוץ מהמציל "האוקראיני", שאמי זוכרת עד היום את שמו, אבל סטלה סיפרה שהוא ואשתו היו פולנים.

היו לי שתי תמונות משם: האחת תמונה של ילדה כבת חמש, עם דובי גדול בזרועותיה. זו הילדה של "האוקראיני". שמה, התברר, אניה, והיום היא כבת חמישים. התמונה האחרת, שלאחרונה הוצאתי אותה מהאלבום, להראות לסטלה, ועדיין לא החזרתי, היא שלו, של המציל, והוא מצולם בה עם דודי ומשפחתו ועם הורי. אני חוזרת ומסתכלת בה הרבה. האנשים נראים רגילים לגמרי, אינם נראים "ניצולים". שתי ילדות עומדות עמידה של ילדות מחונכות ומחייכות כמו שצריך בתמונות. המבוגרים לבושים כאופנת הימים ההם: אמי במעיל פרווה, ולרגליה מגפיים לבנים גבוהים. אבי במכנסיים מהודקים מתחת לברכיים, מעין מכנסי רכיבה, ידיו שלובות מאחורי גבו בתנוחה אופיינית. על גב התמונה כתוב בעפרון: ורוֹצֶלב, מרס 1946. היום אני כבר יכולה להרכיב איזה סדר זמנים: השחרור, כפי שכולם קוראים לכך, היה באוגוסט 1944. אבל הרוסים שכבשו את האזור הבריחו את הניצולים, ולא רק אותם, ממה שהפך לברית-המועצות אל תוך פולין. כך הגיעו לוורוצלב, שבה גרה עד היום סלבה. ורוֹצֶלב, הרי היא ברסלאו, היא אחד המקומות שהוזכרו הרבה בביתנו, ועכשיו אני יודעת למקם. ומה שאני יודעת עוד הוא, שבאותה תמונה מוורוצלב אני כבר ברחמה של אמי, העתידה בקרוב לנדוד עוד הלאה, לגרמניה.

גם בתמונה שכתוב מאחוריה "קרקוב" אבי ואמי נראים אלגנטיים ונאים, בייחוד אמי, בחצאית קצרה ובמגבעת גברית, זרועה כרוכה בזרועו ושמתחת חיים קורנת ממנה. אפשר לראות בתמונה כמה כוח החיים גדול, כמה מהר אנשים היו מסוגלים שוב לשמות. אפשר ללמוד ממנה שהם חזרו מהר לחיות, לקנות בגדים וחפצים לבית וללדת ילדים. ואיך יכלו. גם זה מן הדברים שצריך להבין, ואני לא תמיד הבנתי. אינני זוכרת באיזה סדר התייצבו השאלות ונפתחו עוד ועוד

מעגלים, מתי הבנתי שמה שהיה בעיני התמונה כולה אינו אלא קצה הקרחון, שמה שחשבתי לסיפור סגור אינו אלא הפשטה שאינה אומרת כלום. אולי אז, דווקא אז, התחילה התמונה של "קרקוב" לעורר בי אי־נוחות. שכן הכל הסתבך כל־כך, וכל פרט ותצלום ומלה שנאמרה לי נתפסו כפותחים פתח לדברים שאולי מוטב לא לדעת, להתנסויות שהדמיון אינו יכול להקיף. כל דבר שנראה תחום התגלה כסימן שאפשר ללמוד ממנו, רמז המסתיר מאחוריו סיפור שלם. ולא יכולתי להסתכל בתמונה הזאת, ובאחרות, בלי שייפער מתחתיה מיד איזה בור.

אבל כל זה קרה מאוחר יותר. התודעה הילדית, שכבר הכילה דברים חריגים כל־כך בתוך סדר העולם, קלטה גם את ההתחלה הקטועה בלי שתיפגם תחושת הסדר. אבל כשאבי מת לפתע, אז התערער הסדר בבת־אחת, ומאוחר יותר, כשהבנתי את משמעות מותו, כבר התגלו הבורות שבסיפור כולו. ואבי כבר לא היה שם כדי, אולי, לעזור לי לאחות אותו מחדש.

אבי צנח ומת ב"נשף פורים", כך קראו לזה אז. הוא הלך לנשף עם אמי, ובאמצע הלילה, ליתר דיוק, בשעה שתים וחצי, אמי חזרה בלעדיו. הדודה ניגשה אל מיטתי, "אבא שלך מת", היא אמרה לי. הוא מת שם, ב"נשף", ואני מדמינת שבידו היתה כוסית משקה חריף. בפרק הזמן שבין יציאתו מהבית (ילדה טובה ואמיצה נשארת לבד והולכת לישון, ילדה רגועה טובה ואמיצה) ובין היקיצה אל מותו ("אבא שלך מת"), העולם איבד את כל תוויו המוכרים וחדל להיות מה שהיה.

מעט לפני־כן, כשהייתי בת שמונה או תשע, חדרה לתודעתי לראשונה ההכרה בסופיות של החיים. אני זוכרת בבירור את הלילה שבו התהפכתי במיטה אחוזת חרדה שלבשה אופי מוחשי לגמרי – כולם ימותו, אבא אמא, ואני אישאר לבד. מוזרה בעיני הפתאומיות של ההבנה הזאת, הרי המוות היה נוכח לידי מאז ומתמיד, והאם באמת לא חשתי במחלתו של אבא. אבל עוד יותר מוזרה היתה הבחירה שהעמדתי בפני עצמי. היה זה כאילו מישו מורה לי לבחור בין אבא לאמא, זה לחיים וזה למוות. ואבא מת זמן קצר אחר־כך. אבי מסתכל אלי מתצלומי הפזורים בבית, צעיר מאוד בתצלום

שעל כוננית הספרים, מבוגר יותר, מעיל תלוי ברישול על הכתפיים בתצלום שעל שולחן־הכתיבה. התצלום הראשון – לאחרונה פירקתי את המסגרת כדי לנסות למצוא תאריך או מקום – נראה כמעמד רשמי, אולי סיום לימודים. פפיון, היד על ספר פתוח מונח על השולחן. זו אחת התמונות המעטות ששרדה מהתקופה שלפני המלחמה, ותמיד היה לה מעמד מכובד, שכן שכנה במסגרת, ואילו שאר התמונות היו זרוקות בערבוביה בשקית נייר. את התמונה האחרת העברתי לשולחן לא מזמן, כשדיפדפתי באלבום ושמתי לב שאבי נראה בה נינוח במיוחד, ושחיכו פנימי ושמת. חוץ מהתמונות, ומערכת מסמכים קמוטים בשקית, שרק לא מזמן פתחתי, נותרו ממנו: תיבת סיגריות מכסף, מלאה למחצה בסיגריות מתוצרת "אריסטון", מסודרות במקומן כפי שהניח אותן לפני כארבעים שנה; טופס המציין את מקום הקבורה (גוש... אזור...); אלבום אדום ובתוכו הבולים שאסף בחמש השנים שהספיק לחיות בארץ. לא מכבר הגיעה לידי טבעת הנישואין שלו, ובצדה הפנימי חרוט תאריך: היום והחודש ברורים, אך השנה מחוקה, לא ברור אם ספרת העשרות היא שלוש או ארבע. כאילו בעיקשות מכוונת סירבה הטבעת לתת לי את המידע החשוב. וכך זה היה: תחילה ילדות אידילית, שכל מה שיש בה מ"המלחמה" הוא המהלך הרגיל של הדברים. המתים ומה שהיה, אלה לא שייכים להווה. שום דבר לא חסר, כי מה שיש הוא הסיפור כולו. אבל מותו של אבי פתח את כל החוליות הרופפות, ולא רק ההווה חדל להתקיים, אלא גם העבר כבר לא יכול היה להיות גוש אחיד שפרטיו מטושטשים. נדמה לי שאילולא מת אבי אז, יכולתי לחיות בעולם ללא־שואה.

בהמשך היו שנים ארוכות-ארוכות של שתיקה. שנים חסרות-צורה, שהחניקו את כל ההתחלות, את מה שנותר מאבי, את הילדות, וגם את הגוש הלא-מובחן של "המלחמה". עדיין לא חשבתי אז שיש מה לדעת, לעבר לא היתה שום משמעות בתוך ההתבגרות, שבה הכי חשוב היה להיות "כמו כולם". לא הבחנתי אז שאני מאבדת את הטוב ואת הרע, את היקר ואת הכואב, את מה שנותן כוח אם יודעים ואת מה שמותיר בור אם לא יודעים.

ומתוך כל הלא-ידוע הזה, "המלחמה" נאחזה בי, והיא היתה לי לפחד הגדול, שלא דמה לשום פחד אחר. לא שיערתי שיש לפחד הזה שותפים, לא יכולתי לחשוב אז על מה שהיום הוא מובן מאליו. בישראל של אותם ימים אף אחד לא דיבר ולא הסביר, ואני, כמעט ילידת הארץ ודוברת עברית, מה לי ולדברים הרחוקים ההם, ראיתי בפחד בעיה פרטית, מוזרות שאין לה הסבר.

אבל שנים רבות אחר-כך, הפחד כבר לא נראה לי מוזר, להפך. כשהגעתי לגילם של הורי במלחמה, כשהיה לי ילד שצריך להגן עליו, התחילו חוויות משם לתפוס מקום לגמרי מוחשי בחיי. להיות אשה צעירה וחסרת ישע במלחמה. להיות ולהיעשות אם ממש כשהמלחמה נגמרה, וכולם "נלקחו" ו"נספו". עם הגיל באה ההכרה ברפיפות המוחלטת של כל ההגנות, והיא עשתה בשבילי את "המלחמה" למשהו הכי נוגע, קרוב, תמצית של התפלצתיות הלא-אישית האורבת לכל אחד בכל מקום. יותר ויותר עמדתי על היהירות שבה אנחנו רואים את עצמנו כמובטחים מפני התפלצתיות הזאת, כמוגנים מפני האפשרות שמשהו ירמוס אותנו בשרירותיות, ולא ישאיר לנו כלום. להישאר פתאום עירום מכל הבגדים והפריטים והתארים והמנהגים שמגדירים צלם אנוש, האפשרות הזאת נראתה לי מאוד מוחשית.

בזמן משפט אייכמן, כשהרדיו לא הפסיק להשמיע, והעיתונים נמלאו בתמונות, ולא היה לאן לברוח, והפחד שהיה קיים תמיד מילא את הכל, מצאתי את עצמי ערב בבית זר, נערה צעירה שבידיה הופקדה תינוקת, בוגרת דייה להשתכר משמירה על אחרים. על

השולחן בבית הזר היה מונח גליון של "העולם הזה", ועל השער היה צילום של אסיר במדים מפוספסים. זה הכל. ואני זוכרת שנפלה עלי האימה שאין לה מלים, זו שמצמררת את הגוף, מקפיאה את הדם, ואיך בורחים משם וחוזרים למקום של ההווה. ולא עזר שהרחקתי את העיתון מטווח ראייה. המראה כבר נחרט בתודעה ולא זו משם. אבל למה זה הפחיד כל-כך. אני חושבת שעוד לפני שניסחתי לעצמי את הדברים, פחדתי מהתמצית. פחדתי מהמצב של לא להיות אדם, ואותו ראיתי אפילו במדים המפוספסים, עוד לפני שראיתי את הפנים.

אני קוראת עכשיו זכרונות שעולה מהם תמונה שאפשר בכל-זאת להביט בה, ספרו של אימרה קרס, "ללא גורל". הוא כותב בהומור יבש שרק הוא מסוגל לו, ורק לכן אני יכולה לקרוא את הספר, אם כי אפילו כאן נופלת עלי לפעמים האימה ההיא, והספר מונח ומחכה עד שהאומץ יחזור. אבל כשאני מעיזה להביט, אני לומדת שהאנשים, אסירי המחנות, עדיין נשארו בני-אדם. הם שוחחו, היו להם שמות, הם החליפו אינפורמציה וניסו לתכנן עתיד. היה להם אכפת מה גודל המדים שקיבלו, שיתאימו איכשהו לגופם, ובהתחלה, לפחות, ניסו לשמור על נקיון הגוף. והם לא היו אדישים להשפלה, לנעורים שהולכים לאיבוד, להשתתה. לא הייתי משערת שאפשר להישאר אדם במידה כזאת שם.

היום כבר יש מלים שיכלו להתאים, אלא שלי הן אינן מתאימות. לא "הזוועה", ולא "האימה", ובעיקר לא המלה "שואה" שנעשתה החלולה מכולן. כש"דור שני", כל-כך ממסגר ונות, נכנס לשימוש, זה הרגיע, אך לא לזמן רב. המאפיינים לא התאימו לי, לא בדיוק, כמעט קינאתי באלה שמצאו נוחם בשייכות הזאת, כי לי היא לא נתנה את המלים. המלים שחסרות לי הן אלה של הפרטים הקטנים, שהרכיבו כל אחד מהאירועים, של הרגעים הנפרדים, של היומיום הזה שנמשך שנים, חמש או שש שנים. וכל עוד חסרו לי הפרטים, לא היו לי מלים. למשל עכשיו, כשאני יודעת קצת על המחבוא, וקצת אני יכולה לדמיין, התמונה של המרתף שכולו דרגשים-דרגשים, וכל הזמן יושבים או שוכבים, עושה את ה"מחבוא" ממשי יותר. זוהי איזו התחלה של משהו שיש בשבילו מלים.

זה מוזר כמה מהר התגלגלו הדברים בזמן האחרון, אחרי שנים שבהן לא חשבתי שמשהו – אינפורמציה, אנשים, סיפורים – מחכה לי

באיזה מקום. גם כשכבר ידעתי שהסיפור, לפחות בחלקו, מחכה לי, עשיתי רק צעד, ונעצרתי. ועוד צעד, ושוב נעצרתי. זה נמשך כמה שנים, שבהן הגחתי אבל מיד איבדתי את האומץ. יום אחד, לפני כחצי שנה, התרחש זינוק קדימה: היה זה אירוע מקרי שדחף אותי לפנות למשרדי נסיעות המארגנים סיורים בפולין (כבר ידעתי אז שדרוהוביץ אינה בפולין, שזה יהיה סיפור מסובך), לדלות שמות של מי שאולי יוכלו לעזור, כמה מהם שמות נשכחים מהעבר. ומיד, באותו יום, הדברים שעשיתי פתחו פתח לעוד דברים, שחיו לי ממש בהישג־יד, ואני לא ידעתי. וכך, במהלך הזמן שבו אני כותבת, ההווה כל הזמן מתקן ומשנה את העבר שעליו ידעתי ושעליו כתבתי.

ועכשיו, אחרי זמן כה רב של אי־עשייה, כבר מצטברים דברים שדחוף לעשות. דחוף לקבל את כל המידע שאפשר. לקרוא חומר. להיפגש שוב עם סטלה, ואולי, בעזרתה, עם אשתו השנייה של איזידור, אחי־אבי, שפתאום גיליתי שהיא עוד חיה. אתמול ניסיתי לפענח את המאמר ביידיש שכתב אבי על בית־המשפט של פרנוואלד. אבל מן המעט שהבנתי לא הייתי בטוחה, וזה הבהיל, איזה מין אדם יוצא מתוך שני עמודי המאמר. נדמה היה לי שאני פוגשת אדם המדבר מעמדת עליונות, מי שתפקידו להחזיר אנשים לקויים לחיים נורמליים, לתפקוד בחברה. מה אני יודעת על אבי. מה אני עתידה עוד ללמוד. ועוד מצאתי במאמר שבין יושבי המחנה היו K.Z., פרטיזנים, ומי שחיו "תחת ניירות אריים". את הביטוי האחרון, בנוסח הזה בדיוק, שמעתי רק בבית, ובפולנית. זה היה כאילו דיבר אלי אבי בשפה הפרטית שלנו. צריך גם לפענח סוף־סוף את המסמכים הרפואיים הכתובים בגרמנית, ואת המכתבים בפולנית: מכתב קצר של אבי בדיו הירוקה ההיא, ברכות לשנה החדשה. ותשובה מאדם וילק, ידיד יקר, אהוב. כך פנה אליו אבי. וילנר הוא שנתן לי את המאמר וגם הבטיח לתרגם לי אותו ("חבל שאת לא יודעת יידיש"). הוא אמר לי שאדם וילק היה פעיל במפלגת הציונים הכלליים. ככל הידוע לו, אבי לא היה ברויזיוניסטים ("הוא לא מופיע ברשימה").

לפני כמה שנים נפגשתי עם מוטק, שהפך למרדכי ארז, קרוב־רחוק ממשפחתו של אבי. מוטק הנער מופיע בתמונות רבות מפרנוואלד, ובעיקר אני אוהבת את התמונה שבה הוא מחזיק אותי בזרועותיו, בחור יפהפה ותינוקת בלונדינית הנישאת בידיים בטוחות. אבל הקשר

בינינו נותק לפני עשרות שנים. הוא הזדמן בדרכי במקרה, ובפגישה היחידה שהיתה לנו – שני אנשים מבוגרים וזרים – לא ידע, לא זכר. הרי היה רק נער: את היית ילדה חמודה ואביך היה, הרי את יודעת, היועץ המשפטי (לא, לא ידעתי). מוטק לא זכר, לא רצה לזכור. הוא התערה כאן והיה איש צבא־קבע שנים רבות. אבל ממנו הבנתי לראשונה שפרנוואלד איננה פיקציה, מקום מפוברק עם שם מפוברק שנמחה מהמפה כשגמרו להשתמש בו. הייתי שם יותר מפעם אחת, אמר לי. כן, זה עוד קיים, למה שלא יהיה? עכשיו זהו פרוור כפרי, עשירים גרים שם. והייתי גם בוול־פֶּרֶצֶה־אֵוֶן, העיירה הסמוכה. הוא טייל כתייר במקומות שחשבתי שהם מומצאים, ששמותיהם שקלטתי ואימצתי, הם רק בתוך הראש שלי. ממנו התברר לי שהיו מקומות כאלה, שהם משותפים לעוד אנשים, ועוד יותר: שהם קיימים עדיין. המקומות הפרטיים שלי, הלא־שייכים, היום "גרים בהם עשירים". קשה לעכל, אבל טוב, כמה טוב, לדעת שבאמת היה מקום כזה בעולם. דרוהוביץ נמצאת ליד לבוב, עיר קטנה של כארבעים אלף נפש. היום היא בתחום אוקראינה, כמו חלקי גליציה האחרים שסופחו לברית־המועצות אחרי המלחמה. עכשיו, שהמפה כבר חקוקה בראשי, אני יכולה לצרף חלקי דברים, לשבץ בסיפור שמות של מקומות ששמעתי הרבה. לבוב, למשל. או קטוביץ, שם גר אחי־אמי ולכן חשבתי ששם היה המחבוא. או ורצלוב, התחנה האחרונה לפני גרמניה. אבל את המפה פתחתי לראשונה רק בשנים האחרונות. אני, שמתוודעת אל מקומות לפי שמותיהם ומשננת את הדרכים אליהם כאילו רק ידיעת שמו של מקום ומיקומו מעידה שהייתי בו באמת, אפילו לא טרחת לפתוח מפה. לא עלה בדעתי שאמצא משהו על המפה – לא רק מפני שאולי המקום נראה לי קטן, אלא בגלל אותה הרגשה לא הגיונית שהמקום פשוט איננו. העיר לא היתה בעיני מקום ממשי במרחב גיאוגרפי, ולכן לא חיפשתי אותה על המפה.

היחידה שידעה על דרוהוביץ הייתה אמי. רק היא היתה משם, כלומר, באמת משם. המקום הזה היה שלה, רק שלה. וכמה בדידות היתה בזה. כששמעתי לראשונה על ברונו שולק, הסופר הפולני מדרוהוביץ, באתי לספר לה: האם הוא לימד אותך בגימנסיה? אותי, "חנויות הקנמון" שתורגם לעברית הוציא מבדידות רבת־ימים. היה לנו שותף, ועוד מכובד, לדרוהוביץ.

אמא מספרת ומספרת על ילדותה, שם מעבר להרי החושך. היא מספרת על היעדרות ועל פירות־הבר ששמותיהם זרים לאוזני (אוכמניות? דומדמניות? השמות הספרותיים האלה אינם אמיתיים). על החגים בבית המשפחה הגדולה, והיא זוכרת לפרטי־פרטים את הכלים המעוטרים של ארוחת החג. אבל מה שהיא מספרת שייך רק לה, ואין שם סבא וסבתא ואבא בשבילי. היא מספרת על עולם אחר, סיפור אגדה יפה שאין לו שום שייכות להווה. היא לא מספרת לי כדי שאדע ואזכור, אלא חוזרת לשם, כדי להיות שם ולא פה. לכן גם לא נחשבו בעיניי שמות ופרטים אחרים על בני המשפחה, ו"מי־שנה" וימי־הולדת. כל החריטות האלה שעושים בזמן, כדי לנסות לשמור, לעשות מעין סדר. פולין של הילדות, הימים שלפני המלחמה, הם היו הממשות היחידה בשבילה. היא נשארה שם, ולא ניסתה, לא היה לה צורך, לחבר את העבר אל ההווה.

אהבתי להאזין לסיפוריה של אמי, אך הם התרחשו במקום לא־מקום, מעבר למציאות. אנשים יכולים ללכת בעקבות עברם. לאמי לא היה לאן לחזור. אין פולין. לא במרחב, לא כמקום שאפשר לבקר בו. אבל בזכרון ובנפש אין שום דבר מלבד פולין. ההתנגשות הזאת הכאיבה והיתה בלתי־נתפסת.

כשפולין נפתחה למבקרים מהמערב, הרגשתי לא השתנתה. אנשים נסעו, וכתבו, ואני לא יכולתי לקשר בין המקום שעליו סיפרו ובין "פולין". החומר הרך, חסר הצורה, של פולין שלי לא השתבץ בתבניות החדשות. כשהתגבש בי לאחרונה הרצון לנסוע, וסיפורתי על התכנית לאמי, תגובתה היתה משונה. מה יש לך לחפש שם, אמרה. היא נרתעה: מה שנראה לה מחוץ לתחום עדיף שכבר יישאר כזה. בזהירות ובחשש שבהם אני נוגעת לפעמים בנושאים האסורים – הרי היא המקור היחיד לעבר – שאלתי אם היא זוכרת את הכתובות, כתובת בית משפחתה וכתובת הבית שבו התחבאו הורי במלחמה. ולמרות הבלבול וההתרגשות והזמן היא זכרה. למעשה, רק אז התברר לי שהורי הסתתרו בדרוהוביץ' עצמה, באותו רחוב עצמו שבו התגוררה משפחתה של אמי. כפנקס הקטן והירוק שבתיקי שמורות עכשיו שתי הכתובות שכתבה ביד רועדת אבל בלי היסוס: drohobycz, szasskiewicza 29. ובאותו רחוב, מספר 9, היה המחבוא, ולאוקראיני קראו: איזידור וולושנסקי. בדרוהוביץ', שבה

שרדו רק כמה מאות יהודים, רובם כאלה שהסתתרו, בעירם שלהם וליד ביתם, שם הם התחבאו.

אחרי ברנו שולץ, גיליתי את דרוהוביץ' בפרק מתוך "עיין ערך: אהבה" של דוד גרוסמן. אנלי זוכרת את העיתון שבו התפרסם לראשונה קטע מהפרק, וכמה הופתעתי שמישהו בהווה, כאן בארץ, מתעניין בעיר הזאת, מכיר את פרטי החיים בה, מציין, אפילו, שמות של רחובות. זו היתה הפעם הראשונה שהשם הזה הגיע אלי מהמציאות, ונוכחותו הקרובה כל־כך היתה מוזרה ולא־צפויה.

לפני שנים אחדות עלה בדעתי שאוכל להיעזר בתיעוד הרב המצוי בארכיונים ובספרים. בית־התפוצות, למשל, סמוך למקום עבודתי, אבל אף פעם לא עלה בדעתי לחפש בו, עד כדי כך לא האמנתי שיש מה למצוא. היה פשוט לקבל את דף המידע, שכמוהו יש לכל קהילה, ובו כמה שורות תמציתיות על ההיסטוריה של המקום ועל קורותיו במלחמה. מידע מפורט על אנשים לא היה להם. אבל השורות המועטות, שהעלו נתונים מספריים בעיקר, דיברו בעד עצמן. למעשה, רק אז הבנתי שהיה בדרוהוביץ' גטו, כלומר שהמלחמה לא התמצתה במחבוא, אלא היה בה כל מה שהיה בכל המקומות האחרים. איך לא ידעתי שהיה שם גטו. איך ייתכן שלא יהיה. אבל לא דיברו על כך אצלנו, המלה לא נכללה בלקסיקון ההוא של המלחמה. היה שם גטו. ומיד התמונה הסגורה נפתחת והראש מתמלא בחומר חסר צורה אבל מפחיד, מפחיד להביט, למרות שלא רואים כלום. מאוחר יותר, כשאמי כבר הזכירה את הגטו, וסיפרה שהגרמנים קראו לאבי בשמו, נפערו בתמונה עוד חללים שחורים ומצמררים. היה שם גטו, אבל מה היה בגטו אינני יודעת עד היום.

בדף המידע התמציתי סופר בתמציתיות גם על חיסולם של כעשרים אלף יהודי העיר (כמחצית האוכלוסייה) במחנות־ריכוז, היו מחנות בסביבה, וגם את זה לא ידעתי. ועל הרג המוני ביערות, ועל כך ששרדו רק מאות אחדות, בעיקר מי שהסתתרו. גם ב"פנקס הקהילות: מזרח־גליציה, הערך: דרוהוביץ'", הושאל ב"יד ושם", כמה פשוט, סופרו דברים דומים, ביתר פירוט. זו היתה הפעם הראשונה שקלטתי ש"השואה", על כל מה שהיה בה, התרחשה גם בעירם של הורי. והרי אני ידעתי רק שהורי הסתתרו במחבוא, שנה וחצי, וכאילו לא ידעתי שסביבם היתה שואה.

אחר-כך, כמה פשוט, פתחתי את אטלס "ידיעות אחרונות", שנמצא בבית שנים. חיפשתי את העיר הגדולה, לבוב, לא ידעתי אם במזרח או במערב, אבל שמה בלט. לבוב, והנה גם "דרוֹגוביץ" מסורסת מעט, התגלו בעבר האחר של הגבול, כלל לא בפולין אלא באוקראינה. הופתעתי שהעיר קיימת על המפה, זה קודם-כל. אבל מעיר פולנית היא נהפכה לעיר רוסית, ועכשיו לרוסית לשעבר. ההיסטוריה המסובכת של שינויי הגבולות באזור ההוא של העולם לא תאמה את הדימויים הגיאוגרפיים הפרטיים שלי. למעשה, מזרח-גליציה עברה ידיים רבות, וכשאמי היתה מספרת על אביה, ששירת בצבאו של "הקיסר הישיש פרנציִשק יוזף", לא ציינה, כנראה מתוך נאמנות, שלמעשה היא נולדה באימפריה האוסטרו-הונגרית.

ומה עוד מצאתי באטלס. ב"מפת השואה" מצאתי את מחנות הריכוז הסמוכים כל-כך לעיר. ואני ידעתי רק שהורי היו במחבוא, שנה וחצי. ולא ידעתי שהיתה סביבם שואה. המפה, שבה רואים את הקרבה, את הסוג, את הכמות של הנקודות המפחידות המציינות מחנה, ציירה את העלילה במוחשיות רבה. קודם-כל סוג המחנה, דרגת החומרה שלו: מחנות-ריכוז במשולש לבן, מחנות השמדה במשולש שחור, "מקום רצח המונים" בריבוע. סמוך לדרוֹגוביץ' סומן במשולש שחור השם "בֶּלְזִיץ". מסביב היו ריבועים - יְנוֹבְסְקָה, סטניסלבוב, גרונֶדֶק - ומשולש לבן - רְוֶה-רוֹסְקָה. והיה גם פְּלֶשׁוֹב, מחנה-ריכוז בעיר קרקוב, שעליו למדתי אחר-כך. ואני לא שמעתי אף פעם, איך לא הזכירו, שהיו מחנות על-יד עירם של הורי. הפחד היה קרוב כל-כך, ואני לא ידעתי. אבל בלי שסיפרו לי, כאילו כן ידעתי.

פעם, מזמן, הייתי ילדה קטנה, בלונדינית, שדיברה פולנית וכולם חשבו שהיא "שיקסה". ואני לא ידעתי מה זה. אז, בגרמניה, היתה אתנו פּאני היִמֶל, המזכירה של אבי. היא היתה יפה מאוד, ואני הייתי כרוכה אחריה. פאני הימל באה לארץ עם בעלה, ופעם, אני זוכרת, הוא בכה מרות בביתנו, מתוך קנאה, כך חשתי. עכשיו נזכרתי בו. מצאתי אותו בספר הטלפונים של רעננה, מהנדס.

הוא ענה לי בטלפון. כשאמרתי לו את שמי, שתק ואחר-כך שאל מה רצוני. כך אמר: מה אני מבקשת ממנו. מה בדיוק אני רוצה. האם אני שומעת חשד, חשש. אני שומעת מה את רוצה אחרי ארבעים שנה. מה את מעוררת מתים. זכרונות לא רצויים. "אבא? היה איש

מבריק, חכם. מה עוד? לא הכרתי, לא יודע". ולמה בכית בפניו אז בביתנו, כשהיית צעיר וקינאת לאשתך, שאבא קירב וטיפח. בתמונות אנחנו מופיעים יחד בטיוולים בהרים, אתה ואשתך ואבא ואמא ואני, ידי בידכם, והנה פתאום אני נזכרת בעוד דמות, הנהג שלנו, מרכוס. אני בטוחה שהכרת את אבי. אבל אתה לא רוצה לדבר על הזמנים ההם.

כל אותו הזמן רבץ באחד ממגרות הארון ספר עבה ארוז בעטיפת נייר חום, "ספר הזכרון של דרוֹגוביץ'-בֹּרִיסְלָב", שפתחתי ומיד סגרתי והנחתי בתחתית הארון. גם הוא הושאל מ"יד ושם". כשהספר הגיע, בידי מֶכָר שמילא את בקשתי, הופתעתי כאילו לא באמת התכוונתי. ונבהלתי. נבהלתי מיד. הספר רבץ בתחתית הארון זמן רב מאוד, וגם משם, מרחוק, המשיך להפיל עלי פחד. החזרתי אותו סגור, בנייר העטיפה החום, לכתובת השולח.

אבל מתי זה היה שהתחלתי לייחס חשיבות עצומה לכל פרט שקירב אותי במשהו לעבר. למשל, לתעודת-הלידה שהגיעה אלי מגרמניה באיחור של ארבעים שנה. היא הוצאה בוולפֶרֶצֶהאונֶן, העיירה הסמוכה, ומישהו רשם בכתב־יד מסולסל, באותיות כמעט גותיות, את כל הפרטים השייכים ללידתי, ובהם גם מקצועו של אבי, והדת של היילודה, המוגדרת כ־mosaisch, כדת ההורים. תעודה למופת, על כל פרטיה ודקדוקיה, שהונפקה שנה אחרי המלחמה לילדה יהודייה שנולדה ב־Hospital Föhrenwald, על ידי פקידי המרשם הגרמנים. והם שמרו עליה כל השנים, כמובן, ולבקשתי שלחו אותה בלי עיכוב, לכתובתי שבישראל. זה היה פשוט. שכן כשגיליתי שלמעשה אין לי תעודת-לידה, כלומר, כשהבנתי שצריכה להיות לי, כמו לכולם, לא שיערתי שאפשר בכלל להגיע למשהו מהעבר ההוא של המציאות. והנה, כמו פרנוואלד ופולין, גם הארכיון והמסמכים הקשורים לזמנים המומצאים שלי עדיין קיימים.

ויש חפצים – תכשיטים, כלי נוי – שמלווים אותי מילדותי, חלק בלתי־נפרד מתפאורת הבית, חפצים שכבר קיבלו חיים משלהם, והם יקרים עד בלי די, אבל בלתי־מפוענחים. אגרטל קטן ועדין, ששמרתי בביתי ומשום מה האמנתי שהובא מפולין. והרי שום דבר לא הובא משם. חוץ מכמה תצלומים. מי ישמור אגרטל פרחים בשנות המלחמה ובמחבוא. ובכל־זאת, כשהאגרטל נשבר, התאבלתי עליו כעל המזכרת היחידה שנותרה מהימים שלפני המלחמה. שום הגיון אין כאן, וגם לא, אני משערת, בתחושה שתמיד היתה לי, שהטבעת היפהפיה עם אבן התכלת, שאמי לא הסירה כל השנים, ניתנה לה עוד בפולין, כמתנה מאבי. חשוב לי שתהיה מהזמנים שלפני המלחמה, ולא מגרמניה. מזכרת קטנה, הכי קטנה, מהזמן שלפני שהכל נטרף, מהמקום שמעבר להרי החושך.

אבל גם לחפצים שהובאו מגרמניה יש סיפורים. לאחרונה, למשל, הפכתי בהיסח־הדעת את רקדנית החרסינה העירומה שעל הכוננית, מחפשת משהו בלי כוונה מוגדרת, ומצאתי בחותמת שבבסיסה את המלים U.S. Zone. הארי ברגר, U.S. Zone, כך חתום המכתב שאבי

קיבל מרשויות אזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה. כל חפץ מאותה תפאורה שנקנתה בגרמניה קיפל בתוכו לפתע סיפור, סייע בפענוח מונחי העולם שלאחר המלחמה שלתוכו נולדתי.

כך גם כלי הכסף, שחלקם, רק עכשיו קלטתי, הם כלי קודש יהודיים. חנוכייה, פמוטים, גביעים ליין, וכעין מגדל קטן עם דגלים, שלא ידעתי מהו. בתערוכת חפצי קודש מגליציה התברר לי מהם "המגדלים": שמים בהם עלי הדס מבושמים. אבל על הכלים שבביתי, על כמה מהם, מופיעה החותמת Hans Gruss. בגרמניה שאחרי המלחמה, לפני עלייתם ארצה, הצטיידו הורי במערכת מושלמת של כלי קודש יהודיים, בבית־המסחר Hartmann, München. הם הצליחו למצוא חיקוי מושלם לתפאורת העבר, עבר יהודי ששוחרז פרט לפרט בארץ שחמסה אותו. ואני מרגישה שמה שבא משם מספר על המאמץ הגדול להתחיל מחדש, אבל אלה לא הדברים האמיתיים. הייתי רוצה מזכרת קטנה, הכי קטנה, מהזמן שלפני שהכל נטרף, מהמקום שמעבר להרי החושך.

בשבילי, עד לא מזמן, התמונות מילאו מקום של סיפורים משפחתיים. התמונות שהבאנו אתנו מגרמניה, ושכלל שלב ושלב של חיי היו בשבילי מלאות חיים ומשמעות. אני זוכרת שעוד בילדות המוקדמת, לפני שקיבלו התמונות את המשמעות המיוחדת שיש להן היום, אהבתי להוציא את השקית החומה הממורטטת, שבה נחו בערבוביה כל השנים, ולעבור עליהן, לא מסודרות ולא מתוארכות כשהיו. אני לא יודעת מה חיפשתי אז. אני זוכרת שאהבתי במיוחד כמה מהן, אחת ממינכן, מגן־החיות, שבה אני מצולמת בחליפה הסרוגה בכחול־ורוד ותמור מציץ מאחורי, ותמונה אחרת שלי, לחי אל לחי עם ילד שקראו לו מאַרְיאָנְק, שאינני יודעת מיהו, אני זוכרת שאהבתי אותו מאוד, אבל התמונה אבדה. הכרתי על כל פרטיהן גם את התמונות של הורי מפרנוואלד, בייחוד את אלה שבהן אמי יפה ולבושה בהידור.

מן המעמדים שאבי צולם בהם כבר פענחתי את מה שנכתב בכרזות מעל הבמות: "בדם ואש יהודה נפלה בדם ואש יהודה תקום". או, ביידיש: "דאס בלוט פון די אויפגעהאנגענע פרייהייטס־קעמפער רופט צו נקמה". ואנשים שכבר זיהיתי כמה מהם הופיעו גם בתמונות של הרמת כוסית, או מסיבים אל שולחן ערוך בחגיגות, ובתחרויות

ספורט עם סמל "מכבי" על החולצה, או בשיט על אגם או נהר. ויש תמונות של הורי ושלי באתר-נופש למרגלות הרים מושלגים, שרועים בדשא, ברקע אגם ובקתת עץ, ובאחת מהן אבי מחזיק אותי בין ברכיו על גג הבקתה, שממנה משתלשלת אל הקרקע מגלשה. כל זה היה בגרמניה, זמן קצר אחרי המלחמה.

תמונות משפחתיות: ילדות, השנים הראשונות. אבל הן היו מוטלות בערבוביה, בלי שום סדר, בלי כיתוב, וככל שאני זוכרת, הייתי חוזרת ומסתכלת בהן לבד, בלי שמישו יסביר לי מה יש בהן. כל תמונה היתה עולם מלא, כל פרט ותנוחה ועם מי אני ומי מחזיק אותי. התמונה עם הדובי, ליד שולחן ועליו שרידי ארוחה, פני מרוחות באוכל, וחצי פנים של אבי בתוך המסגרת. אבי, סחוף וכחוש, מחזיק אותי בגאוה, תינוקת בת כמה חודשים, או מוביל אותי בעגלת ילדים מגושמת, ברחוב שתמיד חשבתי שהיה הרחוב היחיד בפרנוואלד. ואבא במכנסיים קצרים וחזהו עירום, נאה להדהים, גוף של ספורטאי ופנים של גרי קופר, מחזיק אותי בזרועותיו, ילדה כבת שנתיים. או מושך בידי - ילדה סוררת בבגדים סתורים, שצריך לגרור הביתה מהרחוב. יש תמונות רבות עם אבי, שפשט את בגדיו הרשמיים והתפנה, כנראה, לילדה שנולדה לו באיחור, שיכלה גם שלא להיוולד בכלל. ותמונה שהיא סיפור: חדר, זוהי כנראה דירתנו (בבית עם הגג המשולש התגוררנו בחדר אחד, אני זוכרת). בפניה מיטת תינוק, ומעליה על הקיר מתוח בד לקישוט. על מיטה אחרת יושבים שלושתנו - לבושים היטב, בריאים. אבל ההבעה: הדמיון בארשת הפנים, קפואות, לא שמחות, לא עצובות. גם אני כך, כאילו לא ילדה. והעיניים מקבלות את דין המצלמה. זו נראית לי תמונה של פליטים, תמונה שלאחר ההלם, ועדיין לא חיים.

כל פרט היה חשוב: החליפה הסרוגה שלי בכחול-ורוד ההולכת ומתקצרת מתמונה לתמונה; החולצה הלבנה של אמי, הרכוסה בסיכה, אולי סיכת המדליון שעכשיו היא שלי; החליפה של אבי, המופיעה בתמונות שונות ומלמדת שצולמו באותו מעמד. הכל היה חשוב כי מעצם מיקומם של הפרטים כביכול לכדתי גם משהו מהמציאות שבה הם שכנו. אם הצלחתי לפענח מתוך תמונות שונות רחוב אחד שצולם מזוויות שונות, אולי גיליתי את הרחוב שבו גרתי, אולי התקרבותי לחיים שנחיו בעבר. התמונות הילכו עלי קסם ביכולתן לשמש לי עוגן

כזה.

בשבילי, אם לחשוב על זה, התמונות לא רק שיקפו והנציחו מציאות שאינה קיימת עוד, אלא היו עדות כמעט יחידה לכך שהיתה. אבל העדות הזאת היתה אילמת, מרובעים קטנים שחורים עם סיפורים שלא יכלו לצאת החוצה.

התמונות, שכבר סידרתי אותן באלבומים וניסיתי לשים בהן איזה סדר, משקפות חיים שדבר לא נותר מהם, מלבדי, ולכן הן נותרו תמונות בלי כותרת.

לפני כחצי שנה התחיל השלב האינטנסיבי בחיפוש שלי, וברבזמן גם המשכתי לכתוב את שהיה ידוע לי על הסיפור שהחל בילדות אידיאלית, במחנה-עקורים דמוי כפר. פה ושם נכנסו גילויים שגיליתי לתוך סיפור העבר, ודברים שנכתבו איבדו את תוקפם זמן קצר אחרי הכתיבה. כשסיפרתי על המחבוא, עדיין לא ידעתי שאתוודע לסיפור בפירוט רב יותר; כשכתבתי על סיוטי המלחמה שלי, עדיין לא ידעתי על התנסויותיהם של הורי, שאולי יצרו, בלי שידעתי עליהן, את הסיוטים; כשכתבתי על פרנוואלד הפרטית שלי, לא יכולתי לשער שאני עומדת לפגוש אותה כמושא למחקר היסטורי, ואת אבי כדמות במחקר הזה. אבל הטעויות והחללים הם חלק מהעניין, הם אולי העניין כולו. שברי דברים שנאמרו או שלא נאמרו, תמונות שותקות, דימויי ילדות ספק הזויים, הם שהרכיבו את העבר. ומה שהכניס בו מעט סדר, לרוב לא היו עדויות חותכות, אלא שוב, תמונות, מסמכים, וכן סיפוריהם של כמה אנשים, מהם אנשים שלא ידעתי על קיומם, או שקיומם היה מחוץ לתחום בשבילי.

תחילה היו המסמכים, ששכנו שנים, מוגנים בנפטלין, בשקית הנייר הקמוטה, מסמכים שפעם הצצתי בהם ומיד טמנתי חזרה בשקית. הייתי זקוקה להרבה אומץ, אבל הפעם האומץ היה. לבד מתעודת תושב פרנוואלד – שלוש תעודות המתחדשות משנה לשנה – לא נותרה מאבי שום תעודה. אבל בשקית הנייר היו ניירות מצהיבים דקים ומקומטים – העתקים של מסמכים בגרמנית, שהודפסו במכונת כתיבה של פעם – ומעט מכתבים בפולנית. פחדתי מהניירות הגרמניים, ובצדק, כפי שהתברר. כי הם גוללו את התפתחות מחלתו של אבי שחלה בה במלחמה, ולכן צוינו בהם פרטי המקומות ששהה בהם במלחמה. והם תיארו את הטיפול שקיבל מאז ועד שמת, בשנת 1956, וגם אישור של רופא על המוות היה שם.

מהגטו הוא הועבר ל-"Beskindeslager", ומשם – כך נכתב – ברח כאשר עמדו לקחת את תושבי B.L. ל-K.Z. אחר-כך שהה "בתנאים לא אנושיים" במחבוא, ואז חלה במחלת-הלב שממנה נפטר. אז עוד לא ידעתי שבסקינדסלאגר הוא שמו של מחנה-עבודה בדרוהוביץ,

חשבתי שזהו אחד מסוגי המחנות, ומשום-מה כך היה קל יותר. גם לא קלטתי מהם ראשי-התיבות המפורסמים K.Z. אבל מהר מאוד גיליתי מהם, רק הייתי צריכה לשאול. עמדו לקחת את יושבי B.L. למחנה ריכוז. הוא ברח כשעמדו לקחת אותם למחנה ריכוז. מחנה ריכוז. אפילו המלה הכתובה מפחידה. אבי היה קרוב כל-כך לדברים האלה, ואני לא ידעתי. מוצפת בהלה, אני יושבת ומחזיקה את הנייר הדק והמצהיב, שהסתיר כל השנים את הסוד.

"כן, אלא מה, היה גטו ועברנו כל מיני דברים לפני שהתחבאנו," אמרה לי אמי פעם, כאילו כבר דיברנו על כך. (במלחמה התחבאנו. שנה וחצי. ובשבילי עד לאחרונה זה היה הכל.) ואמא סיפרה אז: "אבא ואני הלכנו ופתאום ראינו גרמנים. ברחנו ועמדנו במקום מסתור. ושמענו את הגרמנים (נִימְצִי היא אמרה, בפולנית) קוראים שוב ושוב בשמו של אבא." בשמו של אבא. הגרמנים קוראים. אמי ואבי, שהגרמנים רוצים לתפוס לא רק כ"יהודים" אלא כאנשים מזוהים בשמם. הם עומדים ושומעים את השם נישא בחלל האוויר, והם מתחבאים. ה"נִימְצִי" רצו משהו מאבי, דווקא ממנו? השם, שמו של אבי בפי הגרמנים, מצטלצל באוזני שוב ושוב, גם בחלומות.

אמא סיפרה גם: "הגרמנים תפסו את איזידור ואבא הוריד אותו מן הרכבת." הרכבת. היתה שם רכבת. אני חושבת שלראשונה עלה בדעתי אז שדרוהוביץ גם היא היתה על מפת הרכבות של מזרח-אירופה, הרכבות האלה שלא הפסיקו לנסוע. אחיו היה על הרכבת. וכמוהו רבים אחרים. היתה שם רכבת והיה שם גטו והיה הכל כמו בכל מקום אחר. אלא שאפילו אז לא קלטתי. רק כשקראתי בפנקס הקהילה את התיאורים המפורטים, על-פני עשרות עמודים, של כל הרציחות והחיסולים שמחקו בהדרגה את עשרים אלף יהודי העיר, ועל החיסול הסופי של הגטו, עד שנותרו בעיר רק אותם מאות ספורות שהסתתרו – רק אז נדמה לי התחלתי להאמין.

היה שם רציף, ולאורכו חנו רכבות שאספו את היהודים שנתפסו. איזו נתפס, אבל אותו, ודווקא אותו ולא את האחיות והאם, "אבא הוריד מהרכבת". איך? איך הוא הוריד אותו? (ואחר-כך הביא אותו למחבוא, ואחר-כך טיפל בבתו אחרי שמת). אין לי תשובה. המשפט הזה ("אבא הוריד את איזו מהרכבת") פותח סדק הצצה, מרמז על אפס קצהו של גיהנום. אם אבי כבר היה ליד הרכבת, והצליח לחלץ

משם את עצמו ואת אחיו, בעיני זה כאילו יצא חי מידי השטן (שהניח לו, לפחות לזמן־מה).

ה'24 בפברואר, גוש 8 אזור 2 שורה 27 מספר 25. הפתק המצהיב שהדבקתי באלבום התמונות. השנה אלך. השנה הלכתי.

את הקבר של אבי לא פקדו כמעט ארבעים שנה. לא הייתי בטוחה אפילו באשר לבית־הקברות. ניסיתי. כליכך קרוב, אני חולפת שם הרבה. אבל מה יש שם, או יותר נכון, אולי אין? אולי הכל התפורר ולא רואים אפילו שם? ומאין לי שהמצבה נשמרה, שבכלל הקימו שם מצבה, שכתוב משהו ושלא אמצא אלא אדמה מצומחת־בר, ואי־אפשר לזהות. לא האמנתי שאמצא משהו. גוש 8 אזור 2 אני נוסעת ועולה בשביל והולכת וסופרת שורות ומגיעה לשורה שלו ומתקדמת בתוכה כמה צעדים: השם מיד בולט לי, המצבה איתנה, שום דבר לא הרוס, יש קבר. ואני קוראת: "לזכר אמי שרה ואחיותי חנה ומרגלית שנספו בפולין בשנים תש"ב – תש"ד". הייתי צריכה להגיע לקבר של אבי כדי ללמוד את שמות אמו ואחיותיו. האם והאחיות נחקקו כאן על המצבה, יחד אתו. גם הן נגאלו מעט. חנה ומרגלית הן, כנראה, אניה ומרגוֹש'ה, עכשיו משהו צץ לי בזכרון. (לא היתה אם כן אחות שלישית? או אולי מתה לפני המלחמה?) האם אני נקראת על שמן (שמי בפולנית המורכב משני שמות). מצאתי פתאום על הקבר הוכחה לכך שהיתה משפחה.

ביום שבו פתחתי את המסמכים, בכיתי מרחמים. על האותיות K.Z., שהרעילו בנוכחותן המבעיתה את הפרשה שסוכמה ביושב במסמך (ברח... עמדו לקחת... התחבא...). על אבי שבפרנוואלד חזר להכרת־הערך האופיינית, והנה הוא מפרסם בעיתון מקומי מכתב מתאה על ששיבשו את שמו. והרי שמו, כמובן, הוא כך וכך. ובכיתי על כך שבמסמכים הוא מקפיד להופיע בתואר דוקטור, תואר שהשמיט משמו בארץ, תואר שרק עכשיו נודע לי בוודאות על קיומו. ועל שני המכתבים מהרשויות האמריקאיות, הארי ברגר, Field Observer, Wolfratshausen, מפרט את מעלותיו המקצועיות והאישיות, ונותן אשרת כניסה חופשית לכל המחנות בשטח הכיבוש האמריקאי. ועל ההתכתבות בינו ובין גיסתו בקשר לבת אחיו שנותרה יתומה מאם ומאב, והדודה האמריקאית מבקשת כל־כך לאמץ אותה. מותו של האח נראה לי ממשי כל־כך, אותו איזידור, שעל מצבתו כתוב: לדאבון־

נפשנו נקטף מעמנו אחי היקר, בשנת ארבעים וארבע אחר חורבן הנאצים על כלל ישראל, נולד בעיר דראהאביטש, השאיר אחריו בת שתיים־עשרה שנים, בן שלום שכנא ז"ל, נפטר בשנת תש"ח כ"ו לחודש תשרי בפרנוולד, כך בתמונת קברו שמצאתי. והנה עכשיו אני מוצאת בה גם את שם הסב. בכיתי גם על איזידור, שבתמונות הרבות שנותרו ממנו נראה איש עצוב ועדין ושערו תלתלי שיבה, איש שנבלע אל השכחה.

השנים שבין 1941–1943, בין הכיבוש הגרמני למחבוא, הן עדיין מסה גולמית, שמתכווצת למלים "גטו" ו"מחנה עבודה", גם עכשיו, אחרי שכבר דיברתי עם אלכסנדר, שגם הוא היה שם, ועם סטלה, שהיתה אז ילדה. לעולם לא אוכל לדעת מה עבר עליהם אז, מפני שתמיד אמצא מיני מלים כלליות (ירו, ברחו, לקחו), ואף פעם לא אוכל לדמיין לי את היום האחד והיום שאחריו, איך חוו אותם באמת האנשים ששרדו, ומסביבם כולם נתפסים ומובלים. תיקון: היום אין לי ספק שלא סיפרו לי כלום על התקופה ההיא מפני שבה קרו הדברים הנוראים ביותר. ולא מפני שהמלחמה התמצתה במחבוא. להפך. למחבוא כבר היו מלים.

אל אלכסנדר, בן העיר דרוהוביץ', הגעתי מיד כשהתחלתי בחיפוש. היה כל־כך פשוט למצוא אותו, אחרי כל השנים שבהן לא האמנתי שמשהו משם עוד קיים. יש ארגון של יוצאי העיר (ולמה שלא יהיה, הרי תמיד ידעתי על קיומם של ארגונים כאלה), ויש יו"ר, ויש פגישות שנתיות, ואפילו היו ביקורים מאורגנים בעיר. אלכסנדר אפילו מחזיק ברשימת שמות מספר הטלפונים של דרוהוביץ' שלפני המלחמה. רגע, אמר לי בטלפון, מיד אחפש את שמכם. אבל הוא לא מצא, ולא, הוא לא הכיר את אבי. זו היתה עיר לא קטנה, רבים מתושביה היו בעלי השכלה גבוהה (בפנקס־הקהילה כתוב שהיו מאה עורכי־דין בעיר). בפי אלכסנדר העיר אמנם קיבלה נפח וממדים, אבל אני התאכזבתי שיש "דרוהוביץ'" בלי אבי. הרי עד עכשיו היא היתה רק שלנו, ואם משהו יודע עליה, הרי אבי הוא חלק בלתי נפרד מהידיעה הזאת.

ניסיתי לחקור עוד: האם אלכסנדר יכול לשער באיזו אוניברסיטה למד אבי? בלבוב? אלכסנדר אומר שהיו מוסדות להשכלה גבוהה בדרוהוביץ', והיו שלמדו גם מחוץ לפולין. כן, הוא שמע על ברונו

שולץ, הסופר המפורסם שנורה ברחוב (על־ידי הגרמני שנקם בו משום שהמיתו את היהודי "שלו"). אלכסנדר סיפר לי על קורותיו במלחמה: הוא עצמו היה נער, והוא נכלא ב־Beskindeslager. כשהזכיר את השם שהכרתי מהמסמך כמעט פקע לבי. אני מדברת עם אדם שהיה במחנה עם אבי. במחנה שלא ידעתי אף פעם על קיומו. במחנה שממנו ברח כשעמדו לקחת אותו למחנה־ריכוז. ואלכסנדר סיפר: בסקינדסלאגר היה מחנה־עבודה בדרוהוביץ' (השם הערטיילאי נעשה פתאום ממשי, לא "סוג של מחנה", והפחד החריף). היו שם משפחות, הורים עם בניהם, שהועסקו בעבודות שונות. הוא, למשל, היה עוד נער והועסק כשען. ביולי 43 חיסלו את הגטו והיו שמועות שעומדים לחסל גם את המחנה. היו אז בריחות רבות. הוא עצמו ברח אז. (אבי, לפי החשבון, ברח לפני־כן.) את האסירים היו מעבירים משם למחנה־ריכוז בשם פֶּלְשֹׁב (וגם לֶפֶלְצ'ץ, ככתוב בפנקס־הקהילה). במרץ־אפריל '44 ברחו רבים נוספים, והשחרור היה ב־8 באוגוסט. היו שם משפחות, אומר אלכסנדר. ואני לא יודעת אם גם אמי היתה שם. הוא עצמו היה שם עם אביו ואמו. וגם הוא ברח למחבוא.

ואני רוצה, אבל חוששת, לשאול אותו: מה זה "ברחו"? איך בורחים ממחנה, מהגרמנים? איך מגיעים למקום מוגן? איך מוצאים "מחבוא"? כלומר, מה בדיוק היו מקומות המחבוא, איך הכינו אותם. והרי צריך היה לבנות, לתכנן. בפנקס־הקהילה קראתי שאת מקומות המחבוא בדרוהוביץ' הכינו כשהתגנבו מהגטו. ובעצם לא ברור לי עכשיו איך אביה של סטלה בנה להם את המחבוא במרתף. כשהיא סיפרה לי, נפלתי בפח הזה של האשליה שמדובר בכל זאת בעולם שהמלים שלו משותפות לשלנו. ועכשיו אני רוצה לשאול: מתי? לעיני השמש והגרמנים שמילאו את העיר?

ובכלל, תגיד, אלכסנדר – כך פניתי בלבי לאדם הזר שמהעבר השני של הקו – מה זה היה באמת. תגיד באמת. כי כשאתם מדברים, אתם מסתירים, ויש לכם מין דרך כזאת לדבר שהדברים נשמעים שפויים. אבל איזו משמעות שפויה יש למלים כמו "מחנה" ו"לברוח" ו"לחסל" ו"להתחבא". אתה נשמע כליך אדיב ונעים, ובכל־זאת, שקוע כל־כולך בפרויקט של שחזור "בונקרים", כמו שאתה קורא למקומות המחבוא. הנה סיפרת לי על שני בונקרים שאנשיהם לא ידעו אלה על

קיומם של אלה אף שרק קיר הפריד ביניהם, עד שהתחברו במקרה. אחד מהם, התברר לנו פתאום, היה ה"בונקר" של הורי. הנה, כך התקרבותי עוד צעד. אבל אלכסנדר נשמע כליך רגוע, והבונקרים נראים כמעט הרפתקניים, כך שאני לא יכולה. אני לא יכולה לשאול מה באמת היה.

אף אחד לא סיפר לי מה באמת היה. חוץ, אולי, מסטלה, אלא שהיא היתה ילדה כשהדברים קרו. וגם היא דיברה רק פעם אחת ויחידה. סטלה, בת־דודתי, היתה במחבוא, זאת ידעתי. אך שנים רבות לא היה בינינו קשר, ולא חשבתי שאוכל לפנות אליה עתה. סטלה היא שסיפרה לאלכסנדר על הבונקרים שהתחברו, והיא סיפרה לו גם על סלבה, אשתו של המציל האוקראיני, שאתה היא מקיימת קשר הדוק, במשך שנים. "סלבה אפילו ביקרה בארץ לא מזמן," סיפר לי אלכסנדר, ואני, שלא ידעתי עד אז על קיומה, הוצפתי שוב בהתרגשות ובד־בבד בהרגשה של נישול, איך יש "סלבה", איך יש "מחבוא", בלי הורי, בלעדי. ולאחר שנים של שתיקה חייגתי מספר טלפון והצגתי את עצמי: אני, בת־דודה שכבר מזמן אינה קיימת, שבאה לשאול שאלות על העבר שלפני חמישים שנה.

אבל עוד לפני־כן נפגשתי עם וילנר. וילנר הוא חוקר הכותב עבודת דוקטור על פרנוואלד, אדם שההיסטוריה הפרטית שלי, הרצופה פערים, והתמונות הפרטיות שלי, שאין להן כותרת, כל זה הוא בשבילו אמיתי, כל אלה הן בשבילו "עובדות". גם הוא, כמו האחרים, היה שם כל הזמן: רק הייתי צריכה לשאול. בהיסוס נקבתי בשם שאיש ודאי לא שמע, ונעניתי בענייניות קצרה. השם־שאיש־לא־שמע החליק ללא התעכבות מיותרת, ועד מהרה הייתי מצוידת במספר הטלפון של וילנר. לחשוב שיימצא לי פתאום אדם שעושה עבודת מחקר על מקום הולדתי, שלא האמנתי שהיה קיים באמת. מקום שראיתי כמזוהה עם אבי. המקום של התצלומים עם הבמות והאספות, עם היער והבתים הכפריים משולשי הגג. וילנר הזדמן על דרכי באופן שלא יכולתי לייחל לו, ונעשה למדריך ולשותף נאמן לדרך הארוכה שהתחילה בו.

בטלפון, הוא שמע בקולי את הציפייה המתוחה, רבת־השנים. אז עוד לא הבין: נזכרת מאוחר, אמר. למה חיכית, למה לא יצרת קשר. "ההורים העידו?" שאל. העידו. מלה מלקסיקון מובן מאליי,

שבינתיים הוא זר לי. במציאות שלאחר המלחמה נוצרו דפוסים שנתנו מלים – טקסים, ספרי קהילה, טופסי עדויות, ימי־זכרון. אבל אנחנו היינו אפילו מחוץ לזה. לאחרונה מצאתי בבית־התפוצות טופסי עדות, שרושמים בהם בני משפחה שנספו. אלא שלא יכולתי למלא את הפרטים. אין לי שמות.

וילנר השרה הרגשה שאפשר לגעת בדברים בלי חשש. ואני רציתי לשמוע ממנו הכל – כל מה שהוא יכול לספר לי על מקום הולדתי, על אבי. אבל שמו של אבי לא היה מוכר לו. ואילו אני, בשום אופן לא יכולתי לתאר לעצמי את פרנוואלד בלי אבי.

לפגישה עם וילנר הבאתי כמה תמונות, עוגן אחר אין לי. אבל הוא כבר מצא את אבי במסמכים הרבים שבידי, וגם אישר שהיה היועץ המשפטי של פרנוואלד. יותר מזה: הוא הביא לי מאמר ביידיש על בית־המשפט בפרנוואלד, שאבי כתב לעיתון המקומי, וכמה מסמכים בחתימתו המוכרת. זו היתה הפעם הראשונה שאבי הגיע אלי בקיום נפרד ממני, מזכרונותי המעטים והמפוררים, שם שאומר משהו לאדם זר, המחזיק בידו מסמכים שאבי כתב, שלא ידעתי שהם קיימים עדיין, שלא ידעתי שהיו קיימים אי־פעם. זו היתה הפעם הראשונה שהחזקתי בידי דבר שאבי כתב, כשעד כה כל מה שידעתי שנותר ממנו היה נייר הטיוטה בכתב־יד, בדיו הירוקה, בעברית המשפטית והרצופה תיקונים. והנה, דברים שכתב בעידן אחר, שמביא לי היסטוריון, ובשבילו אלה "מסמכים היסטוריים", חומר למחקר.

וילנר ראה את תגובתי והושיט לי יד. ואני דבקתי באיש הנעים, איש שלא נשחק על־ידי עברו הקשה, איש הנותן תקווה.

הראיתי לו את התמונות: תמונה מוגדלת, מעמד רשמי בבירור, כמה גברים ליד שולחן מכוסה במפה כהה, מעיינים במסמכים. פאני הימל מעט בצד, ועל הקיר, מעל אבי, תמונה של הרצל. התמונה הזאת קיבלה כותרת ודאית: ישיבת בית־המשפט. תמונה אחרת, שדומות לה מופיעות באלבום, הראתה שורת אנשים בחליפות מהודרות צועדת ברחוב, וברקע הבתים משולשי הגגות. אבי נראה פוסע מעט קדימה, ידיו שלובות מאחורי גבו בתנוחה אופיינית. מהו הדבר שהתמונות האלה מתעדות, מדוע צולמו. וילנר העיף מבט: "זוהי משלחת העורכת ביקור במחנה. אף אחד מהאנשים המצולמים כאן אינו תושב פרנוואלד. אביך הוא המלווה הרשמי של המשלחת."

וילנר הוא ששם סדר, הוא היה הראשון שנתן לי כותרות. אבל אז השתהה וילנר על התמונה, התלבט בינו לבין עצמו, ולפתע שאל אותי אם אני בטוחה שהאיש שבתמונה הוא "אבא". הפנים האלה, החיוך הזה (הדעתני והסגור גם יחד), נראו לו פתאום מוכרים מתמונות רבות אחרות המצויות בידיו, ותמיד חשב שהדמות הזאת (דמותו של אבא שלי) היא אדם אחר, אחד מראשי הקהילה בפרנוואלד.

"את בטוחה שזה אבא?" השאלה המשיכה להדהד באוזני עוד זמן רב. במה אני בטוחה, מה אני יודעת. אבל דבר אחד אני יודעת אל־נכון: אני מכירה את פני אבי יותר מכל מי שהכיר אותן אי־פעם, אני למדתי ושיננתי את הפנים האלה, כל תו וכל ארשת, מאותן תמונות שעכשיו, למרבית האירוניה, התחלפה בהן זהותו באחר. משהו טעה, יחס שם אחר לאבי, ואילולא הצטלב במקרה החיפוש הפרטי שלי עם עבודת המחקר, היה דיוקנו של אבי נושא שם זר. הסיפור שלי רק מתחיל לקבל ממשות, וכבר אבי כמעט נמחק מהממשות הזאת.

וילנר הביא לי גם ספר בכריכה אדומה שכתבו שני היסטוריונים גרמנים, המגולל את תולדות פרנוואלד. התברר שנבנתה בידי הנאצים כמחנה־כפייה לעובדים זרים. למרבית האירוניה, אחרי המלחמה אוכלסה בפליטים יהודים, והיום היא שייכת לכנסייה. בהתאם להיסטוריה המפותלת, רחובותיה שינו את שמם, ובשתי מפות חופפות יכולתי לראות את הרחוב שבו נולדתי, שנקרא אז "פלורידה", כמו שאר הרחובות שנקראו על שם מדינות ארצות־הברית, ובשמו הגרמני הנוכחי. בתמונות שבספר המקום נראה בדיוק כמו בתמונות שלי, ואפילו עגלת ילדים מסורבלת מופיעה בו. אבל לא היה שם רק רחוב אחד.

וילנר ביקר בפרנוואלד ופגש שם את כותבי "הספר האדום". כן, הוא יוכל להנחות אותי; אם אבוא לשם – האפשרות כבר מתחילה לקרום עור וגידים – יהיה מי שיראה לי את הקילומטרים המרובעים המעטים שהיו בשבילי כפר ילדותי.

בפגישתנו הבאה הביא אתו וילנר עיתון מקומי מפרנוואלד בשם "במדבר", ובו מאמרים, מסמכים ותצלומים. תצלומים שבהם הופיעו הפנים שזהותן מוטלת בספק. והפעם ידעתי אני לומר בוודאות גמורה

שאלה אינן פניו של אבי. הוא יכול להיות סמוך ובטוח, אני לא טועה. ובכן, הבעיה נפתרה, אין טעות במחקר. אבי הופיע בתמונות אחרות, כמה קל לזהות את שני המפרצים הלא-שווים בשער, אמר עתה גם וילנר. "איש נאה, מרשים, מלא חיים", שמעתי לאחרונה מבת-הדודה שזכרה אותו מילדותה. כתב-יד של אדם אינטליגנטי, בעל כושר מנהיגות ומעורב בעשייה חברתית ואידיאולוגית, קרוב לאנשים ובכלל בחור טוב, אמר הגרפולוג שקיבל את המכתב הכתוב בפולנית בדיו ירוקה, בלי שידע במי המדובר.

המאמר ביידיש תורגם לי עתה לי משפט-משפט. כן, יכולתי לצייר לי על-פיו קול, מחשבה, אפילו תפיסה מבנית, של האיש שכתב. אבל מה שחששתי שיתגלה כעמדה מתנשאת ("אבק-אדם", אמר בן-גוריון?) – עמדה של מי שחורץ את דינם של אומללים שנאלצו לגנוב או לספסר – לא היה כזה. הקול היה קולו של איש מפוכח; התגלה קול חכם, אנושי, קול שאני אוהבת. אני אוהבת את האיש שכתב את המאמר הזה, אמרתי לעצמי. ואני אוהבת אפילו את האופן שבו בנה את המאמר – הוא ידע לכתוב, אמרתי לעצמי.

רציתי לספר עכשיו על הפגישה עם סטלה, שהתקיימה כבר לפני חודשים אחדים אך עדיין לא הועלתה על הכתב, נדחתה בפני דברים שקרו לפניה. אבל אתמול הייתי בפגישה השנתית, עצרת-האזכרה, בעצם, של בני העיר דרוהוביץ'. ושם, כאילו חזרתי להיות תינוקת בעריסה, ילדה קטנה עם אבא ואמא ועם כל בני המשפחה, ועם החברים משם, מדרוהוביץ', ועם בני העיר כולם, וכולנו חוזרים אחורה חמישים שנה אל מי שהשארנו שם. "זו הבת של ג'ונק" (הגירסה האינטימית של שמו של אבי, שלא שמעתי ארבעים שנה), הציגה אותי שוב ושוב ואנדה, בתקווה שמישהו יכיר. ובאמת הרגשתי "הבת של ג'ונק", הילדה הבלונדינית הקטנה, "השיקסה", שהגדולים מקיפים אותה בחיבה, נותנים לה חסות, ילדה קטנה מדרוהוביץ'.

ואנדה, היום בת שבעים ושבע, היתה בחבורה העליזה שסבבה את הורי באותם ימים רחוקים שלפני הנפילה. היא היתה נשואה לקופה, ג'ינג'י סוער ופראי. ואנדה היתה רופאה, ואני זוכרת אותה כאצילית ומעודנת. היה לה בן, אדם, מבעלה הקודם שנספה במלחמה, ובדימוי שלי נראו ואנדה ואדם כשייכים למשהו עצוב, שנגרר אחריהם. וחשבתי שואנדה נישאה לקובה הפראי והבדחן בגלל זה. בגלל העצב והצורך בחסות. משהו כזה חשבתי בלי לנסח במלים.

קופה ואחיותיו היו שכנים של אמי בדרוהוביץ', גרו באותו "פוך-בוקר", מלה שאין לה תרגום בעברית, אולי חצר גדולה משותפת לכמה בתים. אבל לא ידעתי כלום על ואנדה. לא חשבתי אז שכל החבורה של הורי מורכבת מיוצאי העיר (ואנדה אמרה לי אתמול, כן, מי שכבר נשאר בחיים חיפש אנשים משם). לא חשבתי לחפש מישהו ממכריהם של הורי, כשם שלא חשבתי שלעבר, בכל צורה, יש קיום. והנה, גם אותם מצאתי בלי קושי, משרק התעניינתי. אבל לא לגמרי: כשמוצאים את האנשים, אחרי ארבעים שנה, אלה לא האנשים של אז. וקשה להחזיר אותם לשם, למרות שכל פעם מחדש אני מצמח שבלחיצת כפתור ייפתח לפני העבר, ואדע כל מה שלא ידעתי. ואנדה נשמעה בטלפון קצת קשה, מסויגת. היא התקשתה להאמין

שאני זוכרת אותם. דיברה אתי עברית. "הייתי חברה טובה של גוש'ה, האחות של אביך (גוש'ה, מרגוש'ה, מרגלית, ושמי בפולנית). אבל אבא היה האח המבוגר (הכל חדש לי), ורק בארץ התקרבו. ביקרתי הרבה אצלם בבית, הוא למד אז באוניברסיטה, לא היתה אחות שלישית, לא, אני לא זוכרת איך קראו לאחות השנייה. היו לו עוד אחים? אחד או שניים? לא, אני לא זוכרת אחים בכלל. בעלה של גוש'ה ניצל וחי באמריקה (בעלה? היתה נשואה. ניצל? לא הזכירו אותו. גיס של אבי ולא הזכירו?). בארץ אבא ואני היינו מאוד קרובים. הייתי חברתו הטובה ביותר. במלחמה הייתי במקומות אחרים, התחבאתי, מחנות. אבל כאן התיידדנו. הוא היה סגור, אבל חם מאוד לאנשים שאהב. היו לנו הרבה נושאים משותפים לדבר עליהם (איזה? במה הוא התעניין?). המוות שלו היה מאוד דרמטי (פעם ראשונה שאני שומעת על זה מבחוק, ועוד ממשהו שראה בעינו). הוא נכנס לדירה ואמר שלא יישאר זמן רב בנשף ("נשף", המלה ששמורה לי לאותו מאורע, והנה היא גם בפיה), הוא רצה ללכת לעוד מקום. ואז הוא נפל. וברקע הפטפון, מהסוג הישן, את יודעת, המשיך לנגן. ואנחנו לא הבנו מה קרה לו. אני ועוד רופאה שהיתה שם ניגשנו, וכבר אי-אפשר היה לעשות כלום. ואמא שלך עוד היתה במדרגות." (אבל אמי חזרה הביתה בשתיים וחצי בלילה, היכן היא התעכבה אם זה קרה מיד כשהגיעו. תמיד ידעתי שהוא צנח ומת באופן פתאומי. אבל לא ידעתי שזה קרה מיד כשהגיע לנשף. כי הרי אמי חזרה הביתה בשתיים וחצי בלילה, אז העירו אותי: "אבא שלך מת", ואת זה אי-אפשר לשכוח. ועכשיו זו הפעם הראשונה שאני מדברת עם מישהו שראה אותו מת).

"את דומה לגוש'ה", אמרה לי ואנדה כשנכנסתי לביתם הגדול והמוזר, משרתת פולנייה ושני אנשים זקנים בהרבה חדרים. לא זיהיתי אותה. ואנדה שבתמונת, יפה ואצילית, התייצבה מול עיני הפנימיות, אבל בחוץ נראתה שונה. כמו כפילות היתה בדברים. הם ואני, לפני ארבעים שנה והיום. האנשים שעדיין מתקיים בהם העבר, הרחוק כלי-כך, עד לעיר ולהוריהם, ואותם אנשים שהם בעצם זרים, שני זקנים זרים. להורי-אבי, סיפרה ואנדה, היתה חנות מכולת. אבי למד משפטים בלבוב, והיא כמעט לא הכירה אותו אז. איך ניצל בעלה של גוש'ה? איך ניצלו אנשים? מי שאל. יצאו מהמחנות,

ממקומות מחבוא. איך ניצלו אבא ואמא שלך? אני יודעת, מיהרתי לענות. הם התחבאו, אני יודעת את שמו של המציל. מיהרתי למלא את החסר, שלא יישאר החלל המוזר הזה, כאילו כולם-כולם חברו יחד לקבור ולהשכיח ולשתוק ולהתעלם ולדלג מעל כל זה בדילוג גדול ובלתי-אפשרי: אנחנו חיים, אנחנו כאן ועכשיו. מה זה חשוב מה היה.

ובכל-זאת, באזכרה השנתית נפגשים כולם, שהיו יחד בכל מיני מקומות, כמו ואנדה שנופלת בזרועותיה של קשישה אחרת ואומרת לי: "היינו יחד במחנה האחרון, לפני השחרור," כמצינת מקום של געגועים. הסתכלתי על המוני האנשים שהתגודדו בחיבוקים ובקריאות שמחה וניסיתי לזהות פנים מוכרות. הפנים של יוסק נראו לי מוכרות, ואימצתי את זכרונותי מהיכן, מהתמונות? אולי הוא קשור...? אולי האשה שליידו היא...? ניגשתי ושאלתי. הצגתי את עצמי (הבת של... ושל... שוב הילדה הקטנה) ושניהם נרעשו. קרובים-רחוקים מצד אבי. יוסק לא השתנה הרבה. שמו לא "יוסף", כמו שניסה לומר, זכרתי משהו אחר, רך יותר. התמונות? יש לכם תמונות מפרנוואלד? מיום-ההולדת שלך, תינוקת בלונדינית. בתמונה שבה מצולמת משפחתו של אבי, מה שנשאר ממנה, יוסק אינו מופיע. עדיין לא היה נשוי לאיידה. איידה ואחיה מוסק נראים כבני עשרים, כורעים ברך ומאחוריהם עומדים המבוגרים: אביהם שהוא בן-דודו של אבי, אבי מתנשא בפאתי הקבוצה, ולידו אמי, מחזיקה אותי בזרועותיה. ויוסק כבר היה בדרוהוביץ' שלוש פעמים, ואולי יסע שוב.

בנאומים הזכירו את השמות שנתקלתי בהם בפנקס-הקהילה: יער ברונצ'יץ, שם הקימו גלעד לנרצחים, בלוץ, פלשוב, לשם כמעט הובלו הורי. היו באולם אנשים בני גילי וגם ילדים, קהילה שלמה שהתכנסה לזכור. פרנוואלד ופוזיסקלוב ולבוב – חזרתי ארבעים שנה אחורה, אל ההתחלות עם הלסקיקון הפרטי שלהן. ולמרות שאף אחד לא הכיר ממש את ג'ונק, הרגשתי שתזרתי הביתה.

ואנדה כותבת אוטוביוגרפיה. אשה קשה, חזקה, מרתקת, אינה ממחרת לתת מעצמה, אפילו לא לבת של ג'ונק. כשחזרנו יחד מהאזכרה, דיברה פתאום: "את אדם ילדתי אחרי האקציה הגדולה של שנת 1942. אחר-כך היו שנים של התחבאויות ובריחות. ומוזר, כשהגעתי לאושוויץ, הרגשתי... (אני: הקלה?) כן, הקלה. כל הזמן זה היה ללכת נגד הזרם. שם כבר לא היה מה להילחם. אמרתי לעצמי:

אין מה לעשות ומה שיהיה יהיה. וגם היה קל יותר, כי קודם, אחרי האקציות הכי קשות, אם כבר הצלחנו להישאר בחיים, היתה הבעיה של מי שנרצח. ספירת-מלאי. וזה היה הכי קשה." ואנדה היתה באושוויץ שמונה חודשים ואחר-כך במחנה-עבודה, עד היום האחרון של המלחמה. לא נחסך לה אפילו יום אחד. והיכן היה התינוק אדם? לאלוהים הטוב פתרונים. וכך ואנדה נקרעת בין "מה יש לשאול, מה יש לומר," ובין ההשתוללות של כל זה בתוכה, האין-מלים של חמש שנים, שאיך, באמת איך, יוצאים מהן בחיים.

באזכרה פגשתי את סטלה, שוב מרוחקת, כאילו לא נפגשנו לפני כמה חודשים, ואחרי שנים שלא שוחחנו, היא סיפרה לי את מה שחששתי כל-כך לשאול עליו. סטלה ואחותה שולה הן שתי הילדות המופיעות עם הורי ודודי, ועם המציל, בתמונה שכתוב עליה "פרוצלב, מרס 1946".

סטלה היתה בת עשר כשנכנסה למחבוא, והיתה שם שנתיים. את יום השחרור – היום שבו הגיעו הרוסים לדרוהוביץ, השמונה באוגוסט 1944, היא זוכרת היטב, כמו כל מי שדיברתי אתו משם. היא ואחותה הגיעו למחבוא בספטמבר 1942, לפני הוריהן, שנשארו במחנה בסקינדס, המחנה שאבי ברח ממנו כשעמדו להעביר את יושביו למחנה-ריכוז. אמי היתה אתו. היא עבדה שם בסריגה. וגם הוריה של סטלה היו שם. כשהמצב החמיר (כך אמרה סטלה) שלחו את הילדות לבדן למחבוא. המחבוא ("קראיוֹבֶקָה") היה במרתף ביתו של איז'ו, פולני שלפני המלחמה עבד בנפחות עם דודי, אביה של סטלה. איז'ו הציע לדודי את המרתף להתחבא בו, והציע זאת לעוד יהודים רבים, כאלה שהכיר וכאלה שלא הכיר. לא, שלושים ותשעה היהודים שמצאו שם מקלט לא הכירו זה את זה. איז'ו פגש אותם באקראי, וכיוון ש"לא היה להם איפה להיות", הציע להם את מרתף ביתו.

דודי בנה את המחבוא, בעיצומן של האקציות, לפני חיסול הגטו. איך יהודי יוצא מהגטו, נכנס לביתו של פולני ועוסק שם בבנייה שמטרתה ברורה לכל? כמה שלא אלמד, כמה שלא אשאל, המציאות היא נפתחת כל הזמן לעוד ועוד סימני שאלה. כמה מטעה הרצאת הדברים הסדורה, השקטה, של סטלה. שלחו למחבוא, הציע להתחבא, אבא בנה. מה כל זה אומר באמת?

סטלה תיארה לי את המבנה הפונקציונלי ששירת שלושים ותשעה אנשים במשך כשנתיים: בכל שטח המרתף נבנו דרגשים לשינה, כך שאי-אפשר היה לעמוד ביום. וממילא אי-אפשר היה לעמוד, כי המרתף היה נמוך מקומת אדם. ביום היו גוללים את המזרנים ויושבים על הדרגשים. דודי בנה גם שירותים וכיור (שלושים ותשעה אנשים בבית-שימוש אחד, האם רחצו בכיור את כל הגוף? לעיני כולם? ילדות ונשים במחזור?). והיה כנראה גם חשמל.

לאיז'ו היתה חברה, סלבה. כשהיהודים התחילו להתקבץ במרתף הוא ביקש ממנה לבוא לגור אתו ולעזור לו. וככה בעצם הם נישאו (במקור כתבתי "ניצלו"). איז'ו מת לפני שנים, אבל סלבה – סלבה ביקרה בארץ שמונה פעמים, והפעם האחרונה היתה ממש לא מזמן. סטלה נתנה לי תמונה שלה: אשה נמוכה, שער שיבה קצר, משקפיים. היא היתה אז בת עשרים ושלוש, ובמהלך ההתחבאות נולדה לה תינוקת. זו הילדה עם הדובי, עם הסרט בשער, שתמונתה היתה עד עכשיו כמעט כל מה שידעתי על סיפור המחבוא. הבת של האוקראיני. שלא היה אוקראיני אלא פולני. ועכשיו אני עושה הסבה בראש לסלבה, שעליה לא ידעתי. סלבה, לרווחתי, רשומה כחסידת אומות עולם ויש עצים על שמה ועל שם בעלה. הילדים שהחביאה גמלו לה כל חייה, וקשרי ידידות חמים נקשרו בין המצילה בת השבעים וחמש לבני-חסותה בני השישים. לילדה מהתמונה, אניה, מלאו עכשיו חמישים. ובתמונה שסטלה נתנה לי שלושתן מצולמות יחד בוורשה.

"איך חייתם ככה שנתיים," אני לא מעיזה לרדת לפרטים. "אפילו היו שתי לידות," אומרת סטלה. "האחת אצל הקבוצה מהמחבוא השני, ואחת אצלנו." (לידה, עם הצירים והדם, לעיני כל האנשים, והפחד שהצעקות יישמעו. שהלידה תסתבך). "אבל כמובן המתנו את התינוקות," אומרת סטלה. "הרי היה אתנו רופא."

"כמובן," אני ממלמלת בתדהמה. ומה חשבת. שיגדלו תינוקות בני-יומם שם במרתף. אני באמת עדיין לא מבינה כלום. כלום. "והיו מבשלים אצלנו במרתף. למה את מתפלאת? חשבת שסלבה יכלה לבשל בשביל ארבעים איש? מספיק שהיתה קונה לנו אוכל. גם זאת היתה בעיה. היא היתה צריכה להתרוצץ בכל העיר כדי למצוא כמות מספיקה של אוכל וכדי שלא יחשדו."

כן, ומה חשבתי. אוכל לארבעים איש. איך סלבה בכלל השיגה משהו לאכול. אכלתם מספיק? ("תנאים בלתי-אנושיים, סבל וחלה בלבד", במסמך הרפואי; שלושים ושמונה קילו, סיפרה אמי. "אכלתם מספיק?")

"אכלו כל מה שאפשר היה להשיג", סטלה מקצרת. אני מנסה ולא מצליחה לדמיין מה אכלו ומה עשו כשחלו ואיך החזיקו את הילדים הקטנים ואיך ישנו ואיך לא נחנקו. בקיצור, אני מנסה ולא מצליחה להבין איך, בעיקר, שמרו על שפיותם.

"והנשים, הנשים שילדו, נכנסו להריון שם?" (פתאום תפסתי.)

"למה לא, שנתיים זה הרבה זמן." (והרי אמי אמרה לי פעם משהו על זה. אבי ואמי היו זוג צעיר שזה עתה נישא. אמי היתה בת עשרים ואחת ומאוד יפה. הם לא התאפקו. מה חשבתי? שהיצרים לא פועלים בתנאים של סכנת חיים? שמתביישים מהפומביות?)

"למה, בעצם, הוא החביא אותם בכלל? הם נתנו לו כסף?" (תמיד הטרידה אותי מאוד שאלת התמורה. כאילו הורי זכו להינצל משום שהיה להם מה לתת בתמורה.)

"הוא החביא אותם מטוב-לב, ומלבד הכסף למחיה לא קיבל מהם כלום." (איזו, איזודור, באמת נראה בתמונה שלאחר המלחמה כאיש טוב. הוא עשה מה שעשה מטוב-לב, מטוב-לב סיכן את חייו ואת חיי אשתו הצעירה והתינוקת. האם מישהו יכול באמת להבין?)

"ותארי לעצמך, בקומה השנייה גרו גרמנים. (קפואה, אני לא מעיזה לשאול כלום.) אמנם המרתף היה סתום מכל הצדדים, כל הכניסות אליו נאטמו. הפתח היחיד היה אל המטבח של סלבה, משם היו מעבירים את המזון. ובלילות אחת מאתנו היתה עולה משם לעזור לסלבה. הרי היתה לה הרבה עבודה אתנו ועם התינוקת, והיא לא יכלה להחזיק עוזרת בגללנו. המרתף היה אטום, אבל היה לו חלון אחד קטן שפנה לחצר. (חלון אחד קטן לראות את האור ואת החוץ. ומה עם אוויר. איך נושמים.) החלון הזה, שאת יכולה לראות כאן בתמונה. (סטלה מראה לי תמונה של הבית, שצולם בביקור בדרוהוביץ' לפני כשנה. הבית עצמו עומד על תלו ואפילו שם הרחוב לא השתנה.) ופעם סלבה סיפרה לי שהגרמני (עדיין ערטילאי, עדיין תאמר "גרמני" ואין מה להוסיף. מי היו הגרמנים שגרו בבית הזה? אזרחים, חיילים? או גרוע מזה? מעליהם גרו "גרמנים". הדברים

המפחידים ביותר נשארים תמיד כלליים) – הגרמני ראה את החלון ושאל את איזו מה זה. אולי יש שם יהודים. איזו נכנס חיוור כולו למטבח. ואז אנחנו, פשוט סתמנו את החלון. עד אז כל הזמן חפרנו בקירות כדי להרחיב את המרתף. עכשיו לקחנו את האדמה שחפרנו ומילאנו את השטח שלפני החלון, כך שאם מישהו יפתח ויבדוק, הוא יחשוב שהמרתף כולו מלא רק באדמה."

והיה זמן שבבית של סלבה ואיזו התחבאה עוד יהודייה עם בעלה. יום אחד בעלה מת. והיתה לה בעיה מה לעשות עם הגופה. היא התחננה לפני איזו שיעזור לה, והוא קבר את הגופה בחצר.

"ואבא ואמא שלי? את זוכרת משהו עליהם?"

סטלה אומרת שאינה זוכרת כלום. לא משם, משנות המחבוא, וגם לא מהימים שלפני-כן ("לא גרנו בדרוהוביץ' אלא בקטוביץ'"). אני לא דוחקת בה. רק שאני לא מבינה. מרגישה שלא נותנים לי משהו שאולי אפשר לתת, והוא כל-כך חשוב. ולא העזתי לשאול יותר. מה היה בשנים שלפני המחבוא, בגטו. מה היה באקציות ובהריגות. סטלה ידעה שהסבתא אכן מתה לפני המלחמה. היא ידעה גם שהסבא נלקח באקציה. לדבריה, במקום להסתתר הציץ לראות מה קורה בחוץ (לפי גרסה אחרת, אחד מעובדיו הסגיר אותו). גם אביה, אומרת סטלה, היה מציץ החוצה בהפצצות, "היה מוכרח לדעת מה קורה." אבל למרות שהכירה את בני המשפחה, היא לא זוכרת את שמות כל הדודים והדודות וילדיהם, ואינה יודעת איך הם מתו. היא משערת שלא במחנות אלא בדרוהוביץ', אולי נרצחו ביער (יער ברוניץ', "מקום רצח המונים"). לא, אף אחד לא רשם אותם ב"יד ושם". כן, צריך לעשות את זה. צריך לברר את השמות. את השם פרטי ואת שם המשפחה, ששונה אחרי הנישואין. לא, לדעתה אין רשימות של נספים מכל הקהילות. זה כמו ב"עץ-החיים" בבית התפוצות: אתה עצמך צריך להביא את האינפורמציה.

אמי בנעוריה טיפלה בסטלה התינוקת, את זה אני יודעת. אבל סטלה אינה זוכרת. וכל הזמן לא ברור לי מה היא מרשה ומה מורחק לגמרי. היא היתה ילדה, ולא ידעה אז שחשוב לזכור, היא אומרת. אנחנו לא יודעים דברים כאלה כשהם קורים, נכון? (כאילו מה שעבר עליה יכול להיראות טריוויאלי, "לא די חשוב בשביל לזכור". דרכי ההימלטות שונות ומשונות ולכולן משותף דבר אחד: אנחנו מדברים

על דברים פחות או יותר רגילים. בואו נשתתף יחד בדימוי של שיחה נורמלית, בין שני פרטנרים שלא מפרידה ביניהם באמת התהום (היא). לא שאלתי גם אם סטלה אהבה לבוא לבית המשפחה, זה שבחצרו היה בית־חרושת לעצים, ושגרה בו גם משפחת האחות הגדולה, או האח. סטלה היא היחידה שהיו לה סבא וסבתא, אבל אני לא שאלתי. עברנו לשוחח על מעשינו היום ומה עושות בנותיה של סלבה ונכדיה, ואיך בילו בארץ.

גם שולה, אחותה הצעירה של סטלה, אינה זוכרת. לדבריה, היא גם אינה רוצה לזכור את מה שקשור למקום ההוא של הרציחות והגסטפו. ואני מבינה גם אותה. שולה מצאה בשבילי שתי תמונות, שתיהן לא חדשות לי, אבל אחת מהן קיבלה כותרת: היציאה מהמחבוא, 1944, כך נכתב בפולנית על גב התמונה. כותרת שדוכבה את התמונה המוכרת שבה נראים הורי, עצובים ושפופים, כמעט דומים בארשת העצב. אני כובשת את ההתרגשות. לא רוצה להראות כמה חשוב לי כל הדבר הזה, שאולי נראה כמו היאחזות לא־מובנת בעבר שלפני חמישים שנה, במשפחה שלפני חמישים שנה.

אבל בינתיים ראיתי את בית המשפחה. על הדלת היה תלוי שלט קטן ובאותיות שקשה היה לי לקרוא נכתב בפולנית: לזרים הכניסה אסורה. בחצר שלפני הדלת התקבצה לפני כשישים שנה קבוצת אנשים לתמונה משפחתית. הם עומדים, יושבים וכורעים במיטב בגדיהם התפורים בדקדקנות ובאלגנטיות שלא רואים היום; חליפות ועניבות לגברים, ולנשים שמלות באורך הברך עם צווארונים וכפתורים, וב־שבן, רגליהן משוכלות בתנוחה של חן טבעי, נגלות הנעליים עגולות־החרטום, עקב נמוך וכפתור בצד. רואים שהצלם בא וביים, אבל שילוב הזרועות של היושבים על כיסאות (שונים זה מזה אפשר לראות) ותנוחת הכריעה על הקרקע של שני הילדים נראים נינוחים ולא נוקשים כלל. תמונה קלסית, תמונה משפחתית כמו זאת שתמיד דימיתי שהיא קיימת באיזשהו מקום, תמונה מלפני המלחמה של כולם: החיים והנעדרים וחסרי־השם ובעלי השם הידוע ואלה שיש היסוס מי הם וילדים לא־מוכרים – לא מְרִילָה ולא התינוק ההוא שאמי מחזיקה בצילום קטן ומתפורר, ועוד תינוק לא־מוכר יחד עם שני הילדים הגדולים שבתמונת המשפחה. כמה וכמה תמונות התגלו.

אבל הכל מתחיל בתמונה הגדולה, המשפחתית. תמונה נהדרת, קלסית, אמר יורם הצלם, שנתתי לו לשחזר עותקים מהתמונה האחת והיחידה חסרת התאריך והכיתוב שנמצאה אצל בת־דודתי, שלא ידעה על קיומה, עד שבאתי אני. תמונה מדהימה, מזעזעת, מאז שנמצאה אינה משה ממני ביום ובלילה. הפנים השונות חוזרות ומופיעות לנגד עיני, בלי להביט בתמונה אני כבר מכירה אותן על כל תוויהן.

הם התכנסו כולם יחד להצטלם, אולי כדי להיפרד מהאח האחד שנסע ארצה בזמן (ואצל בתו נמצאו התמונות היחידות שנצלו משם). דיפדפנו בהמוני התמונות שהתגוללו יחד בלי שמישהו ראה אותן מאז מת האח ההוא, ופתאום התמונה קפצה אל מול עיני. כי מיד ראיתי במרכז את הסבא והסבתא מהדיוקנאות הנפרדים שיש לי באלבום, אבל הם זוו מקפאונים ומחד־פעמיותם ונראו יחד לראשונה, זה ליד זה וילדיהם סביבם. ומיד ראיתי את אמי, כפי שלא ראיתי אותה אף פעם, צעירה כבת שש־עשרה, לא ראיתי אותה אף פעם צעירה כל־כך. האשה שהכל התעקם בחייה הבוגרים יושבת כאן, זכה ותמה, חיוך קורן לעולם מתוך עיניים כחולות, זוהרת בחן ובנכונות לחיים שמחכים לה. זה היה מפגש עם הבלתי אפשרי, עם מה שתמיד חיכה מאחורי חומה שלא היתה דרך לעבור אותה. ופתאום, בשנייה אחת, החומה נפרצה.

הם נערכו בקבוצה של שלוש שורות, כנראה בחצר הבית (ואולי זהו בעצם בית־החרושת). ברקע נראה חלק מהבית – קיר עץ והדלת עם השלט. לזרים הכניסה אסורה. בשורה העליונה הדוד וולף, שעתידי לבנות את המחבוא. אולי עדיין אינו נשוי, או אולי, אשתו וסטלה התינוקת נשארו בקטוביצה ורק הוא בא להיפרד מאחיו שנסע לארץ. לידו האח הצעיר, מִיילֶךְ, היחיד שהיה ציוני ממש, בתנועת "אחווה" שחבריה מופיעים בכל־כך הרבה מהתמונות שנמצאו אצל בתו. בקצה העליון משמאל עומד צעיר האחים, הֶשֶׁקוֹ, שגם הוא ניצל, אינני יודעת איך, מופיע גם בתמונות מפרגנוואלד, ואמי סיפרה איך היו שניהם הולכים יחד לגימנוזיום בחורף והילקוט היה נופל מידיהם הקפואות. כאן הזיהוי המהיר נעצר ומתחיל היסוס: מיהו אוסקר, הבכור, מי מבין שלוש הנשים הצעירות והדומות כל־כך זו לזו היא האחות הבכורה שאמי אהבה כל־כך? שני הילדים, של מי הם? התמונה מספרת סיפור שלם, מלא פרטים, האנשים מביטים מתוכה בעיניים

גלויות ואינם יודעים איזה סודות הם מסתירים, כמה הרבה מסתתר בהבעה של כל אחד מהם, בסדר עמידתם זה ליד זה, בתווי הדמיון שאני מנסה לראות בין ילדים והורים, בין אחים. הם לא ציינו אפילו תאריך מאחורי התמונה, לא ידעו שתאריך הוא גורלי כשהדברים קרו כפי שקרו וכשאינ את מי לשאול.

לדעת שם, סדר זמנים, למקם, ולו גם בפרטים שאינם מובילים לכולם. העיקר כאן הוא המיקום עצמו ולא תוצאותיו. לדעת אם התינוקת בת החודשיים וחצי, כתוב על גב התמונה "מרילה"? היא אכן הילדה כבת החמש מרילקה. חשבון מסובך שקשור בתאריכי לידה ושלא מסתדר, כמה מתסכל, כמה גורלי לדעת מי התינוקת, איזה סיפור שייך לאיזה פנים. התמונה המשפחתית צולמה, לפי החשבון, באמצע שנות השלושים לערך. הילדים הגדולים היו כבר בגיל הנעורים כשמתו. התינוקות היו כבני שבע-שמונה. אולי הם נמצאים עכשיו בתוך הבית, בהשגחה של אומנת. לא ידעו שחשוב לצלם את כולם יחד, משפחות-משפחות, כדי שאפשר יהיה פעם לדעת מי הוא מי. החשיבות העליונה של הזיהוי בשם, בפנים, במפה, בזמן, תמיד הכרחי לי למקם אנשים ומקומות, האם היא נובעת מחשש האובדן הזה, שאם לא אדע בשם – לא אדע?

אפריל 1994 – מרס 1995

פרנוואלד

ציוני-דרך: המקומות על המפה, הבירור איך מגיעים, שוב סידור של התמונות. לפני הנסיעה למקומות, שהיום אני כבר יודעת בוודאות שהיו. כי בינתיים הייתי שם, בכל המקומות, והייתי שם שוב. אבל זו היתה הפעם הראשונה: נסעתי עם בני, יונתן, אחרי שביקרנו בפראג, ואני ניצלתי את ההזדמנות כדי לבוא לא לבד – לגרמניה, למינכן, לולפֶרצהֶהאוזן, לפרנוואלד, לרחוב פלורידה 31.

ואז, באותה פעם ראשונה, מצאתי הרבה יותר ממה שיכולתי לשער: מצאתי בעצם הכל, כל מה שידעתי עליו, ועוד יותר – מצאתי את אבי במקומות שלא חיפשתי אותו בהם. מצאתי אותו בספר על מחנות העקורים בגרמניה, ובפגישה המקרית שבה נודע לי על כנס שיתקיים בנושא, ובסך-הכל בהבנה המפתיעה והחדשה שכל זה עדיין חי, שמה שגיליתי הוא רק תחילתה של דרך שיהיה לה המשך, ושוב כל מה שהיה לא-קיים אולי אפילו יזכה למשמעות.

המקומות על המפה, איך מגיעים: "את פשוט לוקחת רכבת לולפֶרצהֶהאוזן, ומשם מוגית לנאָלְדֶרם – זה השם החדש של פרנוואלד, את יודעת שהיום זה שייך לכנסייה," כך הדריך אותי וילנר, שהיה ושוב היה שם, ופגש את כותבי הספר האדום על "תולדות פרנוואלד" ואלדרם, 1939-1957, וגם צייד אותי בכתובותיהם. אבל אני לא האמנתי: זה לא יכול להיות כל-כך פשוט, לא ייתכן שרכבות נוסעות הלך ושוב ממינכן למקום ההוא. ולא נרגעתי עד שבסוף, שחור-על-גבי-לבן, על מפה מדויקת וברורה, ראיתי ש"ולפֶרצהֶהאוזן" מופיעה כתחנה מתחנותיה של ה-S-Bahn, רכבת הפרוורים של מינכן, ולא, לא תהיה שום בעיה לעלות עליה מכל מקום שאגור בו, ולא רק מתחנת הרכבת המרכזית, ה"קאופֶטְבֶּאנהוף", ולא צריך לברר לוח זמנים ולתכנן בקפידה את המועד. וולפֶרצהֶהאוזן היא פרוור של מינכן, ואפילו במפה הגדולה של גרמניה נתנו לה שם. זו היתה ההפתעה הראשונה – במסע שעמד כולו בסימן של "לא ייאמן, זה קיים על

המפה".

כי, חוץ מהכל, גם הייתי במקום מהתמונה שבמסגרת, זו שאבי נשען בה ברישול על מעקה עץ, וברקע בקתה קטנה ועץ פורת, ותמיד ידעתי איכשהו, לפי ארשת הפנים הנינוחה והרישול הלא־רגיל (מעיל תלוי על הכתפיים) שזוהי חופשה. ולפני שנסעתי, כשעברתי שוב על התמונות, ושוב ניסיתי לשים בהן סדר, וחיפשתי רמזים, גיליתי רצף חדש: בדיו הירוקה, בכתב־היד המוכר, מצאתי על גב התמונה שבמסגרת את הכיתוב "פֶּרְקֶטְסְגַּאדֶן, ספטמבר 47", והנה שורה של תמונות אחרות, נפרדות עד עכשיו, התקבצו יחד – גם על גבן נרשם בדיו הירוקה אותו כיתוב. ובאמת זוהי חבורה עליוזה בחופשה: ברקע הרים, לנשים כובעים שובבים, הגברים בחליפות מהודרות, ואתם גם אבי, המעיל עדיין תלוי ברישול על כתפיו. כולם היו יחד בברכטסגאדן, ספטמבר 47. ואפילו בברכטסגאדן הייתי.

ועוד רצף התגלה: "חופשה בפֶּנְאָריה", כך כיניתי בלבי תמיד את התמונות עם האגם, ובקתות העץ, וההרים המושלגים ברקע, ואנחנו שלוש־תנו פעם טמונים בעשב ורק הראשים מציצים, ופעם הורי חבוקים, פנים־אל־פנים, אבי בחצי גוף עירום ובמכנסיים קצרים, אמי בחצאית פסים ובחולצה לבנה. הבגדים שימשו כסימני דרך: תמונה נוספת התקשרה עתה לסדרת "החופשה בבוואריה", ועליה, רק עליה, היה כתוב, לא בדיו הירוקה, אלא בכתב־ידה של אמי: "מיטנוואלד 48". כל אותו לילה שלאחר גילוי "מיטנוואלד" לא ישנתי. האם אגיע לשם, איך אגיע לכל המקומות בימים הספורים שהועדתי לפרנוואלד ולמקומותיה. אבל הייתי גם במיטנוואלד.

מה לקחתי למינכן: תמונות של רחוב, בלי כיתוב, אולי רצף ואולי לא, הרחוב שהתגלה – לא ייאמן – כרחוב פלורידה. תמונה מסדרת "פֶּרְקֶטְסְגַּאדֶן", החבורה העליוזה במעלה ההר וברקע מציץ מבנה בעל שני צריחים, והמדריך בטיול, שהראיתי לו אותה ("אבי היה כאן לפני חמישים שנה"), אמר לי בפשטות, "הלוא זו הכנסייה המפורסמת, הנה, עכשיו אנחנו עוברים לידה." תעודת תושב פרנוואלד של אבי (מקצוע: ריכטר, מגורים: פלורידה־שטראסה 31), ושני מכתבי מינוי באנגלית ("הארי ברגר, U.S. Zone"), שעליהם אמרה לי רחל, "ברור, בית־המשפט," כאילו אלה דברים ידועים לכל. ולקחתי גם את תמונת קברו של איזידור, אחי־אבי ("נקטף מעמנו... בשנת... לחורבן

הנאצים"). כשנסעתי, לא ידעתי בבירור היכן קבורים מתי פרנוואלד, אבל גם שם הייתי, בגֶּאָוֶטֶיִּנג, ולפי התמונה זיהיתי את הקבר. הייתי בכל המקומות מהתמונות.

כשהרכבת שהובילה את יונתן ואותי מפראג למינכן חצתה את הגבול והיינו "על אדמת גרמניה" – מושג מפתח שמעולם לא שיערתי שיתמשש לגבי – לא הרגשתי כלום. הרגע שחששתי ממנו יותר מכל, עד כדי כך שכמעט ויתרתי על הנסיעה, עבר כאילו לא־כלום. וגם כשעלה בתחנה אותו אדון מבוגר, שחיפש בקדחתנות אוזן קשבת, ומכל האנשים נאחז דווקא בי – לספר לי את קורותיו בוורמאכט ובשבוי בצרפת – לא היה זה יותר ממטרד. לא "גרמניה", לא "גרמני". וכך זה המשיך, הניתוק, כמה בלתי־צפוי, ובעצם מוזר. כולי מכוונת אל החיפוש הקדחתני של העבר, במקומות שבהם התרחש, אבל כל זה כמו בתוך בועה, לא נוגעת במה שלא שייך.

כך פילסתי לי דרך בכיכר המרכזית של העיר השאננה, הסתמית כל־כך, סביבי גועש נהר אדם, נעזרת מדי פעם באנשים האדיבים והנינוחים, בגרמנית שפתאום מובנת לי, ובידי עוד סימן דרך. על גב תמונות הרחוב שלקחתי מוטבעת חותמת: פוטו סאוטר, מינכן 2, סְנֶדְלִינגֶרֶטרֶפֶלאַץ 5. ודקות אחדות אחרי שהגעתי למינכן מצאתי את סנדלינגרטֶרֶפֶלאַץ 5. (ולא היה שם פוטו.) מה ההרגשה לדרוך במקום שבו דרכו רגליו של אבי, ממש ברחובות האלה התהלך, ואולי גם אני (מבקרים בעיר הגדולה, משהו זכור לי, ותמונת גן־החיות, ילדה בשמלה סרוגה בכחול־ורוד, חמור מציץ מאחורי גבה). מה ההרגשה. עדיין אינני יודעת.

באתי למינכן כדי לראות את פרנוואלד. במו עיני. יומיים, ואני צריכה למצוא הכל. הֶר סְטִיפֶן, ממחברי "הספר האדום", היה אמור לעזור לי שם. והיו לי שתי מפות מהספר: מפת הרחובות כפי שנקראו אז, ומפת ואלדרם בהווה. עוד בארץ זיהיתי את מה שנראה כרחוב פלורידה (היום "גֶּנְפֶּסְאָטְלֶשְטֶראסֶה"), אבל את האישור הסופי היה צריך לתת לי הר סטיפן. והאם אמר לי משהו שמספרי הבתים לא השתנו? פלורידה 31. מימין – הכנסייה, שבעבר היתה ה"קינר", בית־הקולנוע, ומצפון – היער (שבו צולמנו, אבי ואני, ועכשיו אני יודעת שמה שחשבתי תמיד למכנסיים קצרים הוא בגדיים, משום שנהר האֵיזֶר עובר ממש בפאתי פרנוואלד, ליד היער). כך הדריכו

אותי אידה ויוסק, שגרו מולנו שם, במספר 32.

הר סטיפן לא מדבר אנגלית: בשיחת הטלפון מפראג – מגיעה מישראל במיוחד, וצריך לתאם פגישה – תיווך בינינו בנו הצעיר. וכבר בערב היום הראשון במינכן צילצלתי אליו שוב, ושוב תיווך הבן, וקבענו פגישה למחרת לשעה חמש. אבל לא יכולתי לחכות. יצאתי עם יונתן כבר בצהריים, לא האמנתי שאפשר לצאת למקום הרחוק ההוא ופשוט להגיע.

ה-7 יצא מהתחנה שליד המלון. בשלט החשמלי שבו התחלפו יעדי הרכבות ההולכות ומתקרבות, ראיתי את "וולפֶרצהאוזן", ולמרות שכבר ראיתי את השם על כמה מפות, צילמתי. ואחר־כך צילמתי גם את השלט שבתחנת הרכבת כשהגענו לשם, ועדיין לא יכולתי להאמין שזהו מקום רגיל, פרור מפרווריה של מינכן (כמו "דאכאוו": גם היא הופיעה על אחת הרכבות, ולפני שעלינו על הרכבת שלנו פנתה אלי גברת חביבה בגרמנית: את מחפשת את דאכאוו?).

בוולפֶרצהאוזן התגוררנו בסוף שהותנו בגרמניה, בבית שנקרא ה־i.r.o. האיס – International Refugee Organization. אבל וולפֶרצהאוזן לא הזכירה לי כלום: עיירה ירוקה ויפהפייה, בתים חדשים של אנשים עשירים, ובסוף אפילו שיכנע אותי יונתן לאכול ב"מקדונלד" המקומי. "מקדונלד" בוולפֶרצהאוזן. ובכל־זאת שמרתי את הכרטיס שנתן לי נהג המונית שהסיע אותנו מה"מקדונלד" לוואלדרם ("את יודעת, זהו החלק העתיק של וולפֶרצהאוזן"). בתור הוכחה.

ישר אל הרחוב שזיהיתי כ"פלורידה" (אחד מבין כעשרים רחובות קטנים, בשטח של כמה קילומטרים מרובעים, ועדיין בעיני רוחי יש רק רחוב אחד, "הרחוב הראשי" שבתמונות, שתמיד ראיתי בו את הרחוב שלי). הכל קטנטן, כפר קטן, שמבעד לשיפוץ החיצוני של הבתים אפשר, כן אפשר, לראות בו את "פרנוואלד". הנחישות למצוא גוברת על ההתרגשות. בעצם, אין התרגשות. כפראג, לאחר שעברנו דרך־חתחתים כדי למצוא את קברו של קפקא, רחוק וביום גשום, והייתי צריכה לשחד את שומר בית־הקברות, והקבר לא היה מסומן, שם פרצתי בבכי. ויונתן אמר לי בדאגה: ומה יהיה כשנגיע לפרנוואלד? אבל בפרנוואלד לא בכיתי כלל. זה היה כמו דיבוק: למצוא, ולדעת בבטחון שהגעתי. וכל כוחותי גויסו למשימה.

ברחוב גבסאטל נעצרתי מול 31. אבל לא ידעתי אם זהו אכן הבית (שבו נולדתי, שבו עברו עלי שנתי הראשונות, הבית שזכרתי ממנו רק חלון, ואני עומדת ליד החלון, נמוך מעל הקרקע, ועל החלון פרושה פרווה, קיץ־ה'מיץ'ה). כל הבתים כאן נמוכים, בני קומה אחת, ומחוברים זה לזה במעין טורים. לתמונות שהבאתי אין כותרת. האם אמצא את הכותרת. ממול, אנשים גוזמים עץ. בידי התמונות, הסבה בגרמנית רצועה: נולדתי כאן, פלורידה 31, האם אתם יודעים את שמו הקודם של הרחוב? מפנים אותי לבית הסמוך, כאן מתגוררת אשה מהימים ההם. בעלה (האשה אינה בבית) מכניס אותנו לחדר, תקרה כל־כך נמוכה, זה מתחיל להיות מוכר. האיש מראה לנו תצלומים: אשתו, שעבדה במחנה כטבחית, מצולמת עם ילדים. ולראשונה אני קולטת שלא כל מי שחי כאן אז מופיע בתמונות שלי. שעד אז היו בשבילי כל פרנוואלד. לא, אינני מזהה אף ילד. האיש מעביר את דפי האלבום, חומק ביעף על תמונה שבה נראה הוא עצמו במדי הצבא הגרמני ועובר מהר למראות של סקי. איש נחמד. פני סוס, שיניים בולטות, מנסה לעזור. מה עובר לו בראש.

כשיצאנו ופינינו אל מה שמופיע במפה כ"Krankenhaus", כלומר בית־החולים, זה שבו נולדתי (לידה קשה, הזעיקו מנות־דם ממינכן, כך יספרו לי מאוחר יותר), רץ האיש אחרינו, מבקש להועיל: שני המבנים הגדולים, הנראים בדיוק כמו בתמונות מהספר האדום, שימשו בעבר כבתי־חולים שונים. האחד רגיל (ובכן, שם נולדתי), והשני – לחולי ריאה (אחר־כך גיליתי שפרנוואלד, והמחנות האחרים, היו מלאים בשכאלה, וגם בגאוטינג היה מקום מרפא מיוחד להמוני החולים, והם קבורים שם, בבית־הקברות שבו קבור דודי).

אני רוצה להגיע לאיזור: לראות את הנהר (שלא ידעתי על קיומו) ואת היער (המופיע בתמונות כה רבות, אבי מחזיק בזרועותיו את הילדה שהייתי, היער הזה הוא תמונת הילדות הטובה). אבל בתוך היער יש מגרש ספורט מודרני ענק, והנהר רחוק. יונתן צילם רק אותי בין העצים המעטים שנותרו, מבליטה ביד את התמונה של היער היפה מאז, וחזרנו על עקבותינו. אבל עוד אראה את האיזור בפיתוליו הרחוקים יותר, ותהיה לי תמונה מאזור מיטנוואלד, שעליה כתוב סוף־סוף: האיזור.

בחנות חפצי נוי קטנה קניתי מקלעת פרחים מלאכותיים

שהבווארים מקשטים בה נרות. והיה שם כלב בשם ויקטור. וכשהתחיל לרדת גשם – את המטרייה שכחתי אישם ברכבת – הציעה לי הגברת מבית־המרקחת להשאיל לי את מטרייתה. האם כך דימיתי לי את הביקור בפרנוואלד? בכיכר הקטנה זיהיתי עוד מבנה ישן מהתמונות שבספר האדום, אבל היום הוא משמש כסניף דואר, ויש בו גם פאב מקומי עם חצר וספסלי עץ, וערוגות פרחים סדורות ומטופחות. שם ישבתי עם יונתן וחיכיתי לשעה חמש, לפגישה עם הר סטיפן, שיראה לי הכל.

וכאן זה התחיל: הצדודית של הבית בגבסאטל 31 התייצבה פתאום לנגד עיני, והיה בה משהו מוכר. משהו מוכר מתמונות הרחובות חסרי השם שהבאתי אתי. בשתיים מהן נראו אבי, בחליפה קיצית בהירה, וחברו הטוב מ'. באחת מהן מ' נראה מצלם, וברקע בתים, התחלה של רחוב. בתמונה נוספת נראה רחוב פרוש למלוא אורכו, על כל פרטיו. זה היה בעיני תמיד "הרחוב הראשי", הרחוב שלי. עכשיו שמתי לב שבשלוש התמונות האלה בולטת צדודית של בית – גג משולש, קיר מושחר, מעין קימור מתרחב כלפי הבסיס, שני חלונות בעליית־הגג. משהו לא לגמרי התאים, התמונות צולמו מזוויות שונות. אבל הצדודית הזאת הקימה אותי משיבתי השלווה: רק עכשיו שמתי לב שהיא דומה לזו של הבית שזה עתה עמדת מולו.

מיד ניצבתי שוב מול הבית, ואכן הצדודית שלו דמתה לזו שבתמונות. הבית עם הצדודית המשחירה היה בית פינתי, ראשון בטור הבתים שבהמשך, ומעברו האחר רווח קטן. הבית שמולו עמדת עכשיו גם הוא היה הראשון בטור, ומעברו האחר היתה סמטה קטנה ואיזו כיכר ריקה. סימן היכר נוסף נמצא לי: בתמונת הרחוב הפרוש ראיתי עתה בבירור כרכוב לבן ובולט בעליית־הגג של אחד הבתים. והנה, בדיוק אותו כרכוב לבן ובולט מופיע גם בגגו של אחד הבתים ברחוב שכאן, במציאות.

הבאתי אתי תמונה נוספת: אני יושבת בה על מעין מבנה עץ, בחזיתו של בית שעליו לוחית זיהוי – שם רחוב ומספר – אך שניהם לא קריאים. גם עליה, כמו על שתי התמונות הראשונות, מוטבעת החותמת של הפוטו שבסנדלינגרטרפלאץ, ובתחתיתן כתוב בעפרון: יוני 49. שלוש התמונות צולמו ברצף. עכשיו ניסיתי למצוא בתמונת הרחוב הפרוש את הבית שבחזיתו ישבתי; אבל כל הבתים שבתמונה

נראים זהים, יחידות דיור בנות קומה אחת ועליית־גג, בכל בית שתי דלתות, הבתים הסטנדרטיים שנבנו לעובדי־הכפייה. אם כן אולי אמצא ברחוב עצמו – אני עומדת עכשיו ממש בפינה שממנה צולם הרחוב הפרוש – את תוויו של הבית שבחזיתו ישבה, ביוני 49, הילדה שהייתי? מהפינה ספרתי בית־בית, התקדמתי בתמונת הרחוב הפרוש וברחוב גבסאטל, עברתי על פני הכרפוב הלבן הבולט ומשהו הביא אותי למספר 25, שעכשיו עמדתי מולו, ועכשיו גם יכולתי לזהות במטושטש את הספרות – 25 או 29 – בתמונה שבה צולמתי.

בשחזור מהיר, שיתוקן ויחזור ויתוקן, זה היה כך: הרחוב שבכל ארבע התמונות הוא רחוב אחד, והוא לא צולם במקרה; זהו הרחוב שבו גרנו בפרנוואלד, רחוב פלורידה. הבית בעל הצדודית המשחירה הוא ביתנו, מספר 31, וגם הבית שבחזיתו אני נראית יושבת הוא בית בפלורידה, מספר 25. שלוש התמונות צולמו ברצף (על כולן כתוב "יוני 49"), במצלמה של אבי. וגם בתמונת הרחוב הפרוש – פורמט שונה ובלי כיתוב – זהו "פלורידה", אולי צולמה עם האחרות, אולי במצלמה של מ'.

זה היה יום קיצי, יוני 1949, אני הייתי כבת שלוש. אבי בחליפה מהודרת ובהירה; הוא וחברו מ' עמדו ליד מכונית, עכשיו ראיתי בתמונה מכונית ועליה לוחית זיהוי של ה-U.S. Zone; האם התכוונו לנסיעה? עם הנהג שלנו מרכוס? מ' צילם את רחוב פלורידה הפרוש לפנייהם, אחר־כך התרחקו מעט לפינה וצולמו יחד. מישו צילם אותם (אמי?) במצלמה של אבי, שהמשיך כמה צעדים אל בתו שישבה בשמש, בשמלה לבנה קצרה (היה שם קיץ), על מבנה עץ מוגבה ליד הבית, אולי רצתה לשבת גבוה, בעצם התרחקה רק כמה צעדים מביתה, הרי הכל כל־כך קטן. אבי צילם את בתו הקורנת אליו בחיוך גדול ואחר־כך (כך יתברר מן הרצף שיצטרפו אליו עוד שלוש תמונות מהאלבום) הלכנו ליער, ואבי צילם אותי שם בזרועותיה של אמי, שלבשה שמלה מנוקדת, ואחר־כך צילם אותי עומדת לי בשדה של פרחי־בר, ושם היו אתנו גם פאני הימל ובעלה, ומישהו קישט את ראשי בזר פרחים, וצולמנו שלושתנו יחד. התמונות צולמו בוודאי במהלך שעה קצרה, דקה פה דקה שם, ביום פנוי של קיץ, סתם יום של חול. ולי נדרשו עשרות שנים, כמעט מהלך של חיים, כדי להגיע אל השעה הזאת, אל היום הזה, ללכת את הצעדים הספורים שנדרשו

כדי להגיע מפינת הרחוב עד אלי, היושבת שם, ומשם אל היער הסמוך, וכל זה רגעים רגילים של יום רגיל, הרחוב שלנו והבית שלנו, ואין צורך לכתוב על גב התמונה בדיו ירוקה את פשר המעמד. ובכך הסתפקתי אז. אבל כשעמדתי וסקרתי את הבית מספר 31, ואפילו חשבתי לנסות להיכנס, התקרב לדירה הצמודה (בכל בית שתיים, שלנו מימין) איש צעיר ובדו מפתחות. פניתי אליו ושאלתי. כן, הוא חושב שפעם קראו לרחוב הזה פלורידה. לא, דיירי הדירה האחרת אינם בבית עכשיו. ובכל זאת עדיין רציתי באישור מהר סטיפן, שאותו אני עומדת לפגוש עכשיו. כי בינתיים כבר הגיעה שעה חמש, וכבר עברו שלוש שעות מזמן שהגענו. שלוש שעות שבהן – כך חשבתי אז – כבר גיליתי הכל.

הר סטיפן ומשפחתו קיבלו אותנו בחגיגות וביראה של מי שאינם רגילים לאורחים. הבן המתורגמן, חרישי כמו אמו, וכמוה בצלו של האב, התגלה עד מהרה כמיותר. פתאום חזרה אלי הגרמנית. הגרמנית של המטפלות, של פראו לודוויג. דיברנו על הא ועל דא ואז שלף הר סטיפן את רשימת הרחובות בשמותיהם השונים, אבל את רחוב פלורידה לא מצאנו. ועד מהרה ירד החושך, וכבר לא יצאנו החוצה. וגם לא היה כשביל מה: האיש הלבבי סייע בכתיבת "הספר האדום" מתוך עניין גרידא, הוא דייר בוואלדרם כמו רבים אחרים ולא היסטוריון. היו לו מסמכים מעטים, והוא אמר שחוץ מאלה שאצלו "אין שום תיעוד על פרנוואלד." אבל אצלו זו היתה רק ההתחלה. אז לא ידעתי שאמצא עוד, וחשבתי שהגעתי לכל מה שניתן להגיע.

במלון, בלילה, לא יכולתי להירדם. הרי ראיתי כל כך מעט, רק שלוש שעות הייתי במקום שבשבילו עשיתי את כל הדרך לגרמניה. ולא הגעתי אפילו לאיזר. אבל מה שטרד את מנוחתי במיוחד היה ספק שניקר בי בקשר לפלורידה 31 – משהו לא התאים. כשהוצאתי את התמונות והסתכלתי בהן שוב, הספק רק התחזק: הבית שבתמונה, זה עם הצדודית המושחרת, מופרד בסמטה מטור הבתים המחוברים, ראיתי עכשיו בבירור רווח בין הגגות. הבית שמצאתי לא היה מופרד מאלה שלצדו. הוצאתי את מפת הרחובות הישנה, שבה סומנו יחידות הדיור הנפרדות, והתחלתי לספור: מתחילת הרחוב עד סופו הגעתי ל-31. אכן, זהו הבית הראשון בטור, הבית שמצאתי. עכשיו השלמתי את החסר: בפינת פלורידה עמד כנראה פעם עוד מבנה גדול, אולי

מבנה ציבורי, לא ממוספר. זהו הבית שבתמונות, שצדודיתו הוליכה אותי. היום הבית הזה כבר אינו קיים, ובמקומו הכיכר הקטנה, ואחריה הסמטה, וטור הבתים. היום עמדתי מול הבית שלי שמצאתי לפי תמונה של בית אחר, שאינו קיים עוד. הגעתי בטעות למקום הנכון. אילולא בלטה בתמונות הצדודית המושחרת של המבנה הגדול, לא הייתי עולה על עקבות רחוב פלורידה, שהכל התאים בו לבסוף. אבל הדבר שהוליך אותי – הוא עצמו היה מוטעה.

עכשיו יכולתי לראות פרטים נוספים בתמונות, שבהן הזזתי את 31 לבית הראשון בטור. פתאום ראיתי: ליד ביתנו יש עגלת ילדים גדולה לבנה, אולי זו שבה הוסעתי פעם, ועל פני הבעה של כלואה בעל-כורחה. על החלון פרוש משהו כהה (קיצ'ה-מיצה). בחזית מתוחים חבלי כביסה ועליהם לבנים לייבוש; הפרטים האלה חזרו בכל התמונות ואישרו שאכן צולמו ברצף. באחת התמונות נראית ליד ביתנו אשה מגבה, לבושה שמלה מנוקדת ועליה סינר: האם זו אמי הפונה לאסוף אותי ממקום מושבי הגבוה אל היער? הזכרון הראשון שיש לי: אני עומדת ליד חלון, קרוב לקרקע. על החלון פרוש משהו רך ומלטף עד מאוד. תקרה נמוכה. חדר לשלושתנו. מה שגיליתי עכשיו בתמונות, האם הוא מאשר את ההתחלות – פרווה על אדן החלון, ילדה משחקת ליד הבית, הכל קרוב וקטן, והנה הולכים אל היער?

ועדיין לא נרגעתי: אם אכן צולמו התמונות כולן במהלך שעה קצרה, הרי עכשיו אני יושבת ליד מספר 25 בתמונת הרחוב הפרוש. ואי אפשר היה להפסיק: זכוכית מגדלת מקצועית של גרפיקאים לא הועילה, ולא נראתה ילדה יושבת על מצבור קרשים מוגבה בתמונת הרחוב הפרוש. ובתמונה של הילדה היושבת על מצבור קרשים מוגבה אפשר היה לקרוא בדוחק "25", אבל בשום אופן אי אפשר היה לזהות את האותיות הראשונות בכיתוב שנגמר ב"שטראסה".

נסעתי עם יונתן גם לברכסטסגאדן, באוטובוס עמוס תיירים מכל העולם, שווילי, המדריך הגרמני הבדחן-בנוסח-האמריקאי קרא להם בשם ארצם ("פראו איזראל"). האוטובוס עשה את דרכו בגשם זלעפות ובערפל כבד, ובדרך, מבעד לשמשת החלון המנוקדת בטיפות, ניבטו אלי המראות מהתמונות: בעיקר נמשכתי בחבלי קסם אל הבתים שמרפסותיהם וחלונותיהם מקושטים באדניות גרניות, מפני

שבאחת התמונות שלי נראה בית כזה, וראשים מציצים דרך העיטורים שלא הבנתי מה הם. אלה קישוטי פרחים אופייניים לאזור בוואריה, הסביר לי וילנר. אבל לא עצרנו, וילי היה נחוש בדעתו להגיע אל היעד, ה־Eagle's Nest, הטירה שהיתה מקום מגוריו האהוב של הפיהרר, שם קיבל את אורחיו החשובים, שם בילה עם אהובתו וכלבו. בינתיים ניסיתי לחטוף מעט ממראות הדרך, וכשהגענו לברכטסגאדן עצמה, ועצרנו בחנות מזכרות, נחפזתי לתור מעט בעיירה המקסימה, וחיפשתי מול הנהר את מעקה העץ שאבי נשען עליו, מעיל מונח ברישול על כתפיו, חיוך נינוח אל המצלמה, כמעט לפני חמישים שנה.

"אולי כדאי לוותר על הטירה, הערפל יסתיר את המראה הנפלא הנשקף משם, אולי לא כדאי," התריע עתה וילי, אבל עלינו. הגשם והערפל כיסו הכל, ובטירה מסורגת החלונות, המשמשת היום כאתר תצפית וכמסעדה, ואין זכר לפיהרר – על שלט העץ המגולף חרוט רק "קֶלְשֵׁיִן־הָאֵס, 1834" – היה קר וקצר. יונתן השתעשע בשלג הבוצי, ואני קפאתי, קצרת־רוח. הגעתי לברכטסגאדן בעקבות אבי, ובטעות (לא הבנתי מהכתוב בתכנית הטיוול שיעדנו העיקרי הוא "קן הנשרים") הגעתי לאתר המרכזי של ההיטלרזים.

לא ראיתי הרבה מברכטסגאדן, אבל בדרך לטירה לא התאפקתי והראיתי לוויילי – מה לו ולכל זה – את התמונה: אבי ביקר כאן לפני כחמישים שנה, אמרתי. "הרי רואים כאן את הכנסייה המפורסמת, תראי, הנה שני הצריחים," ומבעד לחלון המכוסה טיפות גשם של האוטובוס הנוסע, צילמתי בחופזה תמונה מטושטשת: הכנסייה, זו מהתמונה.

רחל, בעלת חנות הספרים, נולדה גם היא בפרנוואלד. במקרה נודע לי עליה, וכשטילפנתי אליה מיד כשהגעתי, סיפרה לי על כנס שיתקיים בעוד חודשיים במינכן, ושיעסוק במחנות־העקורים. תכנית הכנס אצלה, ואני חייבת לבוא לראות. ברחל התחיל רצף חדש, שהוביל אותי רחוק.

כשבאנו, רחל היתה מסויגת מעט, אך הלכה והפשרה לנוכח הקדחתנות שלי. בתכנית הכנס ("אולי נוכל להזמין אותך") צוין גם סיור מאורגן ל"מחנה פרנוואלד", שיערך בסיום וילווה במדריך. כך אוכל לדעת בוודאות, חשבתי, נרגשת ומופתעת מהרעיון של כנס

למהדריין, שעניינו אותם מחנות שכוח־אל. רחל סיפרה לי גם על אלבום תצלומים המתעד את מחנות־העקורים, העומד לצאת לאור. בעצם, יש לה כבר עותק אחד בבית, היא גרה מעבר לרחוב, ורק רגע, כבר היא מביאה לי אותו.

ושבו זה חזר: הילדים, כולם לבושים כמוני, הבתים עם הגגות המשולשים, ועוד מראות לא מוכרים – גני־ילדים וכיתת בית־ספר ובתי־מלאכה – ולא הכרתי איש. עד עכשיו, למרות הספר האדום, לא שיערתי שיש בעולם תמונות מהמקומות האלה חוץ מאלה שלי, שהיו במקומות האלה אנשים אחרים חוץ מאלה שבתמונות שלי. והרי במחנות־העקורים עברו כמאתיים אלף בני־אדם בדרכם לתחנת־הקבע. רק בפרנוואלד עברו אלפים. רק באזור הכיבוש האמריקאי שבדרום היו פוורים עשרות מחנות. ובשבילי "הרחוב הראשי" הוא כל מה שהיה שם.

רחל, התברר, נולדה במחנה אחר, ועברה לפרנוואלד כשהיתה בת חמש. היא הגיעה בשנה שבה אנחנו עזבנו, ונשארה עם משפחתה עד שהמחנה נסגר. "בית־המשפט", ידעה לומר לי כשהראיתי לה את מכתבי המינוי של אבי, את תעודת־התושב. אבל זה לא היה הכל.

משהו ממה שזה היה למדתי כבר שם. ספרים באנגלית כמעט לא היו בחנות, ואני פתחתי ספר פה ספר שם, ולא מצאתי דבר מעניין. אולי בגרמנית? שאלתי את רחל, לא מצפה למשהו מסוים. משולחן הספרים החדשים שלפה רחל באקראי ספר שמכריכתו המבהילה נשקף המראה המוכר של המדים המפוספסים: זהו ספר חדש על מחנות־העקורים, אולי תוכלי למצוא משהו, מחקר של היסטוריוניות גרמניות. מיד הזדקרו לעיני תמונות הבתים והרחובות המוכרים מפרנוואלד, אבל כליכך עירומים, כליכך לא "כפר אידילי", כנראה צולמו בימי הראשונים של המחנה, כשהגיעו הפליטים הראשונים בצעדות מוות ממחנות הריכוז בגרמניה (והרי דאכאו כליכך קרובה). לא רציתי להאמין שכך נראה המקום פעם, בעצם רק שנה לפני שנולדתי שם. על פרנוואלד היה שם פרק גדול מאוד, כנראה שימשה כעין דגם מייצג ונחקרה יותר מכל מחנה אחר. האם אמצא שם תמונה של אבי. אין "פרנוואלד" בלי אבי. דיפדפתי, מבינה־לא־מבינה את הכותרות הגרמניות, נרגשת מכדי לדעת מה אני מחפשת. רחל נחלצה לעזרתי: הרי יש כאן אינדקס, זהו ספר מחקר מסודר ושיטתי. מיד

ראיתי את השם: שחור-על-גב-לבן, שמו של אבי באינדקס של ספר מחקר היסטורי, ולידו מספרי העמודים שבהם הוא מוזכר. בפרק על בית-המשפט בפרנוואלד נכתב עליו, ומיד נפלה עיני על שם מוכר נוסף: אדם וילק. זה מהמכתבים בפולנית, האיש שאבי פנה אליו כ"ידיד יקר, אהוב", ואני לא ידעתי עד עכשיו מיהו: "רבים מן השופטים סיימו את לימודיהם לפני המלחמה, ובהם יושב-הראש המאוחרים של בית-המשפט בפרנוואלד, אדם וילק וד"ר זיגמונד הרציג, האחד בלמברג והאחר בקרקוב." והרי אבי למד בלבוב? אבל למברג הרי היא לבוב, העיר הגדולה שבקרבת דרוהוביץ'. רק אז נודע לי בוודאות היכן בילה אבי את שנותיו האוניברסיטאיות. מספר. אבל את רוב המלים האחרות לא פענחתי אז – רק עכשיו אני מתרגמת מלה במלה.

בערב, במלון, התפנית לנסות לפענח משהו מהפרק שיוחד לבית-המשפט של פרנוואלד (מאין לי הגרמנית, איך בכלל אני מבינה משהו). בהערות ראיתי הפניות למסמכים שכתב אבי לשלטונות בענייני בית-המשפט (Subject: fol 364 pciro, Area VI Gauting. Camp Courts and Camp Disciplinary Commissions, 21 mai 1948). הכל רשום כיאה וכיאות לביבליוגרפיות אקדמיות. אבל ההפניות לארכיונים שבהם שמורים כל המסמכים עדיין לא ברורות, ראשי-התיבות הגודשים את הכתוב עדיין לא מפוענחים. אחת ההערות הפנתה באנגלית למסמך שכתב אבי אל "המשקיף" מיסטר סורין, ויכולתי לראות שהוא מוצג כיועץ המשפטי של המחנה. ועדיין לא ידעתי מה פשר הכותרת הזאת, וכותרות אחרות שלא יכולתי לקרוא. רק עכשיו, שאני בגילו כשהוא מת, אני מתחילה לדעת על חייו שם; והיום, כשאני יודעת, איך עושים שזה לא יישכח. איך לא לתת לזה ללכת לאיבוד.

בספר סופר גם על ה"מאס אקסודוס" – יציאת היהודים הגדולה ממזרח-אירופה אל גרמניה לאחר הפוגרום בקילצה, ביולי '46. מתי יצאו הורי משם. הגרסות עתידות להשתנות שוב ושוב. כותרות הפרק על פרנוואלד דיווחו על מוסדות החינוך (ובכן, היה גן-ילדים ואני לא נשלחתי אליו), על העבודות במחנה, על העיתונים ("במדבר", זה שווילנר הראה לי, זה שכתמונותיו התערבבה זהותו של אבי עם אדם אחר), על הפעילות הפוליטית. לא הצלחתי לפענח

הרבה, אפילו לא מהפרק שעסק בבית-המשפט. ועדיין לא ידעתי כמה עוד עלי ללמוד, ואולי גם אתעייף, אולי לא אגיע למה שבשבילי הוא העיקר. ידעתי רק שיש ספר, ובו מחקר על פרנוואלד, ובו – לא ייאמן – מסופר על אבי. וכן, כשראיתי את שמו של אבי בספר, פרצתי בבכי שהביך מעט את רחל, ואחר-כך אמר לי יונתן: בכית בטיול שלוש פעמים. פעם ראשונה בקבר של קפקא, ואחר-כך כשמצאת את הספר, ובכית בקבר בגאוטינג. אבל בפרנוואלד לא בכית.

גאוטינג: יישוב קטן, גם הוא בקרבת מינכן, גם שם היה מחנה, והיה שם גם בית-חולים לחולי הריאה הרבים שבין הפליטים. ושם, משום-מה, קברו את מתי פרנוואלד. לא ידעתי זאת בוודאות, אך כשכבר עמדתי לנסוע סיפקה לי המעטפה הצהובה שבה היו מונחות תמונות הקבר אישור נוסף. גיליתי עליה חותמת ברורה: פוטו הילבינגר, גאוטינג/מינכן מינכנרשטראסה 5. ותאריך: 31 במאי, 1948. אבי צילם את הקבר כשנה אחר מות אחיו. האם חשבנו אז לעזוב? הבאתי אתי את תמונת הקבר, ורחל אמרה לי שזוהי חלקה קטנה, רק כמה עשרות קברים. האם אמצא. אני חייבת למצוא. לוטקה, בתו של דודי, גם היא מתה בינתיים, ונכדיו שלא ראה גרים בברוקלין. את הקבר הזה לא פקדו, ככל הידוע לי, מאז 1951, השנה שבה עזבנו את גרמניה, ושם הוא נשאר, לבד. למרות שלא הכרתי אותו (ובכל-זאת אני קוראת לו "דודי") אני חייבת למצוא את קברו.

ה-66 מוביל לגאוטינג – עניין של שעה, אמרה רחל, זה קרוב – אבל נדרשה יותר משעה. כשירדנו מהרכבת התברר שבית-הקברות (ציירתי צלבים כדי להסביר לעוברים ושבים לאן אני מבקשת להגיע, לא הכרתי את המלה, "פרידהוף") הוא במרחק של כשעת הליכה, ובמקום הקטן והנידח לא נראתה שום מונית. ומה עוד: לא הבאתי אתי כלום לשים על הקבר. וכל התנויות סגורות. בכבישים נסעו בעיקר אופניים, רבים רכבו בכיוון היציאה מהעיר בדרך לבית-הקברות. הרי החלקה היהודית היא רק פינה בשולי בית-הקברות הנוצרי הגדול. ואחר-כך פגשתי שם רבות מרוכבות האופניים, מטפחות בחריצות את קבריהן, והכל כליכך מאורגן, משפכים גדולים וצינורות מים לשימוש הכלל, וקברים פורחים ומקושטים, בית-קברות ליד הבית, שהוא חלק מחיי היומיום. ואולי כך חיים עם המתים יותר קרוב. כשנחזור, אמר לי יונתן, קולט את היופי שבקרבה הזאת, נסדר

יפה את הקבר של אבא שלך ונטפח אותו ככה.

בגלל השבת היה השער לחלקה היהודית סגור. חמקנו אליה דרך פתח בגדר, ועברנו מבית הקברות הנוצרי הפורח והמטופח, המלא אנשים וחיים, אל החלקה הקטנה והשוממת, עשבי-בר והכל שבור ומחוק, וברור שאיש לא פקד את המקום זה שנים. בכניסה ניצבה אנדרטה "לזכר ששת המיליונים", וממנה הוביל שביל, שמשני צדדיו פזורים כמה טורים של קברים, מרובם נעקרה המצבה, על אחרים הכתוב כבר דהוי. התמונה בידי – כמה מהר זיהיתי את הקבר, המצבה כולה שלמה, הכיתוב ("לדאבון-נפשנו נקטף מעמנו אחי היקר בשנת ארבעים וארבע אחר חורבן הנאצים") דהוי אך אפשר לקרוא, אבל השיש הלבן שבתמונה האפיר ונסדק, והפרחים המעטרים את הקבר סביב-סביב התחלפו בצמחיית-בר.

ואיזו אפלה שררה במקום. איזו בדידות. המתים שרדו את המלחמה אבל לא המשיכו הלאה, ונשארו שם, דווקא בגרמניה, עזובים. האם אגאל אותם מבדידותם אם אגש לכל אחד מהם ואקרא את שמו ואת קורותיו? שכן היה אפשר לקרוא כאן סיפורים שלמים – איש צעיר בן שבע-עשרה שמת ממחלת ריאה, ואחר, שאיבד במלחמה את אשתו וחמשת ילדיו, והנה מת גם הוא ממחלה: "בנימין רייזמן, נקטף מחוליו במחנה-גויטינג בחצי ימיו, מאוהב באשתו וחמשת בניו, ישר הלכו ושם שמים קידשו, נשרפו באושוויץ ושם נשארו, נפטר בן מ' וחצי שנה לחייו, בחוליו אשר חלה, על-ידי הרוצחים במחנות אושוויץ-דאכאו, שם אמו חנה ושם אשתו שרה-חנה, שם בניו הילד אליהו, יוסף-דוב, יצחק-אייזיק, פנחס-חיים, שמואל. ת.נ.צ.ב.ה." חיים שלמים הונצחו על המצבות. ואני צילמתי, מקרוב, את הכתוב, את השמות. ועל קברו של דודי הנחנו כמה פרחי-בר צהובים שקטפנו בדרך, ושמנו, כמנהג, אבנים. וגם על האנדרטה (שמישהו הניח עליה לפני זמן רב נרות-נשמה) שמנו, כמנהג, אבנים.

כשחזרתי, וכבר התחלתי להתכונן לנסיעה הבאה למינכן, לכנס, נכונה לי עוד הפתעה: אידה ויוסק, שפגשתי ביום הזכרון של ארגון יוצאי דרוהוביץ-בוריסלב, נוסעים לשם שוב. בטיול שמארגן מיכאל, מיוצאי העיר. בטלפון הופתעתי מקולו הצעיר, מהמבטא הרוסי הכבד: "מה חשבת, ענה לי, חשבת שאחרי שהורייך עזבו את דרוהוביץ,

לא נשארו בה יותר יהודים?" (לא, לא יכולתי לדמיין בה עוד יהודים). מיכאל נולד שם אחרי המלחמה, אביו נלחם בצבא האדום, חזר לעירו ונשאר שם. הוא נולד כבר לתוך ברית-המועצות, והגיע ארצה לפני ארבע שנים. "עיר יפה," אמר מיכאל, "ואולי אני חושב כך כי זאת העיר שלי." דרוהוביץ כ"עיר יפה" זו ממש הפתעה. לא חשבתי עליה עד עכשיו במונחים של יופי, זה פשוט היה המקום של הורי, ולמעשה לא היתה לו שום צורה.

מיכאל התרגש מהתלהבותי ושלח לי בדואר שי יקר, ספר ושמו "רחובות דרוהוביץ" העתיקה". אף פעם לא ראיתי תמונה של העיר, לא היו לה פנים. כשהספר הגיע, על הכריכה כבר נראים מגדלים וכרכובים, הכל בחום עתיק, כאילו שוב בשנייה אחת נפרצה חומה: מיד ראיתי את כיכר העיר (הרינק), ורחובות עתירי עצים, ובתים עם כרכובים מגולפים ומעקות מעשה-שבכה, ועגלות עם סוסים, וחשמליות (ה"טראַמַוַי", שאמי הזכירה בסיפוריה), ואנשים לבושים בהידור, מגבעות ומקלות הליכה, כל אלה מראות "דרוהוביץ" העתיקה", לפני המלחמה, שאחריה התנפץ הכל. אבל את שנכתב שם על תולדות העיר ועל רחובותיה לא יכולתי לקרוא, ציפיתי לפולנית, אך נתקלתי במחסום של אותיות קיריליות. זו לא היתה אפילו רוסית, אלא אוקראינית (הספר יצא לאחר השחרור מהשלטון הסובייטי, והרי היום דרוהוביץ היא אוקראינה לכל דבר, אלא שאז עוד לא קלטתי). ועד היום לא מצאתי מי שיתרגם לי את הכל, בינתיים רק מכר רוסי, מבין קצת גם אוקראינית, תירגם לי במאמץ רב את כותרות הפרקים. פולנית, גרמנית, אוקראינית. הפולנית, למשל, הרי זו שפת אם, אך איני קוראת אותה, וצריך היה להעמיד זו מול זו את ההגייה המוכרת עם צירוף האותיות הכתוב כדי לפענח; ואפילו לכתוב מעט בפולנית למדתי, מכתבים מעטים לאנשים מעטים שאתם רציתי להמשיך, ואפשר היה רק בפולנית.

גם את הסבך הקירילי פיצחתי איכשהו. איך, למשל, זיהיתי בכותרות הפרקים את "רחוב שש'קביצה", הרחוב שמשפחת אמי גרה בו, ואחר-כך גם את רחוב "וויטובסקה גוֹרֶה". אבל כבר בשיחה עם מיכאל, הופתעתי. מהססת כרגיל (מי מכיר, מי יודע) הזכרתי באוזניו את רחוב שש'קביצה, עדיין לא מאמינה בקיומו הממשי, גם אחרי שנאמר לי שעדיין הוא קיים בשמו. והפעם מיכאל הוא שהתרגש, הרי

ברחוב הזה עצמו נולד, ושם עברה עליו ילדותו. מחסן עצים? כן, הוא מכיר את הבית, היום יש שם חנות. ואחר-כך, בהשוואה אות-אות של ההגיייה המוכרת והאותיות הזרות והמתעצעות, מצאתי את הרחוב בכותרת אחד הפרקים. אבל עד היום לא קראתי את הפרק, ולא את זה שבו מסופר על "וויטובסקה גורה", הרחוב של אבי.

על "וויטובסקה גורה" נודע לי מריטה, בת-דודתו של אבי, שנעלמה מחיינו לאחר מותו. אני זוכרת את "הדוד", כפי שקראנו לאביה, איש זקן וחביב שהיה פוקד את ביתנו, אבל שניהם נעלמו. לאחרונה נודע לי שהיא חיה בתל-אביב, וציפיתי לפגוש אותה בעצרת-הזכרון, דמות מתוך האפלה שתזרה לפתע לחיים, שיותר מכל אני זוכרת את פניה דמויי הבולדוג. אך היא לא היתה שם. וכשהתכוננתי כבר לנסיעה שתהיה לדרוהוביץ', מעט אחרי הנסיעה הקרובה לכנס במינכן, חשבתי שכדאי לפגוש את ריטה.

קולה בטלפון (כמה פשוט, רק לחייג מספר מקומי) נשמע צורמני וזקן. כמה היא שמחה שאני מטלפנת, כל-כך חיפשה אחרי כל השנים, ומה שלום אמא. כבדת-שמיעה, הראשונה בכבדי-השמיעה שאתאמץ לדלות מהם את החשוב לי, הראשונה בין מי שאינם בני-שיח אלא רק מקור אינפורמציה חיוני: העט ביד, נכונה לרשום, הכתובת, שמות בני המשפחה, מה את יודעת שיכול לעזור.

וויטובסקה גורה, נדמה לה ששם גרו הורי אבי, האם זה ליד תחנת הרכבת הגדולה, לא, היא לא זוכרת מספר וגם לא חושבת שהרחוב עדיין קיים. אבל בספר של מיכאל הופיע הרחוב בכותרת אחד הפרקים. גם הרחוב של אמי וגם הרחוב של אבי הופיעו בספר.

"כמה נורא זה היה שאביך מת. איזה אסון. הוא היה חולה והתעלם מהמחלה, אהב לשתות, לרקוד, לא שמר על עצמו. הוא היה בא אלי לשוחח, חיפש עם מי לדבר: אמא שלך, את יודעת, לא היתה אשה מתאימה בשבילו, היא היתה שקטה מדי, והוא היה מלא חיים, חוש הומור. והיה בא אלי לספר על הקשיים. כל-כך אהב את חברתי, את יודעת, קצת פלפל ואלגנטיות. (את מסלפת, את ממציאה, רוצה להבליט את עצמך, כתף תומכת לאבי המסכן, אבי ואמי אהבו זה את זה, אין לי שום ספק בזה.) תבואי, אני אדאג לך כמו אמא, אפנק אותך." (את לא נשמעת לי כמי שארצה כתחליף לאמא.)

לבית הגדול והריק, אשה זקנה, פני בולדוג קמוטות, הבאתי

מעטפה עם חידות: תמונה ובה אשה צעירה, אולי אחותו של אבי; ציור, פורטרט גדול בתוך "פאספארטו", גם הוא של אשה, תסרוקת משנות העשרים, האם זו האשה הצעירה שבתמונה, האם זו אחת מאחיותיו של אבי, כמה היו. והעיקר: הבאתי את התמונה היחידה של אבי בילדותו, מצולם בה עם עוד שני נערים: איזידור אחיו, שזיהיתי בבירור, ועוד ילד, האם היה עוד אח (או אולי זה ה"בן-דוד", אביה של אידה, כך אמרה לי אמי כשהעזתי פעם לשאול). על-גבי המעטפה השמורה אתי היום כתבה ריטה בפולנית: "וויטובסקה גורה", ואני הוספתי: "ליד הרכבת". ועל אותה מעטפה בטור, זה מתחת לזה, רשמתי את השמות: איזו, אנדג'ה, קובה, אבא, גוש'ה. זה מתחת לזה – הם היו חמישה: הילד שלא זיהיתי בתמונה הוא האח קובה, "ילד מקסים ויפה" שמת בצעירותו "ממחלת דם"; אנדג'ה, הלוא היא אננה, הלוא היא "חנה" ככתוב על המצבה, וגוש'ה, הלוא היא מלגון'טה, הלוא היא "מרגלית", ככתוב על המצבה. וזהו שמי בפולנית, צירוף שמותיהן, שעכשיו התברר לי בוודאות מה מקורו. ועוד רשמתי שם: "האם, שרה, נמרצת וחרیפה, ניהלה את החנות, לא זכור הרבה מהאב שלום. איזידור, הבכור, איש שקט (כך אומרים כולם, כך נראה קברו) רואה-חשבונות. אנדג'ה – חריפה, כמו אבא, לא נשואה, גוש'ה – נשואה, בלי ילדים, יפה, בלונדינית." כך רשמתי אז.

ריטה (הלוא היא מרגלית, כמו בת-דודתה שהיא דודתי גוש'ה, ושתייהן נקראו על שם סבתא משותפת), הסתכלה בתמונת האשה הצעירה וזיהתה את אנדג'ה. בפורטרט מצוירת כנראה אמו של אבי בצעירותה, אולי מהימים שעוד לא צילמו בהם. איך יכולתי לקשר בין האשה הצעירה והיפה מהפורטרט הגדול (איך נשמר במלחמה, במחבוא) לבין האשה הקמוטה שהכרתי כאם אבי בתמונה האחת שהיתה לי. ולא היו ילדים. במשפחתו של אבי לא נספו ילדים. אבל בעיקר רציתי לדעת איך היו החיים אז, לפני המלחמה, מה ריטה זוכרת. היא גרה בבוריסלב, העיר הסמוכה, ובני-הדודים היו באים לשם, אל בית הוריה. זה היה בית פתוח, סיפרה, בית שאהבו לבוא אליו. למשל, כשהורי אבי ניסו להשתקע בארץ בשנות העשרים, פתחו קיוסק באלנבי (משהו מנצנץ בזכרון, מוכר), הילדים התגוררו אצלם. לא אבי, שכבר למד אז בלבוב. ריטה נראתה גאה מאוד בחסות שהעניקה משפחתה לאחיו של אבי, בהוריה, ובעיקר בעצמה. אבי

התמסמס אי-שם בין "כמה אהב לבוא אלינו" ובין "איזה אסון שמת צעיר כל-כך." ואני היטלטלתי בין דחייה ובין רצון להיאחז בחוט שהתגלה: הלוא היא משם, הלוא היא הכירה אותו מנעוריו, אבל מה לה ולי היום.

פתאום עלה עוד שם נשכח: אניה, אשתו של מ', חברו הטוב של אבי, זה שרצה לספר לי עליו ואני השלכתי את המכתב. כן, ריטה פוגשת את אניה, תוכל להפגיש בינינו. והנה, הטלפון מצלצל, ואניה מעבר לקו. (הכרתי אותה, אני זוכרת את האשה הנאה, מלאת החיים.) כן, היא רוצה לדבר עם הבת של ג'ונק, בואי, קחי את השפופרת. צחוק מצלצל, דיבור קופצני כשל נערה צעירה: כמה מצחיק, אבא שלך ממש הציל אותנו פעם (הציל?), לקחו לנו את הבגדים, את בטח מבינה, ובאנו אליו חצי עירומים לבקש ממנו בגדים בשביל מ'. זה היה נורא מצחיק, כן, ברצון אבוא לראות את התמונות של מ', הנה אני רושמת את מספר הטלפון שלך.

באותו לילה חזרתי הביתה בהבנה החדשה שאולי כל זה לשווא, שכל אחד נמצא במקומו ועברו ארבעים שנה, שאבי הוא רק דמות בסיפורים שלהם, לא הדמות שאני מחפשת. מוטק: את יודעת, הוא היה היועץ המשפטי, הימל: מה בדיוק את רוצה לדעת, ריטה: הוא אהב לדבר אתי, אניה: כמה מצחיק, הוא הציל אותנו. לא הייתי מעלה בדעתי שהאנשים האלה עדיין קיימים, שאפשר להגיע אליהם; אבל עכשיו, כשהגעתי אליהם, קשה לעכל את המרחק, כמה כל זה לא שייך, כמה אי-אפשר להגיע. אבי נשאר האיש שאהבתי ולא הכרתי, ואני אכיר אותו רק בכוחותי שלי.

ימים ספורים לפני הנסיעה לכנס במינכן התקבלה הודעה: הטיול המאורגן לדרוהובין' התבטל. אם את רוצה, כך הציעו אידה ויוסק, את יכולה להצטרף אלינו. אנחנו נוסעים לבד. האם אסע. רק שבועיים אחרי שאחזור ממיןכן. ודאי שאסע. לא תהיה הזדמנות אחרת. לאגור כוח, להתגבר על העייפות שכבר מתחילה, להמשיך במשימה.

יוני 1995

מינכן

במגרה שבשולחן חדר-העבודה שלי מונחת מעטפה חומה ועליה כתוב: תמונות לשלוח. על שולחן-הכתיבה השחור הגדול שבבית מונחת מעטפה נוספת, קטנה יותר: העתקים בשבילי. בכמה מקומות בביתי תלויות תמונות מוגדלות וממוסגרות בחומים עתיקים, תמונות שצילמתי בכל המקומות. בכל המקומות ההם, שהיו מעבר להרי החושך.

את התמונות מפרנוואלד, את התמונה של הבית שלי, פלורידה 31, לא הגדלתי ולא תליתי. אבל את התמונה של בקתות העץ הזרועות בעשב למרגלות ההרים המכוסים שלג, אם כי בלי האגם שהיה אז, במקור, את התמונה של מיטנוואלד, מ' מיטנוואלד 48, מה"חופשה בבוואריה", אותה הגדלתי ותליתי בחדרי.

התמונות שבמעטפה שכתוב עליה "לשלוח" הן אלה שהתגוללו כל השנים בשקית הנייר החומה; אלה שהרכבתי מהן רצף כלשהו, רצף לא גמור, מחורר פה ושם, קורא למשמעות. עכשיו אני יודעת את המשמעות. כמעט את כל המשמעויות. עכשיו, אחרי שקראתי, ואחרי שפגשתי אנשים שחוקרים את החיים הללו שאבי חי בפרנוואלד, ואחרי שבעצמי התחקיתי אחרי כל החיבורים האפשריים, ואחרי שהראיתי וחזרתי והראיתי את התמונות הפרטיות שלי, את העדות לכך שהחיים האלה אכן נחיו פעם, לעיניים של מי שיודעים יותר ממני, עכשיו אני יודעת כמעט את כל מה שאפשר לדעת מתוך תמונות. לא יותר ולא פחות.

בהתחלה, כשהתכוונתי לנסיעה לכנס במינכן, הכין לי יורם הצלם פילמים מכל התמונות, שמא יקרה להן משהו בדרך. אחר-כך הציע יורם להכין תמונות מוקטנות, קונטקטים, שאוכל לקחת אתי ולסמן את אלה שיבקשו מהן העתקים. וכשחזרתי, אחרי שאֵלה רצו, ואֵלה לא יכלו, ואֵלה נימקו מדוע לא כדאי לתת לאחרים, וכבר התגבשה בי דעה – אז ביקשתי מיורם לפתח חלק גדול מהתמונות. עכשיו, שידעתי

מה הן מספרות, כבר ידעתי להצביע בבטחון: את זו אני רוצה, ואת זו, ופה זה חשוב כי האנשים האלה, היוצאים מאיזה שער, צועדים כאן בהפגנה ליד הראטקהאוס במינכן, יולי 47', הפגנה נגד החזרתה של אקסודוס מחופי הארץ. ופה, למרות שזה רק אנחנו בבית, זה חשוב כי נאמר לי שאין כמעט תיעוד של "אינטיריורס", של תוכי בתים. וכך הצבעתי בבטחון על עוד תמונה ועוד תמונה, וקיבצתי לי סדרה מייצגת של "היבטי החיים השונים במחנה העקורים", היבטי החיים שחי שם אבי, פעם במדי "מכבי", פעם במשרד בשעה של הפוגה וכולם צוחקים, פעם על בימת בית-המשפט, פעם ליד דוכן התרמה ברחוב, ועוד כגון אלה.

כשהגיעו לידי התמונות המוגדלות, שלא איבדו מתדנות ונראו עכשיו על כל פרטיהן, נעתקה נשימתי. החיים שאבי חי בפרנוואלד, ולא רק חייו שלו, כמו יצאו מתוך התמונות והתממשו בשלמות, ניתנים לגמרי למישוש. האנשים האלה שקראו להם בכנס "שארית הפליטה", ושדיברו עליהם מ"ההיבט הפוליטי", ו"התרבותי", ומעוד היבטים, האנשים האלה חיים בתמונות המוגדלות, שופעות הפרטים. "תכתבי", אמר לי חוקר ממכרי, כשהראיתי לו אותן, "תשמרי", אמר לי יורם, "זה נכס"; אבל מקומן, אני יודעת, לא רק אצלי. הן שייכות גם ל"עם היהודי". ולשם, למקומות של "העם היהודי" הן גם יגיעו יום אחד. כשאמצא את הכוח. כשהדבר הזה שאותו בי וסוחט, כמו חבטה בבטן, ירפה קצת. ואיך זה יקרה ומתי כבר.

בחדר-העבודה שלי תלויה תמונה: גלעד לבית-כנסת בלבו של כפר ליד בוריסלב, שליד דרוהוביץ, תרנגולות בלבן ובאדום ועצי פרי (תפוחים) רוכנים מהצדדים. זו לא תמונה בשבילי, אמרתי, זה עצוב מדי. זה בשביל כולם. כשווילנר אמר לי, שמעי, בתמונה הזאת קלטת את החיים היהודיים של פעם, יש בה מה שצייר לא היה מצליח להביע, מה שאי-אפשר להמציא בציור, ואני נשטפתי בדמעות – אלה היו דמעות תודה. שמעי, עשיתי משהו גדול, משהו בשביל העם היהודי, אמר. עשיתי משהו בשביל עצמי, אבל זה גדול ממני, הרבה יותר גדול ממני. ומי יראה שבתמונת הגלעד מוקף עצי התפוחים בכפר טוסטנוביץ שליד בוריסלב, שליד עירם של הורי, דרוהוביץ, משוקע כל הכאב על החיים ההם שאבדו מן העולם, על הורי ומשפחותיהם ובני עירם, ועל כל האחרים בני-בלי-השם ש"חיו

והתפללו כאן", בבית-הכנסת שפעם ניצב כאן בין הבתים הקטנים, בתוך הכפר, בפולין ששוב אינה פולין?

כשהוזמנתי לכנס, ואחר-כך הגיעה גם בקשה לראיון-וידאו ב"מוסד להיסטוריה של בוואריה", הרגשתי כאילו כל זה אינו מציאותי: נקראתי לתת עדות היסטורית, ולא ייאמן, ההיסטוריה הזאת היא חיי. ליתר דיוק: חייהם של הורי, ובעיקר של אבי. אני, שהמקומות שלי היו פרטיים וידועים רק לי, שהרגשתי כאילו בדיתי מלבי עבר לא קיים, תמונות ושמות של מקומות מומצאים מתרוצצים בראשי כל חיי, אני נקראתי לספר על כל זה, כי הדברים ראויים להיחקק בהיסטוריה.

בקפידה רבה הכנתי, לפי בקשתו של המראיין הקורקטי (שחתם על המכתבים ה'ר שמידבאואר'), את מה שקרא לו "מהלך חיים". על-פי מהלך החיים, כתב לי, יוכל להכין את השאלות לראיון. ואני הכנתי מהלך חיים שהורכב מתאריכים, שמות, עובדות, גאה ביכולת החדשה לצרף את הרסיסים לסיפור מסודר, מקפידה שלא לגלוש אל מעבר לעובדות היבשות, מאושרת לגאול את החיים האנונימיים, שעכשיו מקבל כל פרט מפרטיהם ("אמי... לבית... נישאו בשנת... הוסתרו אצל משפחה בשם... עזבו את דרוהוביץ' כשנכנסו אליה הרוסים...") מקום ייחודי, נוכחות.

הקפדתי גם להשמיט את עצמי מתוך הסיפור, למרות שבהנחיות הכלליות שקר שמידבאואר שלח לי הוצגה גם השאלה: "ומה היתה ההשפעה הפסיכולוגית של נסיבות הולדתך ורקעך על מהלך חיך שלך." אני לא מגיבוריו של הסיפור הזה, הרגשתי. הגיבורים הם אמי, אשה שהביטה בעיני תכלת זכות אל העולם לפני שנחרב, ואבי, איש שעליו כמעט אינני יודעת דבר, רק שמת בגיל ארבעים ושמונה, ושלא מיצה, זאת אני כן יודעת, את מה שניתן בו, את תאוות החיים שפעמה בו. "אבי מת בתל-אביב, בגיל ארבעים ושמונה" – כך חתמתי את "קורות החיים", וכיצד אפשר בכלל לומר יותר מזה, ואינני רוצה לומר יותר מזה.

בספר שמצאתי במינכן קראתי על "היציאה הגדולה של יהודי מזרח-אירופה לגרמניה", וניסיתי, בסיוען של העובדות ההיסטוריות, לשחזר מתי בדיוק הגיעו הורי מוורוצלב לגרמניה. הם הגיעו לשם

בין מרס 1946 (התאריך שבו צולמו בוורוצלב עם "האוקראיני", המציל), ובין אוגוסט, החודש שבו נולדתי אני, כבר בפרנוואלד. ביולי '46 החלה "היציאה הגדולה" של יהודי פולין אל שטחי הכיבוש של בעלות-הברית בגרמניה, אחרי הפוגרום בקילצה. האם הורי עזבו כבר במרס, והתמונה שבידי היא תמונת פרידה? או אולי רק אחרי יולי, שאז כבר תפח הריונה של אמי? האם נמלטו על נפשם, כשקרבה שעתה של אמי ללדת, והדרך קשה (זכור לי במעומעם, ואף פעם לא הבנתי את המשמעות הגיאוגרפית וההיסטורית, סיפורה של אמי על הנסיעה ב"משאיות צבאיות", דרך צ'כיה, כשאני כבר בבטנה), או עדיין יכלו לבחור את המועד ולהתכונן לחיים שלפניהם. על השאלה הזאת, כמו על רבות אחרות, קיוויתי לקבל תשובה בכנס במינכן. אבל לא באתי לשם רק כדי שמצפה לתשובות. באתי גם כדי שיכולה לסייע כמתן תשובות. מלבד התמונות, שעכשיו ידעתי שיספקו, בפרטיהן הנסתרים מעיני בינתיים, סיפורים משמעותיים לאחרים, היו לי מה שקראתי ביני לביני "המסמכים". נאמנה למעמדי החדש כ"עדה", חדורה התרגשות לנוכח ערכם הלא-צפוי של הניירות המצויבים, המסמורטטים, שהתגוללו עשרות שנים בין ערמות בולים (שאבי אסף באהבה לא מחוורת), בין איגרות "שנה טובה" נשכחות, חזרתי שוב אל "המסמכים".

הפעם, מצוידת במעט יותר ידע, פחות מפחדת, כבר היטבתי להבין את מה שמצאתי שם לפני כחצי שנה, כאשר ריפרפתי, מבוהלת, לא מפענחת את משמעות ראשי-התיבות למיניהן, את השפות השונות, את מה שעכשיו אני יודעת שהוא "היסטוריה".

עכשיו כבר ידעתי לשים סדר בכל זה, והפרדתי כך: קודם-כל, שני מכתבי המינוי שקיבל אבי. על האחד חתום הארי ברגר, "משקיף-שטח, וולפֶרְצֶהאוזן", ובו כתוב: ד"ר ז.ה. התמנה ליועץ המשפטי של מחנה פרנוואלד... מוערך כאדם בעל אופי, אמינות ויכולת מעולים... נבחר על-ידי אוכלוסיית המחנה גם לתפקיד יו"ר ועדת המשמעת... עבודתו זכתה תמיד לאישור מלא של יושב-ראש צוות (Unrra Central Committee of Liberated Jews ב-cour of honor של the U.S. Zone... מסמך זה מתיר לו לקיים קשר עם חברי הוועדות המקומיות של המחנות השונים ועם תושביהם... הוא זכאי

להיכנס לכל המחנות והמבנים שבשטח הכיבוש ככל שעבודתו דורשת. על החתום: Charles H. Jones, jr., Eucom Liason Officer. ובשוליים מופיעה חותמת: "פרנוואלד, וולפֶרְצֶהאוזן, היועץ המשפטי של המחנה". התאריך: 7 בספטמבר, 1949.

אחר-כך, כמה יפה, גיליתי שכל הזמן הזה היתה שם בין המסמכים הזמנה - אמיתית ממש - ל"קונגרס השלישי של שארית הפליטה באזור האמריקאי בגרמניה", שנערך בבאד רייכנהאל, בין ה-30 במרס לאחד באפריל 1948. סמל שארית הפליטה - מפת ארץ-ישראל מוקפת בענפים זהובים, ונוסח ההזמנה ("הזמנה", "איינלאנדונג", "Invitation") מופיע שלוש פעמים, בשלוש שפות: עברית, יידיש ואנגלית. ואחר-כך - אבל מה זה, אינני מסוגלת לקרוא את המוני העמודים המודפסים בפולנית רשמית כל-כך, ובכל-זאת ברור לי שזהו "מסמך" טעון פענות, והנה הדיו הירוקה וכתב-ידו של אבי בתיקונים ותוספות, כתב בעט-הציפורן ובדיו הירוקה כבר אז ועד שמת. המסמך, כך התברר לי אחר-כך, הוא "דֶקְאָרְט", כלומר, חוק שעבר בסיים, ונושאו הוא "רכוש שנגזל מאזרחים פולנים על-ידי הגרמנים". למה שימש החוק את אבי, עוד בפולין, מיד אחרי המלחמה, מרס 1945, הכניס תיקונים בדיו ירוק בעמודים הרבים, מתפתלים בסעיפים ובסעיפי-סעיפים ממוספרים כידם של משפטנים.

ועוד משהו טעון פענות, משונה - טופס גרמני רשמי, שבו אבי מבקש, כנראה, לעבור לעבוד במינכן? ונכתב בו, משום-מה, שהגיע לגרמניה בנובמבר '45. בטופס מופיעה כתובת מגוריו בפרנוואלד (גרים שם: אשתי... בתי...), ועוד כתובת במינכן. האם גרתי אי-פעם בעיר הגדולה, זו שאני זוכרת רק מהביקור בגן-החיות, המתועד בצילום (ילדה בחליפה בכחול-ורוד, ומאחורי גבה מציץ חמור?).

ומה עוד: אמנם לא תיעוד, אולי רק אישי, אולי רק שלנו, שלושת המכתבים, כתב-יד מעוגל, ששלחה רחל ל' על נייר דקיק שסיפק לה ארגון ה.י.א.ס. היהודי-אמריקאי, לאבי, בעניין דחוף, בעניין אחיו שמת פתאום, והיא, גיסתו, רוצה כל-כך לאמץ את בתו לוֹטְקָה. רק עכשיו שמתי לב לתאריכי המכתבים, הרמוזים במרווחים שביניהם על הסיפור הנורא. 20 באוקטובר '47 - מכתב ביידיש ל"איזידור היקר", השמחה על הידיעה שהוא ובתו נשארו בחיים. ב-31 באוקטובר - עשרה ימים אחר-כך - וכבר היא פונה לאחיו של איזידור, אבי,

בפולנית, וב-2 בנובמבר היא כותבת שוב לאבי, באנגלית, ומביעה זעזוע עמוק ממותו הפתאומי של גיסה, שבזמן שכתבה לו אולי לא היה כבר בחיים. "מפליא עד כמה יכולה הנפש האנושית לספוג, זעזוע אחר זעזוע," היא כותבת. "אנא עשה כמיטב יכולתך שבקשת ההגירה של לוטקה לא תנוח על המדף, עכשיו היא יתומה משני הוריה ואין מניעה שאאמץ אותה, אך קודם-לכן עליה להיות על קרקע אמריקאית, ואנא, אין דבר בעולם שאני רוצה יותר." ואת סופו של הסיפור אני יודעת, לוטקה הגיעה ל"קרקע האמריקאית". אבל המכתב השלישי כמו נשאר בלי מענה. שלושה מכתבים, ניירות דקיקים של ה.י.א.ס., ששרדו מכל מה שאבד.

כל הדרך עד המלון במינכן נשאתי בתרמיל-גב של ילדים, שלא מש ממני לרגע, את כל האוצרות הללו: אלבום התמונות שעכשיו הן מסודרות במרב הסדר נח בשקית ניילון מפוספסת, מהודרת, שאינה יכולה להיעלם מהעין כך פתאום; ו"המסמכים" בשקית נוספת. תרמיל-הגב השחור, הילדותי, היה צמוד אלי במטוס, ברכבת, ולפתע, במלון, מצאתי את עצמי במעלית בלעדיו: השארתי אותו בחדר-הקבלה. רק כשהנחתי אותו בחדרי, חדלתי לדאוג. מכאן, ידעתי, אוציא אותו רק לצרכים חיוניים. והרי אז יהיה מוגן.

לעבור, ומהר, מהלך-רוח אחד לאחר; ללבוש חזות מתאימה, להחביא את הילדה הקטנה מפרנוואלד שבאה לחפש את אביה, להלביש עליה את מה שאני אמורה להיות כאן: מי שבאה לתרום את חלקה לכנס מדעי, והיא כבר לא ילדה, וכבר השתתפה בכנסים, והיא יודעת איך מתנהגים בנסיכות כאלה. כך נשאתי פעמי אל קבלת-הפנים החגיגית שנערכה למשתתפים במוזיאון העירוני של מינכן, ובה – כך צוין בהזמנה החגיגית, שחיכתה לי יחד עם כל החומר הנחוץ על "חודש יולי במינכן" ועם הכרטיסים לארוחה "המשפחתית" במסעדה היהודית "מעון" שתנעל את הכנס בערב-שבת – יקחו חלק אישים שונים מטעם "מדינת בוואריה" ומטעם המכונים שאירגנו את כל המפעל הזה.

אבל, כמה חסר לי: להוריד את המסכה, לגלות את ההתרגשות, את הקדחת. וכל ארבעת הימים שהדבר נמשך, היטלטלתי והיטלטלתי. אחרי קבלת-הפנים ישבנו בפאר ושתינו בירה. תערוכת עדיין לא מוזהה של דוברי גרמנית, בעיקר, מעט אנגלית, ועברית כמעט לא

דיברו שם. מי כאן יהודי, מי לא, זה לא היה ברור, וגם לא באמת חשוב. לא באתי למינכן כדי לחפש "גרמנים רעים" (למרות שמינכן השלווה, הנייטרלית כל-כך, "כפר של מיליון תושבים", תתגלה לי בפניה שלא חיפשתי, שלא רציתי לחפש). לכן לא שאלתי את ג'ון – כך הציג את עצמו הגבר שישב לשמאלי, עגלגל, מזוקן וסימפטי – מיהו ומה מעשיו בכנס. אבל עד מהרה התברר לי שהוא יהודי מאוסטריה, ששורשי משפחתו בגליציה, נולד באנגליה, לשם ברחו הוריו אחרי ה"אנשלוס", ושביקר בדרוהוביץ, ואפילו פעמיים. הוא קרא מאמר מעניין על העיר, וישלח לי אותו לישראל. הנה, כאן יכולתי לגלות את ההתרגשות, מספרת ומספרת, איך הורי התחבאו בדרוהוביץ, איך מלותיה הראשונות של סלבה בטלפון היו: "כמה אמך היתה יפה, כמעט הלכו מכות בגללה במרתף," ושאוילי גם אני אסע לשם בקרוב, סוף-סוף. ג'ון סיפר בהתלהבות על הביקור, סיור מאורגן, כנראה מטעם מכון המחקר שבו הוא עובד בווינה. והתרגשותו, ועיניו שאינן מסתירות דבר.

ג'ון היה "הנפש הקרובה מהבית", וכשחזרתי מהכנס כבר ציפה לי המאמר שהבטיח, ושלח, למעשה מכתב שגולל את קורותיהם של יהודי דרוהוביץ' במלחמה, ושנכתב על-ידי איש בשם שמואל רוטנברג לקרובי, באפריל '46. ושם, בגרמנית לא מובנת ברובה, לבש הרצח ממדים מפורטים וברורים, והרי הייתי צריכה לדעת כך את הדברים כבר מזמן. ג'ון הבטיח וקיים, ועכשיו אני יודעת.

התערוכת המוזרה: יהודים דוברי גרמנית, חלקם "עברו דרך ישראל" בשלבים שונים של חייהם, אבל נשארו בפרנקפורט, בווינה, במינכן; וביניהם יהודים "יוצאי פרנוואלד", כפי שהם קוראים לעצמם. וישראלים שגרים במינכן שנים רבות, מדברים ביניהם עברית ואוהבים את הארץ שבה בילו את נעוריהם. וגרמנים צעירים, שלא חטאו אלא בעצם היותם גרמנים, ועל כך הרי צריך לכפר כל החיים, בהערצה נתונה מראש, אפילו עיוורת, ל"עניין היהודי", ואולי כך תבוא כפרה.

בהפסקת הצהריים באחד מימי הכנס ישבו אתנו זוג גרמנים צעירים, את שמותיהם לא קלטתי. רק בהמשך התגלה לי מיהו וולפגנג, וכמה הטעתה החזות הנייטרלית שייחסתי לו ולמינכן כולה, עד כדי כך ש"וולפגנג" נהפך בעיני לשם נרדף לאשליה שמה שאני

תמונת המשפחה

וורוצלב, מרץ 1946. שלישי מימין – המציל "האוקראיני"

פוגשת כאן מגרמניה אינו "גרמניה". הם היו חייכנים, שני הצעירים שליוו אותנו כל ימי הכנס, דיברו אנגלית מצוינת, ונראו בעיני קצת חסרי אופי. שני צעירים לא מעניינים במיוחד, שלא שאלתי את עצמי לרגע מדוע הם מתעניינים כל-כך ב"מחנות-העקורים בגרמניה", מה מעשיהם פה בעצם, ממוקמים בטבעיות בתוך חבורה של ישראלים, יהודים ממינכן, ויהודים ממקומות אחרים. והיתה אתנו רוב הזמן גם צעירה שתקנית וממושקפת – חשבתי שהיא יהודייה עד שהסתבר שהיא גיורת, נשואה ליהודי ממוצא צ'כי – והיא זו מבין כולנו המקפידה על כל דקדוקי היהדות, שותפה מלאה ונטולת ספקות ל"עניין היהודי".

סביב אלה, החיים בגופם את "בעיית הזהות היהודית", או הגרמנית, קם הכנס הזה, שחלק מבאיו חזו בגופם, אבל כבר מזמן, ואחרים, כמו ז'קלין, מארגנת הכנס, כל-כך "נשמה יהודית", ובעצם כלל לא יהודייה, אלא אמריקאית במוצאה, וחיה עשרות שנים בגרמניה, מנהלת מכון העוסק בחקר האנטישמיות, ואיך בכלל התגלגלה ראשה ורובה לנושא הזה, וכבר אי-אפשר להבדיל בינה ובין מושאי מחקרה עד שהיא נאלצת להתנצל, "כמו בבדיחה הידועה של וודי אלן, שהיא אינה יהודייה, אבל היא יכולה להסביר את זה." במהלך ארבעת הימים הדחוסים, ההפכפכים, למדתי את המחנות, את השייכויות, וכל אחד מהם, מנציגי המחנות, הוא סיפור אנושי מורכב, ואי-אפשר לשפוט, ואם שופטים טועים, והכל מתבלבל מחדש, ומראית-העין מוליכה שולל.

למשל, איך יכולתי להשלים עם המידע החדש שיהודים ממחנות העקורים נשארו לחיות בגרמניה, וילדיהם גדלים כאן כל השנים וכל מעייניהם ב"זהות היהודית", ויש מי שאפילו הקימו כאן מסעדה יהודית למעוניינים. שהרי אני, משעה שעמדתי על דעתי, לא יכולתי להשלים עם כך שנולדתי בגרמניה, ושהורי ואני הגענו לארץ רק ב-1951, שלוש שנים אחרי המועד שבו יכולנו לבוא באין מפריע. ואני לא ידעתי ועכשיו אני יודעת, שכשליש מיושבי המחנות בגרמניה עשו את דרכם, למרות הקשיים בהשגת ויזה, דווקא לאמריקה ולארצות המערב האחרות. וכי אלה שהגיעו לישראל לא כולם נשארו בה, וחלקם חזרו דווקא לשם, לגרמניה, לאותו מקום שלא ידעתי מדוע נולדתי דווקא בו; והיו גם כעשרה אחוזים

הרחוב הפרוש

ביער

היציאה מהמחבוא

ברכטסגאדן 47

הבית עם הצדודית המושחרת

"אינטרירורס"

(“השארית של שארית הפליטה”, קרא להם וילנר), שנשארו מלכתחילה בגרמניה. אני לא ידעתי את כל זה, ועכשיו כשנודע לי, התברכתי במזלי שנולדתי לאב ציוני, שאולי חיכה לשעת כושר, אולי התעכב בגלל התחייבויות לקהילה, ובכל זאת, למרות “1951”, הגענו בסוף, בזכותו, דווקא לישראל.

אבל, ושוב וילנר הטוב רואה את צד הזכות, רואה בפכחון, שכן הוא גם חוקר, ולא רק מי שחזה בגופו, וכמה חזה: היסטוריה יהודית מהלכת על שתיים. והוא מסביר, בעבודה מחקרית כתובה למהדרין, עם כל הטרמינולוגיה וה“אפאראט”, איך קרה שאחרי שמחנה פרנוואלד נסגר, ב-1957 – המחנה הזה היה האחרון שנסגר – עדיין נותרו ממנו כמה מאות יהודים, כליכך מוכים, כל כך “מקרים סוציאליים”, עד שלא היה להם, כדבריו, מקום בשום מקום בעולם. לרבות בישראל. והם נאלצו להישאר שם, דווקא בגרמניה.

והעדים: למשל, האיש הזקן, הקטן והכפוף, שנאלץ להישאר בפרנוואלד גם לאחר שהפכה לטריטוריה גרמנית, ומשם עבר לאמריקה. הוא קם ודיבר, ניתן לו מיקרופון ומצלמות הטלוויזיה האירו אותו באור-יקרות, והוא נותר לעמוד גם לאחר שהמושב ננעל, מצפה להתמשכות המעמד, נמתח למלוא קומתו. כשניגשתי אליו חזרה אליו חירשותו, ברגע הגדול הזה של חייו לא יתפנה לשמוע כך סתם, וכיוון שכך כתבתי לו באותיות גדולות וברורות את שמו של אבי, הרי לראות הוא יכול, אך הפתק הושלך עד מהרה לפח. “לא מכיר”, וכבר פניו מוסבות בציפייה הלאה.

לא, הכותרת שתחתיה קיבצתי לגוף אינטימי וקרוב לי את “מי שחי במחנות-העקורים”, הכותרת הזו התגלתה כפשטנית. והרי הייתי אמורה לדעת, הרי אסור היה לי לצפות, ובכל זאת טעיתי. הכותרות אינן מתאימות, כמו שאינן מתאימות, והרי אני יודעת, אמורה לדעת, בכל הנושא הגדול הזה המכונה “שואה”, והנה אינני יודעת.

בין העדים היו גם “האנשים הגדולים” שלקחו חלק פעיל ומכריע בהיסטוריה ההיא, אנשים שנקלעו לתנאים שמחוץ לאנושיות, ונאלצו, וגם הצליחו, לפעול בתוכם, להקים את המחנות ההם, לחלק מתוך הסחי והדם של הימים הראשונים שלאחר המלחמה את שרידי צלם האנוש, ולהניע את האנשים, מהם ניצולי מחנות-הריכוז שבסביבה – זה עתה יצאו בצעדת המוות מדאכאו, ונאספו על-ידי

חופשה בבוואריה

הקבר בגאוטינג

הכוחות האמריקאים – להקים, לפחות למראית-עין, "חברה תקינה". למשל "הגנרל", אמריקאי מג'ורג'יה עם מבטא מהקומדיות ההוליוודיות הישנות, לא שומע כל-כך טוב אבל עודנו חריף ומהיר בדיחות, נהנה בעליל מהמעמד, נספח בטבעיות גמורה לחוקרים היהודים האמריקאים, וכולם יחד אינם מבינים את הגרמנית שבפי המרצים האחרים. "הגנרל", שריד נדיר לאותם ימים שלפני כחמישים שנה, היה רק כבן עשרים כשהגיע לגרמניה עם הצבא האמריקאי. הוא שהה שם – "בואי נדייק", אמר לי – רק כמה חודשים ב-1946, ולכן – "והרי הוא בקושי זוכר אפילו את שמו שלו", אומר ומחליף מבט מלא לצון עם חברו הצעיר ממנו, שגם הוא אמריקאי ו"מבין עניין" – לכן אפילו אינו שומע את שמו של אבי, שאני חוזרת עליו שוב ושוב, מאבדת תקווה, מתפכחת.

בין "האנשים הגדולים" בלטה דמותו של מי שפונה עליידי כולם "הרב קלאוזנר" – זכרתי את שמו מהספר הגרמני, אך לא שיערתי שהוא עוד חי – האיש המזוקן והלא-זקן ש"כדאי לי לשוחח אתו", אבל לא עלה בידי. את הרב קלאוזנר כולם כאן מעריצים, שכן היה "המלאך" של הניצולים, מי שדאג להם "בפשר אצבעות", מלים שאמר בנאום הנרגש והמפתיע, פינה קטנה שהוקצתה לו באירוע רבי-המשתתפים.

קלאוזנר היה המלאך כשהגיע לכאן, רב צבאי צעיר שנספח לאמריקאים, היה רק כבן עשרים ושלוש, ובלי שום הכנה נחתה עליו המשימה הזאת, רק מפני שנקלע לכאן. אבל בנאום הנרגש שנשא, התנפצה לי באחת כותרת נוספת, זו של "הטובים". בנאום הקצר פרצו מתוכו רגשות חבויים של זעם ותסכול, על מקומו שנלקח עליידי אחרים, על הקושי העצום, וההצלחה, שאחרים קטפו את פירותיה. ואני נדהמתי לשמוע את קלאוזנר, האיש הגדול, גדול ממידות אנוש, מתנמך ומתכער. משפילה את דבריו, וישב מתנשף, נסער, מול צוותי הטלוויזיה העטים עליו כמוצאי שלל, מיהרתי אליו. מיהרתי כי חשבתי שלא תהיה הזדמנות אחרת, לא שיערתי שהאיש הזה יישאר אתנו במלון ככל האדם ועטתי עליו.

הוא קטה אלי את אוזנו האחרת, וגם בה לא שמע. אז כבר ידעתי שקלאוזנר הכיר את אבי, או לפחות שמע את שמו, אך הוא רק נד בראשו בפנים יגעות. גם הוא, וזאת לא הבנתי אז לעומק, היה מכונס

בתוך עצמו, בתוך צערו על חיים, שכפי שסיפרו לי אחר-כך, גולת-הכותרת שלהם היתה דווקא אז, כשהיה המלאך של מחנות-העקורים בגרמניה, והנה, כאן, חזרה מאוחרת, בהכרח מאכזבת.

גם החוקרים והמרצים בכנס לא התאימו לכותרות. למשל, מהם החוקרים הגרמנים, אלה שמסיבות השמורות עמם בחרו לעסוק כל חייהם דווקא ב"אנטישמיות" וב"שואה"; ומהם החוקרים היהודים שבחרו לחיות בכל מיני מקומות בעולם, ושם לעסוק באותם נושאים עצמם. "הגרמניות", שתי הנשים הצעירות שכתבו את הספר שבו מצאתי את שמו של אבי, לא התקבלו כאן בחום, והיו שייחסו לגישתן אפילו שמץ אנטישמיות. אני לא יכולתי לשפוט, ידיעתי בגרמנית לא איפשרה לי לעמוד על דקויות. אבל בשבילי היו השתיים אלה שגילו לי את אבי, ואני חיפשתי אותן מיד כשהגעתי, לספר להן, לשמוע מהן.

יוליאנה נענתה בנימוס, דוברת אנגלית מצוינת, כן, היא יודעת במי מדובר, אבל מוטב שאפנה לשותפתה לכתיבה, אנגליקה, שהיא "מומחית ממש לנושא פרנוואלד". אנגליקה, נערה בעלת תווי פנים חדים ועיניים כחולות צוננות, אכן שלטה היטב בחומר. מיד שלפה את שמו הפרטי של אבי, מכר מודע היטב מתוך "מאות מסמכים מנוסחים ומאורגנים למופת שנשמרו מבית-המשפט של פרנוואלד", כפי שאמרה לי אחר-כך, כשהתפנתה קצת. אבל עכשיו היתה מתוחה, רגע לפני ההרצאה שעמדה לשאת, ולא בכדי היתה מתוחה, שכן, כאמור, ההרצאה התקבלה במחאה ולויתה בוויכוחים. ומי אני שאשפוט בין האוהדים העיוורים, הקנאים, ובין גרמנייה שמה לה ול"עניין היהודי", ובכל זאת, היא זו שידעתי את שמו הפרטי של אבי.

במהלך שיטוטי בין האנשים נתקלתי גם ב"איש הספרות", כפי שכניתי בלבי את הגבר המבוגר, האינטליגנטי, שקם ודיבר על החשיבות שעשויה להיות ליצירות ספרות בהקשר של נושא הכנס. שמו הוא בלום, אמר לי כשניגשתי אליו, מפנה אליו שאלה סמויה, מה מעשיך פה, שאלה סמויה שאני מפנה כאן לכל בני-שיחי, מנסה לפענח את הקורים האנושיים הסבוכים שמעולם לא נתקלתי בשכמותם. כן, הוא עוסק בספרות יידיש ובספרות שנכתבה בגליציה בשפה הגרמנית, בעיקר בידי יהודים. בלום? האיש לא נראה ולא נשמע יהודי. זה היה ברור לי, בלי שנתתי את דעתי על פשרה של

קביעה מעין זו, הזרה לי כלי-כך. ואני שאלתי. וכאן, בשטף מוזר, מפנה את דיבורו למאן שהוא כמו אוטומט שנלחץ בכפתור מקרי, בפנים נטולות הבעה, בקול נטול גוון, נבע סיפורו המוזר. שוב זהות מפוצלת, "רבע יהודי", הסביר בפדנטיות את החישוב המדויק של מידות הדם הארי שבזכותם לא נרדפה משפחתו במלחמה. האיש המרוחק, דם אצילים בעורקיו, זה ברור, ארי, זה ברור, מדבר בבדיחות-דעת כלשהי, ופתאום נודדות מחשבותיו, מתוקף אותו כפתור כנראה, אל סיפור ששמע על אשה גרמנייה בכפר קטן שהחביאה את בעלה היהודי בביתם במשך שנים, המסכן לא יצא מפתח הבית, והשוטר המקומי – וכאן בלום קורץ בחיקוי של גיחוך – "לא ידע מכלום", "לא שמעתי לא ראיתי." וכך היהודי ניצל, והכל בזכותו של אותו שוטר כפרי, ש"היה איש טוב."

והיו עוד דמויות שונות ומשונות, שהמשותף ביניהן היה בזהות המעורבבת, במשיכה המוזרה אל "העניין היהודי". כל מה שהיה שם היה בלתי-צפוי לנוכח אי-התנסותי בערבובים שבין יהודים לגרמנים, קטיגוריות שעד אז הצטיירו לי בנפרד, בבהירות תמימה. אך לא רק זה: אותם ימים מעטים ודחוסים במינכן פתחו פתח למוזרויות רבות והיפכו על פיהן את הציפיות שעמן הגעתי, לא מוכנה, התברר, פגיעה, אפשר לומר, תמימה, אפשר לומר.

במהלך ההרצאות למדתי הרבה דברים חדשים הקשורים ל"סיטואציה הפוליטית הגלובלית" בתקופה ול"מבנה הקהילה היהודית במחנות-העקורים" ול"פעילות התרבותית והחברתית" שהתנהלה במקומות שבהם נאספה "שארית הפליטה" מאירופה. וסוף-סוף הבנתי שלא היה להם לאן ללכת, וסוף-סוף הבנתי מדוע נולדתי דווקא בגרמניה, השם הארור שאני נאלצת לרשום בכל המסמכים כמקום הולדתי. ועוד למדתי: בפרנוואלד היה שלטון פנים יהודי בחסות הכיבוש האמריקאי, ואז שיגשגו חיי הקהילה. בדצמבר 1951 נמסר המחנה למנהל הבווארי, ונשארו בו רק מי שלא יכלו, או לא רצו, לעקור שוב. והרי אנחנו יצאנו משם עוד לפני-כן, בפברואר '51, והנה עוד נקודת זכות. לא נשארו שם רגע מיותר. ולא הגענו בחוסר-כל, אלא מצוידים היטב, רהיטי עץ האגוז ומערכת כלי הרוזנטל ושמיכות הפוך והפסנתר לילדה; ועכשיו אני גאה שכך באנו, כי מי לא דאג לעצמו באותם ימים, ובכל הימים. אבי ידע לדאוג לנו כי

היה מוכשר, ולא, הוא לא "עשה שוק שחור", כמו שמישהי ניסתה לומר לי בחיוך סלחני של חוקרת, הוא היה איש מוכשר, שידע להביא תועלת לאחרים ולעצמו. וסוף-סוף אני משליכה מעלי את הבושה שסחבתי אתי כל חיי, וזוקפת את הראש, ומבינה את משמעות חייו של אבי כאן, בגרמניה, ב"מחנה-העקורים" האפוף בושה.

כי אבי, כך למדתי, ולא בבת-אחת, ניווט כאן בסבך בלתי-אפשרי, והצליח לבנות מערכת חוק ומשפט בקהילה עשויה קרעים, וגם היה חבר בוועדה שפיקחה על כלל מחנות-העקורים בשטח הכיבוש האמריקאי. ומדוע לא ארשה לעצמי להיות גאה באבי שהכרתי גם כאבא המסור שדאג להשכלתי הספרותית מאז ידעתי צורת אות, וכאח המסור שדאג לאחיו ולבתו, וכאיש הצעיר שעשה את דרכו מבית דל לאוניברסיטה ולתואר גבוה במשפטים, בתנאים קשים ובמו ידיו. לא, אין לי סיבה לוותר על גאוה. ואני רוצה שכולם ידעו, שכולם כאן ידעו מי היה אבי, ושאני, היחידה היום היודעת שאיש כזה היה בעולם, שאני נמצאת פה.

רציתי גם שכולם יראו את התמונות. בכנס הראו לנו חומר ארכיוני, שצימרר את בשרי: סרטי תעמולה מטעם ה.י.א.ס. ומטעם הג'וינט, שנועדו, כך נראה, לשכנע את יהודי אמריקה לתרום למען אחיהם הנמקים במחנות, ואת שלטונות אמריקה – לפתוח מעט את ידם הקפוצה במתן אשרות לפליטים. ולכן, כנראה, הראו בסרטים מאסות אנונימיות, מגורים מלוכלכים ומגובבים, ואיך נציגי המוסדות היהודיים מצליחים להשליט מעט סדר בגיבוב הנורא, להחזיר משהו מצלם אנוש לדמויות חסרות הזהות והשם. וכשהללו, בני-בלי-השם, מגיעים לאמריקה, ארץ האפשרויות, איזו "סלקציה" חמורה אך-חיובית הם עוברים בטרם יוחלט מי לשבט ומי לחסד, מי יורשה לעבור את המפתן ולהגיע ל"קרקע האמריקאית", וכמה נאורה ומתקדמת השיטה הזו, שנועדה לסנן את "אבק האדם" מה"אלמנטים" השליליים, ולהשאיר רק את מי שעדיין יש לו סיכויים לחזור אי-פעם לחיק החברה והאנושות. אצלי זה אחרת, רציתי לצעוק, בתמונות שלי אלה בני-אדם, כל אחד ופניו, והפנים אינן טובות או רעות מפנים אחרות, והמגורים אינם בלתי-אנושיים, והיו חיים משפחתיים, ואני הייתי ילדה ככל הילדות, והיה יער, וחגגו לי ימי-הולדת, ויצאנו לטיולים ולחופשות.

והיתה לי הוכחה, הוכחה בדמות האלכום המסודר כבר למופת, כל מה שיכולתי לדעת כבר נמצא בתוכו, האלכום שנח בחדרי במלון בשקית הניילון המפוספסת הצבעונית, ועד אז עדיין לא ראה אותו איש.

כי כך זה היה: מארגנת הכנס סברה שמוטב שאראה את התמונות בראיון שאתן למוסד להיסטוריה של בוואריה; ובראיון התברר לי עד מהרה ש"מסיבות טכניות" אין אפשרות לשבץ תמונות בסרט הווידיאו; ויוליאנה ואנגליקה ביקשו את התמונות למכון שלהן, אבל הרי "יש בעיה עם הגרמניות"; ודליה, חוקרת מישראל, אולי סוף־סוף משהי מהבית, עדיין לא התפנתה אז; וגם כשהתברר לי, באיחור רב, ש"כל הצילומים האלה שמצלמים כאן את הכנס הם בעצם חלק מסרט שצוות הטלוויזיה הגרמנית מכין על מחנות־העקורים", לא רציתי כלי־כך להשתלב בו, לספק חומר מעניין לבמאי הצעיר והפעלתן, ולא הוא האיש שלי.

הבמאי הצעיר והפעלתן, ריח חזק של סיגריות וארשת של דחיפות, התוודע אלי בערב הסיום החגיגי במסעדה היהודית. מוצפים באורם העז של הזרקורים הרבים, שהוסיפו על החום הנורא ("עוד לא היה לנו דבר כזה, 37 מעלות"), ישבנו מצופפים – רבים ביקשו לבוא לכאן – סביב שולחנות ערוכים בחגיגיות, מחכים לתחילת "טקס קבלת שבת": נרות, קידוש וכל השאר, מוצרים סינתטיים של יהדות שסיפקו בעלי המסעדה, יוצאי פרנוואלד, שאף טרחו ותלו על הקירות תצלומים משם.

מי חוגג כאן ומה חוגגים. היהודייה הגיורת מדליקה נרות בחרדת קודש, בהתרגשות אמיתית. רחל מנצחת על האירוע כולו ביד אמונה, במאית של הצגה מתוכננת מתחילתה ועד סופה ("לא, אל 'הפרנוואלדים' אל תיגשי עכשיו, אחרי הדג, עצרה אותי לפני שנוכחתי שאינם מי שרציתי לפגוש). שתי הגרמניות, קפואות ומקשיחות פנים, בתוך מה שאמור לייצג את שרידי החיים היהודיים שאותם חקרו בדקדקנות וב"קור". הרב קלאוזנר עורך קידוש, כבוד גדול חולקים לו כאן. אבל הוא אינו שוכח לציין באירוניה מרירה שהוא "נחשב רק לרב של החומר, ולא לרב של הרוח, כמו הרב של לנדסברג." הישראלים, נדמה לי, משתעממים. מארגני הכנס שמחים שעבר בהצלחה, עוד פרק נחתם. הבמאי (האם שמו וילי) לחש על

אוזני שהוא "מאוד מעוניין להיפגש, אולי בבית־הקברות בגאוטינג, וכולי וכולי," ומיהר לעיסוקיו הדחופים. כן, גם הערב הזה יהיה חלק מהסרט. והנה, אנחנו חוגגים.

מה קורה כאן מאחור: צוות הטלוויזיה מתמקד ביושבי השולחן, שני גברים חבוקים באחוזה, האחד צעיר, קירח וממושקף, והאחר גוץ ומבוגר, פנים מרופטות, והוא משתפך בגרמנית רצוצה, במהירות שאין לעצרה, אל המיקרופון המופנה אל פיו. מה אני שומעת כאן, האם זה יהודי עציר־מחנות לשעבר המקונן ארוכות באוזני המקליט הגרמני? ומיהו הממושקף, שעל פניו תקוע חיוך חולני? הצלחתי לברר על מה השמחה: הממושקף הוא בנו של רופא ששירת את הנאצים, וסוף־סוף התוודע לאחד מקרבנותיו של אביו. וכמה שניהם מתרגשים.

"הקרבן" ניצת בסנוורי התאורה ופיו לא חדל למנות את פגעי "אשוויץ", "ישבת", "סבלתי", "עיניים", אי־אפשר היה להפסיק את השטף הנלהב, זו ההזדמנות, אין אחרת, עיניו נעוצות במצלמת הטלוויזיה, הוא לא יפסיק, לעולם לא יפסיק, עד שיסתמו את פיו, יתנערו ממנו בכוח. וכל הזמן הזה "התליין" (עתה הזכיר לי את אייכמן) מחייך את חיוכו הקפוא, המטורף, וידו חובקת באחוזה את כתפי רעהו השטוף בדיבור. אבל לא, לרווחתי הגוץ לא היה יהודי אלא פולני, גם הם "ישבו", והוא שותף מלא לחגיגה, לקבלת־שבת במסעדה היהודית במינכן. הוא הראה לי בגאווה את כרטיס האסיר שלו, וגם צירף כרטיס־ביקור: האדון אוגניוש מוץ מווארשה, כך נכתב ליד עיטור תרנגול העומד על צלב־קרוס, ובפולנית ובאנגלית נכתב: "מתוך אוסף המוקדש לזכר אווניה וויטוס מוץ, קרבנות מעשי הזוועה הגרמניים, וארשה 1944". בואי לבקר אותי כשתהיי בפולין, נשק את גב ידי. וגם לגרמני יש תעודה, "חבר דאכאו" או "ידידי ניצולי דאכאו" כתוב בה.

מאחר יותר באותו ערב מצאתי את עצמי במה שקרוי ה"הופֶּרֶאָוֶהֶאָוס", חשבתי שזהו עוד אחד מבתי־הבירה הטיפוסיים של מינכן, כבר ישבתי בו ביום שהגעתי, קרוב כלי־כך למלון. כבר אז תיחקרתי את המלצר הלא־מבין בדבר מידת עתיקותו של מה שהוגדר בתפריט כ"מוסד בווארי עתיק־יומין"; אבל אז, וגם כשישבתי בו בשנית, עדיין לא התגלה לי שההופבראוהאוס הוא המקום שבו נהג

היטלר לשבת עם חבריו. את הערב של "המסעדה היהודית" הבאתי אפוא לסיימו דווקא שם, כמו שבחיפוש אחר אבי הגעתי דווקא לקן הנשרים בפרקסגאדן.

על ההופכראוהאוס נודע לי מפי וולפגנג. הוא, שיודע הכל ואינו מסוגל למלט את נפשו. אבל המראיין הקורקטי מטעם המכון להיסטוריה של בוואריה יודע גם יודע. כשהובילה אותנו המכונית אל ביתו שבפרוור וחלפנו בפאתי העיר על שלט שהראה: "דאכאוארשטראסה", סיפרתי להר שמידבאואר (שהתגלה כבחור צעיר ונאה) איך ראיתי לראשונה את "דאכאו" על השלטים שברכבת התחתית של מינכן. ושבשבילי עד אז זה היה רק שמו של המחנה. "למה בעצם לא משנים את השם הזה, למה זה צריך לרדוף את תושבי המקום לעולם?" אבל כמה החטאתי: בשביל תושבי העיר, אומר הבחור בארשת קפואה ובחוסר סבלנות, הפרק הזה בתולדותיה של דאכאו (במדריך: "עזירה קטנה ועתיקה, יפהפייה... מוזיאון מימי מלחמת העולם השנייה... אפשר לבקר בו בשעות...") הוא קטע קצר בהיסטוריה של אלף שנים. קטע קצר שגורם קשיים רבים לעיר שמעוניינת למכור לתיירים את חמודותיה, ובמקום זה היא חוזרת ונתקעת עם העניין ההוא, ש"כבר הגיע הזמן להפסיק אתו." והנה אנו מגיעים לבית הכפרי, והתינוקת הקטנה מקבלת את פני בשמחה בזרועות אמה, ושתייהן רכות כל־כך.

בבית הנעים עומד פסנתר פתוח, כן, הוא מנגן, עונה שמידבאואר לשאלתי, העיניים הכחולות הצוננות אינן משנות את הבעתן. המראיין שלי, שלפניו אני אמורה לגולל עתה את העדות שנצרכתי שנים כה רבות, מה הוא חושב, מה הוא מרגיש: לא משהו טוב, גם לא משהו רע. מה שמעסיק אותו הוא בעיקר האיכות הטכנית של ההקלטה, התאורה, המֶשך, אולי אקשר יחד את כל התשובות, ברצף? כוס מים, ומתחילים. לא יוצא כמו שהכנתי. דברים חשובים נשכחים. שמידבאואר כמעט שאינו מגיב, מדי פעם חיוך הכרחי. הצלם, בעיקר, קצר־רוח, חוזר ומעלה קושיות טכניות. לא, הצלם טוען שאין אפשרות טכנית (מלת המפתח: טכני, שתחזור ותחזור) לשלב בראיון את התמונות והמסמכים שסוף־סוף הוצאתי מהחדר במלון, להראות אותם כאן. זה לא יצא טוב בסרט הווידיאו. זה לא מתאים לקונספציה של הראיון, שמבוסס רק – מדגיש המראיין שלי בקול נטול גוון – רק

על מֶמַד הדיבור, לא על המֶמַד הוויזואלי. לא, פשוט אי־אפשר לשבור את המתכונת הזאת. למרות שזה חשוב ומיוחד? לא, אין על מה לדבר. ויתרתי.

בהפסקה בין הצילומים יצאנו למרפסת הנעימה, ואז ביקש לראות, כך באופן פרטי, את התמונות שבאלבום. ישבנו על מזרעה בחצר ואני הראיתי לבחור הגרמני הקפוא־אך־קורקטי את תמונותיה של אמי היפה (האם הוא חושב: יהודייה), שלי כילדה קטנה בפרנוואלד (פליטה קטנה?), מה זה אומר לו. ובכל־זאת, רציתי להראות. שמידבאואר הבטיח לשלוח לי את סרט הווידיאו ("כמחווה אישית," אמר). והוא אכן עמד בהבטחתו.

בבוקרו של יום הראיון התקיים "הסיור המאורגן למחנה־העקורים פרנוואלד". זה היה כבר אחרי הכנס, רק למי שמעוניין, למי ששמע את ההרצאות היתה הזדמנות לחזות במו עיניו בדוגמה חיה למחנה־עקורים. ובשבילי זו היתה אמורה להיות ההזדמנות לקבל את האישור ל"פלורידה 31" ולשמוע דברים נוספים על אלה ששמעתי מקר סטיפן. הנה, עכשיו אני מלווה במדריך, ויהיה מי שילמד אותי מה שלא יכולתי ללמוד בכוחות עצמי.

אני זוכרת את הירידה מהאוטובוס (שני אוטובוסים הסיעו את הקהל הגדול, המעורב, של באי הכנס). עמדנו כולנו בשמש החמה (37 מעלות, "עוד לא היה דבר כזה"), אנשי צוות הטלוויזיה מכוונים מצלמות, מקרבים מיקרופונים, ואני מאבדת כיוון. נקודות הציון שהביאו אותי אז אל פלורידה 31, חמקו ממני פתאום. המדריך עומד על במה מאולתרת ומדבר בגרמנית שפתאום לא מובנת לי לחלוטין, והצלמים מסתערים בלהיטות על המפה מ"הספר האדום" שמישהו הביא. מחזיקה בידי את תעודת־התושב של אבי ואת שני מסמכי המינוי שלו, ודליה, החוקרת מישראל, מתרגמת לי את הגרמנית, ואז מתברר לי ש"ריכטר" זה "שופט", וש"Vorsitzender" זה "יושב־ראש", ואני מקרבת בידיים רועדות את התעודות ואת המסמכים אל המצלמות, קחו, אל תפסחו על זה, זה אבא שלי. (אמא: "אבא הציל אותי במלחמה." ריטה: "הוא אהב לבוא אלי." ואנדה: "הייתי חברה של גוֹשֶׁה." סטלה: "הייתי ילדה קטנה." אני הייתי ילדה קטנה כשהוא מת לילה אחד, יצא לנשף פורים ולא חזר. וכל מה שנשאר לי ממנו הוא תמונות ילדות, שני ספרים מספריית "יבנה", מנוחת

צהריים על המרפסת, איש גבוה, שני מפרצים לא זהים במצח, איש ש"היה חולה", ואני ידעתי שאהב אותי. אבל הייתי צריכה לדעת יותר. ואיזו דרך עשיתי רק כדי ללמוד מה פירושו של "ריכטר", בתעודה היחידה שנותרה ממנו.)

כן, קיבלתי אישור לפלורידה 31. אפילו נכנסתי הפעם אל תוך הבית, צוות הטלוויזיה היה מעוניין מאוד בתמונת החזרה לבית-הילדות. האשה הגרמנייה ("נכנסנו לכאן ב-57, כשהיהודים עזבו, הרי לא היה לנו היכן לגור") שמחה להראות את הדירה הקטנה, תקרה נמוכה, רכושה שמזכות ומתוקף. ואני, רק לעבר החלון אני נמשכתי, האם אזהה את החלון הצופה לחצר, שעל האדן שלו היתה פרושה הפרווה? האם זיהיתי, או לא. הצלמים צילמו, הדירה התמלאה אנשים, זה שלי, זה לא שלי, זה לא טוב, לצאת מהר.

חבורת המסיירים המתייגעת בחום הנורא השתרכה באטיות בעקבות המדריך, וצוות הטלוויזיה גילה עניין מתון. גם אני רציתי לחזור. ושוב לא ראיתי את האיזור. אבל כשפנתה אלי אשה, מיקרופון בידה, התעוררתי, פתאום רציתי לומר את השמות: בעיקר התעכבתי על שמו של איזידור, שחי ומת במקום הזה. השם הפרטי ושם המשפחה. שייאמר בקול ברור, שיישמע. האיש עם תלתלי השיבה, "איש שקט" ונשכח מכל שהיה דודי, לפחות כאן, במקום הזה, שיישמע שמו.

וולפגנג צילם אותי בפרנוואלד, וישב אתנו במסעדה היהודית, ונלווה אלינו בכנס, בחור צעיר בהיר שער וממושקף. עוד אחד מהגרמנים שנמשכים באופן לא מוסבר ל"עניין היהודי". באופן לא מוסבר. האם יש דבר כזה. אצל וולפגנג היה הסבר. והוא נחת עלי באופן פתאומי.

החבורה שהתקבצה באחד הבתים באותו ערב במינכן – ישראלים, יהודים תושבי המקום, גרמנים – כבר לא נראתה לי מוזרה. וולפגנג וחברתו היו שם, זוג צעיר, נייטרלי. בעיני המתעלמות, לפחות. כמו שהתעלמתי מ"גרמניה", מ"מינכן", כמו שלא ידעתי כמה קרוב גרתי לבית הבירה של ה"פוטש", מה היה באודיאון פלאץ, שם עברתי פעמים כה רבות. איכשהו התרחשה כאן הפרדה מוזרה בין המקום הכליכך לא נייטרלי ובין הבירור הפרטי שלי, כאילו אין קשר בין השניים. ומי שניפץ לי את כל זה היה וולפגנג. וולפגנג במכונית. כך

זה נשאר חקוק בזכרוני. במכונית שבה החזיר אותי למלון באותו ערב. מה היו המלים הראשונות? "אבי שירת במלחמה בקרקוב"? האם אלה היו המלים? זכור לי שהוא פתח בעצם העניין, כאילו חיכה לרגע הזה ורצה להציג בבת-אחת את מלוא אשמתי, להתוודות מיד, ולא להיראות בפני עצמו כמכסה. ועדיין ניסיתי להתעלם, למעני ולמענו: זה היה הרבה לפני שנולדת, אביך היה מהנערים שגויסו בסוף המלחמה, זה לא יכול להיות, אתה צעיר מדי (הוא לא יכול להיות "דור שני" מהעבר האחר של המתרס. זה לא יכול להיות, הוא לא שייך לכל זה, אני לא רוצה שייכות לכל זה). אבל וולפגנג לא הניח לי: לא, דווקא לא, אבי כבר היה נשוי לאמי, ואחותי הגדולה כבר היתה אתם בקרקוב. הוא היה מהנדס, ונשלח לשם כי רצה להתקדם בקריירה המקצועית. הוא עסק שם בגז.

בגז. בקרקוב היה מחנה-ריכוז בשם פֶּלְשֹׁב, ויהודים מדרוהוביץ' נשלחו גם לשם. גם את אבי רצו לשלוח לשם ("ברח כשרצו להעביר אותו ל-K.Z."). בגז? לאן אברח עכשיו? (פלשוב, נדמה לי, היה מחנה-ריכוז ולא מחנה-השמדה, ולא היו שם מתקני גז. אבל המלה, בהקשר הזה, דווקא המלה הזאת).

אבל וולפגנג ממשיך: הרי פלשוב היתה ממש בתוך קרקוב, כולם ידעו, אבי לא יכול היה שלא לדעת. והם גידלו שם את אחותי, שהיתה ילדה קטנה. ליד מחנה-הריכוז. אני נולדתי אחרי המלחמה, כשחזרו. ולא סיפרו לי כלום. גיליתי לבד, מצאתי יום אחד במסמכים שלו. ומאז לא יכולתי. הכל התבלבל. לא, הוא לא נענש על פשעי מלחמה ממש, רק עונש סמלי. (חבל עליך, אתה כל-כך מתייסר, "רק עונש סמלי"). לא, לא חקרתי, ועכשיו מאוחר מדי, הוא כבר מת. אני מתכנן לנסוע לקרקוב, אולי אמצא משהו בארכיונים (אין לו מנוחה, לי אין מנוחה). וולפגנג גולל מעליו, אמר לי את מה שהיה חייב לומר לי.

יושבת מול וולפגנג במכונית, שעות ארוכות, אל תוך הלילה. ליד פתח המלון שאליו הגעתי לכנס על "מחנות העקורים בגרמניה". ורק עכשיו, זו הפעם הראשונה פגשתי את גרמניה.

"הכל כאן מלא מהתקופה ההיא, הנה כאן, ההופבראוהאוס הזה היה בית-הבירה שבו הם היו מתאספים. וכל מינכן מלאה בתי-עסק שהיו שייכים ליהודים. אני נולדתי כאן, ואין לי מקום אחר לחיות בו. אבל הכל מלא מזה, ואין לאן לברוח."

אני זוכרת שצר היה לי עליו. באותו רגע נראה לי שהוא נידון לעונש החמור ביותר, שלעולם לא יוכל להיפטר, בעוד שאני אולי אוכל. לא רציתי להיות בשבילו סימן מהלך של אשמה, אבל כנראה, בלי ידיעתי, הייתי. ניסיתי ככל יכולתי להקל עליו, לא, הוא לא חייב להיות כבול לנצח ל"עניין הגרמני", ל"עניין היהודי". לא הצלחתי. אל תוך הלילה, בלי יכולת להרפות, הוא הפך והפך בשאלה "איך זה יכול היה לקרות כאן", "כאן" שאין לו לאן לברוח ממנו, ולי לא היתה נחמה בשבילו. וולפגנג המשיך ללוות אותי עוד זמן רב, בן-דמותי שמן העבר האחר של המתרס.

וולפגנג יסע לקרקוב בעקבות אביו, ואני באתי לכאן. אבל אלבום התמונות שבשקית המפוספסת עדיין שמור בחדרי ומחכה לפענוח. ז'קלין הסתכלה בו, ביקשה שאשלח, גם תמונות של "אינטריוורס"; החוקרות הגרמניות, אנגליקה ויליאנה, ביקשו כמה מהן, כאלה שיוכלו להשתלב בסרט הדוקומנטרי המתחרה שהכינו; הבמאי סירב, "מסיבות טכניות", לשלב בצילומים את קולי שיסביר את התמונות, אבל הסכים, לבקשתי התקיפה, "לצרף בגוף הסרט את הכיתובים המתאימים", שסיפקתי בדיוקנות ובהדגשה: "יושבי-ראש בית-המשפט שבתמונה הוא דוקטור ז.ה." בחדר-האוכל שבמלון שיתפתי את אחד החוקרים האמריקאים, גם הוא נולד במחנה, בכמה שאלות לא פתורות: גם לו, ילד כבן שלוש, שכרו "מטפלות גרמניות". הרב קלאוזנר והקולונל כבר נזכרו בשמו של אבי ("ודאי, מרשימת שמות חברי הוועדה"). אבל אני חיפשתי את מי שיוכל לספר לי את סיפורן הנסתר עדיין של התמונות, סיפור שהסתתר במה שהיה ערמה מגובבת בתוך שקית נייר חומה. עכשיו כבר יש רצף, הרצף הטוב ביותר שיכולתי למצוא, והכל שמור בנוחיות ובסדר, אבל עדיין מחכה.

עם דליה, החוקרת מישראל, בבית-הקפה שליד המלון. שעת ערב מאוחרת, הכנס כבר הסתיים, ועכשיו אנחנו יושבות יחד, ויש זמן. ספלי תה, הרגשה ביתית, עברית צברית, חום (אימה?) של מי שיכולה ורוצה, והיא נותנת, ואני סופגת וסופגת: ההזמנה לקונגרס, עם סמל שארית הפליטה המעוטר בזהוב – "אורגניל לתצוגה", ימצא את דרכו ל"יד ושם", וכך גם, אומרת דליה, המסמכים והתמונות שבידי, "נפתח תיק מיוחד על שם אביך", וכל זה יהיה בו. דליה

בוחנת בעניין ומבינה את כל הנעלם: הטופס הגרמני שבו צוין מועד הגיעו של אבי למינכן בנובמבר '45 – לפליטים שהגיעו לגרמניה עד דצמבר '45 ניתנו זכויות עדיפות, נראה שזהו פיברוק. (תושייה? צריך להסתדר? אלה היו התנאים ואבי פעל בתוכם, לא נקי יותר מאחרים.) הגרמנים החלו בחיסולים דווקא בשטחים שכבשו מידי הרוסים ב-'41 (כלומר, במזרח-פולין, באזור שבו חיו הורי, ואני, עד לא מכבר ידעתי רק ש"הורי התחבאו במלחמה"). הפוגרומים בפולין התחילו עוד לפני יולי, לפני קילצה. תמיכה בגרסה שהורי עזבו את פולין כבר במרס, והתמונה עם המציל היא אכן תמונת פרידה מפולין. תגלית רבת-משמעות: התמונה שבה נראים הורי צועדים, לבושים במעילים ובכובעים חמים, בידיהם תיקים, ולפניהם צועד גבר לא מזוהה, כובע פרווה גדול לראשו – "הרי זהו חייל מהצבא הרוסי", ועל גב התמונה, כך ראיתי עכשיו, כתוב: מרס Walemborg, 46. האם זוהי חציית הגבול לגרמניה? ("הגענו במשאיות צבאיות דרך צ'כיה"). מקום בשם ואלמברג לא התגלה על המפה, לא בפולין, לא בגרמניה, ולא בצ'כיה. אבל אני נוטה לראות בתמונה, שבה נראים הורי נמרצים ומאושרים, את הרגע שבו הם הגיעו לחוף מבטחים, וחייל הצבא האדום, בעל כובע הפרווה גדול-המידות, מפלס להם את הדרך.

דליה הציצה וידעה הכל, החיים ההם אכן נהירים לה לפרטי-פרטים. אבל בשבילי העיקר היה בכך שאני הגעתי לחוף מבטחים, שיום אחד החיים האלה שאבי חי כאן, ב"מחנות העקורים בגרמניה", יגיעו לחוף מבטחים.

ועוד נודע לי ממה שהתמונות שלי מספרות: האנשים היוצאים מהשער, "מינכן, יולי '47" – מצולמים ליד הראטהאוס, בהפגנה על החזרתה של אקסודוס; אני מזהה את אבי, במשקפי שמש כהים ובקסקט לא אופייני, ולידו את תלתלי השיבה של אחיו איזידור. ובתמונה שבה אבי מלווה משלחת המבקרת במחנה, אני רואה עכשיו גם איש כהה עור, שאינו יכול להיות אלא אמריקאי. נראה שאלה הם אנשי האונר"א, ואולי ביניהם גם הארי ברגר? וההתכנסות באולם, כשמעל הבמה מתנוסס שלט "נקמת דם התלויים" – והנה גם דיוקנו של דב גרונר על הקיר – זוהי עצרת-מחאה שנערכה בפרנוואלד על תליית אנשי האצ"ל, שבעקבותיה נתלו הסרג'נטים. ו"ברית הצה"ר המאוחדת" – שלט המופיע על בית ולפניו עומדת שורת אנשים בפנים

מרצינות – הרי אלה, כמובן, הרוויזיוניסטים. ו"שימי לב, בתמונה הזאת אביך בא לחגוג את פורים בביתה של משפחה דתית," תמונה שבה אבי יושב בפינת שולחן ערוך בחגיגות, וכל שאר היושבים הם אנשים לא מוכרים, חובשי כובעים. ואכן, על גב התמונה גיליתי פתאום כיתוב : 48, purim. לכל פרט כאן באמת יש משמעות, סיפורים שלמים מתחבאים בתמונות האלה, ועכשיו הן מקבלות את הכותרות שאבדו להן.

אבל העיקר: על מה יושבת הילדה שהייתי בתמונה שבחזית פלורידה 25? היא יושבת על "לופט", אחד מאותם ארגזים ענקיים שבהם הובילו באניות את חפצי העולים. היא רצתה לשבת גבוה-גבוה וטיפסה על ה"לופט" שעמד לפני הבית, יושביו עמדו כנראה לעזוב את פרנוואלד. משום-מה ה"לופט" הוא שריגש אותי יותר מכל, תמיד ידעתי שהילדה רצתה לשבת גבוה-גבוה.

ובינתיים, בינתיים עברו עוד חודשים רבים. התמונות עדיין לא הגיעו לחוף מבטחים, אבל יום אחד הן יגיעו. ובינתיים, ראשי-התיבות הרבים שבמסמכים ובספרים ובמחברת שבה כתבתי בהרצאות ששמעתי בכנס – עדיין לא פוענחו. ועדיין לא תורגם לי אפילו הפרק מהספר של יוליאנה ואנגליקה על "בית-המשפט של פרנוואלד". ובינתיים נודע לי שכל החומר מבית-המשפט מצוי בארכיון הגדול של Y.I.V.O. שבניו-יורק, והעתקיו, במיקרופילמים, מצויים בארכיון שבאוניברסיטת תל-אביב, ממש מעבר לכביש. ועדיין לא עשיתי את הדרך הקצרה, לא חציתי את הכביש. כי התעייפתי. כי ממש לפני המטרה אפסו כוחותי. כי מאחורי ראשי התיבות והמסמכים המשפטיים שכתב אבי והעובדות הרבות שאני עשויה עוד ללמוד – לא אמצא את האיש בעל המצח המפורץ, שאהבתי לשבת על ברכיו ולשוחח אתו על דברים שברומו של עולם. את האיש הזה כבר אין מי שמכיר היום. ואני הגעתי – במאמצים מתישים – אל כל מה שאפשר ללמוד מניירות וממחקרים, וזה הרבה, אבל הגעתי רק אל הסף ואותו אי-אפשר לעבור.

אבל ביום האחרון לשהותי במינכן הגעתי למיטנוואלד, וראיתי את האגם. את האגם, מוקף עשב שופע, בקתות עץ קטנות מפוזרות סביבו, וברקע הרים שפסגותיהם מושלגות. אבל אין אגם בתמונה שצילמתי, אלא רק בקתות העץ והעשב על רקע ההרים המושלגים.

כי לא הצלחתי להגיע אליו, רק חלפתי על-פניו ברכבת, ורק ראיתי אותו מעל פסגת הר הקרונדל שאליו העפלתי ברכבל, והנוף שמופיע בתמונה שצילמתי, שהוגדלה ותלויה בחדרי, הוא מראה דומה – אך ללא האגם.

הגברת הבווארית המבוגרת שישבה ליד שולחני בבית-הקהל בערב שלפני הנסיעה תיארה את מיטנוואלד כ"עיר קטנה ועתיקה", תיאור שכבש את לבי, והכריע: לנסות להגיע למקום הזה, שאינו מופיע במדריכי התיירות, כי אולי אמצא שם משהו מהנופים המוכרים של תמונות "החופשה בבואריה". "זו תחנה אחת אחרי ה'צוגשפיצה' (ההר הגבוה ביותר בבואריה ואולי בגרמניה כולה)," ובפיה של הגברת הבווארית המתגוררת מדור-דורות ליד אגם סטרנברג, דווקא בפי נציגה זו של "הגזע הארי", נעשתה מיטנוואלד יעד ככל יעד אחר שנוסעים אליו בפשטות רבה מתחנת הרכבת המרכזית של מינכן. ולמחרת בבוקר נשאה אותי הרכבת, בחברתם של כמה מטפסי-הרים עליזים, דרומה, בקו ישר ממינכן, אל האלפים.

אחרי כשעה וחצי של נסיעה, לא יותר, וכבר החלו להתגלות מהחלון בקתות העץ שהכרתי מהתמונות – בקתות קטנות, בקושי בגובה אדם, שנראו כמו איורים מספרי ילדים. לפני כחמישים שנה שימשו כנראה לנופשים, ומי היה מאמין שעדיין הן זרועות בכל האיזור כולו. אבל כשכבר עברנו את התחנה של הצוגשפיצה והתקרבנו למיטנוואלד והרכבת החלה להאט, ראיתי מרחוק, ואחר-כך יותר מקרוב, את האגם: את האגם מהתמונות, אותו עשב גבוה ורך, אותו צירוף של לבן וירוק וחום שאפשר לדמיין מהתמונות בשחור-לבן, אותו צירוף של רך ונמוך ומחודד ומתנשא. זה ולא אחר. האגם.

במשך המידע שבתחנת הרכבת שאלתי איך מגיעים אל "האגם", ונאמר לי שמיד יוצא אליו סיור מאורגן. אבל לפי המפה ראיתי שזה איננו האגם שלי. וגם ראיתי בגלויות שנמכרו שם שהאגם המתויר מוקף יערות וגנים מטופחים. זה איננו האגם שלי. ואין תחבורה אל האגם שלי.

שלוש שעות עד צאת הרכבת האחרונה ממיטנוואלד למינכן: החלטתי למהר ולהעפיל ברכבל אל פסגת הקרוונדל – לראות את מיטנוואלד כולה מגבוה, הכי גבוה שהייתי מעודי. המראה עוצר-הנשימה הצדיק את המאמץ, אבל הפתעה קטנה חיכתה לי בפסגה:

מיטנוואלד היפהפייה התגלתה כמוקפת שלושה אגמים, ורק בעזרתם של שני צעירים אדיבים, שהתפנו לפתוח מפות ולבדוק כיוונים, חזרתי ואיתרתי ממרומי הפסגה את האגם שלי, ואף ביררתי את שמו: "שְׁמַאלֶנְזִי" (שמיד נקלט אצלי כ"האגם הקטן"). זה היה הפתוח מתויר מהשלושה, מרוחק במקצת, ממוקם בפאתי העיירה. המראה מלמעלה חיזק את הידיעה: זה האגם ולא אחר. רק הוא ולא שני האחרים מוקף בעשב הרך, המשתרע ונושק למרגלות ההרים. ושום יערות וגנים, אלא רק נקודות קטנות של פרחים צהובים, כמו בתמונות שלי. וכל־כך אצה לי הדרך אז, כל־כך רציתי להגיע אל העשב הרך, שמיד הפניתי עורף למראה הנישא, וחזרתי למטה, לעיירה, ובחום הכבד, ברחובות הלא־מוכרים, התחלתי ללכת הלאה אל מחוץ לעיירה, שאכן הצטיירה כעתיקה ויפהפייה, אבל לבי לא היה עם יופייה, אלא עם האגם לבדו.

אבל לא הגעתי. הדרך לאורך מסילת הרכבת, שנראתה ישרה ופשוטה, היתה חסומה, והיציאה דרך העיירה השוממת, המעולפת מחום, התפתלה והלכה, התפתלה והלכה, ולבסוף, כשישבתי לנוח על ספסל, ליד שלט קטן שעליו היה חרוט שמו של האגם שלי, ונאמר לי שהדרך תארך "עוד ארבעים דקות", אפס כוחי. לא אספיק להגיע, לא אספיק לחזור במועד, וגם מפחיד להיכנס לשבילים המבודדים ביער המוביל לשם. וכשנשאתי את מבטי והתבוננתי סביבי, ראיתי את הבקתות, אותן בקתות, ואת העשב, אותו עשב, ואת ההרים המושלגים, כל זה ממש לפני, אבל בלי האגם. וזה המראה שצילמתי והגדלתי ותליתי בחדרי, זו "החופשה בבוואריה". הגעתי עד הסף. ובדרך חזרה, מתוך הרכבת, ראיתי שוב את המראה הנכסף מתרחק לאטו בחלון, וצילמתי אותו בעיניים, בידיעה שהגעתי לכל מה שאפשר להגיע.

יולי 1995

סלבה

כשפגשתי את סלבה אחרי הכנס במינכן, וישבנו על מרפסת ביתה של ליצי ברמת־השרון, נתנה ליצי ליונתן רשימה לקריאה, "כדי שלא ישתעמם".

וכך היה כתוב בדפים שיונתן קרא בשקיקה על המרפסת, ושנמסרו גם לי כדי שגם אני אדע.

עזרתם של משפחת וולושאנסקי ליהודים
הבונקר ברחוב ששקביצה בדרוהוביץ'

מבוסס על עדותה של גב' שטוק ל"יד ושם" ועל זכרונות אישיים של הדסה (ליצי) ו'.

בזמן הכיבוש הנאצי בדרוהוביץ', בשנת 1942, חוסלו כל הילדים היהודים בעיירה. אז הציע איזידור וולושאנסקי לסדר מקום מסתור לילדי משפחת שטוק ולי במרתף בבית ברחוב ששקביצה, שבחצרו נמצא בית־מלאכה מכני בניהולו.

למשפחת שטוק היו שתי ילדות בנות חמש ושמונה, ואני הייתי בת שלוש־עשרה. יחד אתנו היתה גם אשה צעירה, הלה גולדברג, ואמה.

כיוון שאיזידור וסלבה רצו להתחתן, הם ביקשו וקיבלו דירה בבית הנ"ל, בקומת הקרקע. בקומה א' גר גרמני שהיה המנהל הרשמי של בית־המלאכה. במרתף מתחת לדירתם סידר הזוג הצעיר מקום מסתור ל־39 יהודים. וולושאנסקי, שהיה בעל מקצוע, בעל ידי זהב, התקין במרתף מערכת מים וגז לבישול. כמ־וכן סידר בית־שימוש שדרכו גם הגיע אוויר למרתף.

העניין התחיל עם חמישה או שישה אנשים, אבל במשך הזמן, עם הגברת החיסולים ועם חיסול הגטו, הגיע מספר המסתתרים

ל-39. בתחילה הכנו דברי מזון, אבל כיוון שזמן שהותנו שם נמשך 22 חודשים, האוכל לא הספיק, ועל משפחת וולושאנסקי היה גם לספק לנו אוכל. הם קנו לרוב גריסים בשקים, כנהוג בעיירות קטנות בפולין. אבל הקושי היה רב, כי היה חשוד מאוד ששני אנשים אוכלים כמות גריסים גדולה כליכך.

בזמן שהותנו במרתף הרטה סלבה, ואחרי תשעה חודשים – אנו עוד היינו במרתף – היא ילדה בת. היא ילדה בבית, כיוון שחששה להתרחק מהדירה ומהמרתף החשוד.

החיים בתוך המרתף התנהלו בלילות, כי למעלה, בחלק מדירת משפחת וולושאנסקי היה משרד, וביום הסתובבו בו גרמנים וגויים אחרים. הפחד הגדול היה שישמעו למעלה רעשים חשודים מהמרתף. בייחוד חששנו מהרעש שהשמיעו המים ששטפו את בית השימוש. לכן היה תור מדויק, שלוש פעמים ביום, בשעה קבועה. בזמן הזה סלבה פתחה למעלה מים באמבטיה ושטפה כביכול את החיתולים.

משפחת וולושאנסקי לא קיבלה כל תמורה כספית עבור מעשיה.

רצוף בזה מאמר שהופיע בעיתון פולני, המתאר את הסיפור כפי שסיפרה אותו סלבה בעצמה.

מאמר שהופיע בעיתון פולני: ראיון שערכה אדורדה אובוצ'ינסקה במדור "עניין פרטי". השנה: 1975.

גב' סלבה:

למה לא דיברתי על כך? כנראה בגלל שזה עניין פרטי של הדרך הפרטית שלי להתנגד לרע. וכבר פעם אפילו סיפרתי על כך ברדיו, ובאו גם מהטלוויזיה למקום העבודה שלי, אבל באמת הייתי מאוד עסוקה אז ולא היה לי זמן.

גם לילדי לא סיפרתי. בתי הגדולה היא בת 33 ובתי הקטנה בת 29. במקרה נודע להן הדבר לפני שנתיים, כאשר גיסי התחיל לדבר על הנושא, והן התחילו לשאול.

החלטנו, בעלי ואני, לא לספר, לא רצינו שהן יכבדו אותנו

בגלל הזכרונות, רצינו שהן יכבדו אותנו בזכות עצמנו וכפי שהן רואות אותנו. גם לא רצינו שהן יתרגלו לסיפורים על המלחמה. מלחמה זה משהו נורא שצריך להתבייש בו, ולא להראות בטלוויזיה. בעקרון לא צריך להראות אלימות בכלל, כי בדרך זו אנשים מתרגלים אליה.

זה קרה בדוהוביץ'. ברחוב ששקביצה 9 היתה וילה ומאחוריה היה בית מלאכה. בקומה הראשונה היה המשרד של בית המלאכה, ובו עבד המנהל הגרמני. בעלי, איזידור וולושאנסקי, שאז עוד לא היה בעלי, הסתיר במרתף הבית 14 אנשים – נשים וילדים – ממשפחות עובדי בית המלאכה היהודים.

לבעלי, שעבד בבית המלאכה, היה נוח לאסוף את המזון שאני הבאתי לשם במשך היום. בערב הוא היה מוריד את האוכל למרתף. מעל המרתף היתה דירה, ובקומה השנייה התגורר המנהל הגרמני.

בסוף שנת 1942 נודע לנו שהדירה הזו עומדת להימסר לגרמני, וצריך היה למנוע זאת. בינואר 1943 נישאתי לוולושאנסקי כדי שנוכל לגור בדירה שמעל למרתף. לא היתה ברירה אחרת, כי במרתף היו כבר 18 אנשים. אם לא היינו נכנסים לדירה הזאת, זה היה לגביהם פסק דין מוות.

עוד לפני שנישאנו היתה אצלי ילדה יהודייה, אניה. אספתי אותה אלי כאשר האנשים נלקחו לגטו. אהבתי אותה מאוד (ולכן גם קראתי לבתי הגדולה אניה).

למטה במרתף נוספו אנשים. כעת היו כבר משפחות שלמות, כי הגרמנים התחילו להשמיד את כולם. במשך 22 חודשים, עד אוגוסט '44, תאריך השחרור, היו במרתף מתחתינו: משפחת שטוק – חמישה אנשים; משפחת הנדל – שלושה אנשים; משפחת טפר – שלושה אנשים; משפחת פריי – שלושה אנשים; משפחת לינד – שלושה אנשים; משפחת הרציג – ארבעה אנשים; משפחת קרייזר – שניים; מישל – חמישה; ריינהולד – 1; סובל – שניים; קלינגהופר – ארבעה; משפחת מוטיו (מוטיו זה השם הפרטי, את שם המשפחה שכחתי) – שלושה אנשים; וטאצ'יה וינקלר.

בין האנשים האלה היו גם ילדים: לאניה לינד מלאו כבר ארבע

(לפני־כן היא היתה אצלי בבית, והוריה היו במרתף); ילדות משפחת שטוק – בנות שש ושמונה; בתו של מר הרציג – בת שמונה; אחיו של מוטיו – בן שש; וולך טפר – בן שתי־עשרה; וליצי הנדל – בת שלוש־עשרה. עם הילדים היה קל ביותר. הם היו ממושמים ואף פעם לא בכו ולא הרעישו. ליצי למדה פולנית רק במרתף; היא נולדה בברלין, אביה היה יהודי־גרמני. אני מתכתבת אתה בפולנית. אחיו של מוטיו למד במרתף קרוא וכתוב, הוא היה בן שש וכתב שירים. סדר החיים במרתף היה הפוך: ביום ישנו, ובלילה, כשהמשרד היה סגור, יכלו לנוע.

תקרת המרתף היתה נמוכה ומבוגר לא יכול היה לעמוד זקוף. אבל היה חשמל והיו מים לרחיצה ובית־שימוש.

כשנוספו אנשים היה צריך להגדיל את המקום, ולכן המשיכו לחפור בכתלים, ואת העפר שמו מתחת לתקרה שלהם – הרצפה שלנו. זה עזר לבידוד טוב יותר.

באותו זמן סגרנו בבנייה את הכניסה למרתף מהפרוזדור, ואפשר היה להיכנס אלינו רק דרך המטבח שלנו. למטרה זו עשינו במטבח רצפת פארקט (בפארקט הכי קל להסתיר את הפתח). הפתח היה סגור בדלת מכוסה בפארקט, ומסביב פיזורתי תמיד פלפל שחור – כלבים לא מרחרחים במקום שיש בו פלפל שחור. מלמטה, הם סגרו את דלת הפתח במוט ברזל. היו לנו סימנים שונים של דפיקות בצינורות, למשל: שקט מוחלט בלילה (כלומר, ביום שלהם) – הרי קרה שמישהו נשאר אצלנו ללילה, כי איחר את שעת העוצר. לפתיתה היה רק סימן אחד, האיתות של רדיו ב.ב.ס., שאותו הקשנו על הפתח מהמטבח. הרי בלילה אחדים מהם יצאו אלינו לדירה, הילדים ומי שיכול היה לצאת דרך הפתח הצר (והיה במצב גופני טוב, שיוכל בשעת סכנה לקפוץ מהר בחזרה).

הספקת המזון היתה תפקידי. כל יום שיניתי את מסלול הקניות. השתדלתי לא ללכת יותר מפעם בשבוע לאותה חנות. את הכמויות הגדולות שקניתי הסברתי בכך שאני מכינה מלאי לשעת חירום.

בעלי כל הזמן הביא אנשים חדשים והרשה לכל מי שביקש ממנו להצטרף. אפילו אמרתי לו: "תתלה מודעה: 'בששקביצה 9

מקבלים יהודים שאין להם היכן להסתתר."

קרה לנו משהו שהפחיד אותנו עוד יותר מאשר הסתרת היהודים בביתנו. זה קרה כאשר הבאנו אלינו את דוקטור מישל, עם אשתו ובתו. אחיו, גם הוא דוקטור מישל, רופא כללי, כבר היה אצלנו. האחר היה רופא א.א.ג., והוא הסתתר עם אשתו ובתו במרתפים מימי־הביניים במרכז העיר. בערב, בשעות העוצר, באפלה גמורה, היינו הולכים לשם דרך חצרות להביא להם אוכל. בעלי ירד במעברים סודיים למקום המתבוא, ואני עמדתי למעלה בחשכה ושמרתי, אם מישהו יתקרב. בערב ההוא כל־כך פחדתי שאמרתי: "מוטב כבר שניקה את משפחת מישל אלינו."

העברנו אותם בלילה. הם לא ידעו, כמובן, שיישארו אצלנו. בעלי אמר להם שיש לו מקום מסתור אצל ידידים. והם, כמובן, לא ידעו שהאח ואשתו נמצאים אצלנו. כשהם ישבו במטבח שלנו הוצאנו אליהם דרך הפתח את דוקטור ליאון מישל, והרגע הזה, כששני האחים ראו זה את זה בחיים, היה שווה בשבילי את כל הפחדים של החודשים האלה.

מוטיו חפר בעצמו את המעבר למרתף שלנו. זאת אומרת, הוא חפר גומה מתחת לבית ונתקל במרתף. האנשים למטה סיפרו שמעולם לא ראו דבר מצחיק כל־כך כמו הבעת פניו כשהזיז כף אדמה ובפתח שנוצר ראה מרתף מואר ובו אנשים. הוא לא האמין למזלו כשנוכח שיש שם אפשרות להתרחץ ובית־שימוש.

במרתף נולדו שני ילדים. שניהם לא חיים. לא, לא שמעו צעקות. הנשים ילדו ללא צעקות. אחת מהן היתה ידידתי הטובה, הלה. הלידה היתה מסובכת, השיליה לא יצאה, והלה איבדה את ההכרה. היו אצלנו למטה שלושה רופאים. שני האחים מישל, ופרופסור ריינהולד מווינה, קרדילוג. אבל לא היה רופא נשים. והיא היתה זקוקה לרופא נשים. היו לי קשרים בבית־החולים המקומי, וסיכמתי עם רופא משם שאחרי־הצהריים יביאו מישהו מ"היער", הרופא ינתח, ומיד, לפני עלות השחר, יקחו את האשה משם. אבל כשהיא כבר היתה על שולחן הניתוחים הרופא נבהל: "לכי מפה מיד, לא אנתח אותך." איך גררה את עצמה, לאחר שעות העוצר, בחשכה, חזרה אלינו – אני יודעת. המנקה

במשרד מצאה אותה ללא הכרה על סף הבית. אני נתקפתי בהיסטריה: "היא חייבת לחיות."

ידעתי היכן נמצא דוקטור גטלינג, אביה של חברתי מבית הספר, יהודי, רופא נשים, היכן הסתיר את מכשיריו. רצתי והבאתי אותם ואמרתי לדוקטור מישל: "אתה חייב לנתח אותה." דוקטור מישל פתח, הוא אמר שאינו רופא נשים ואין לו מושג מה לעשות. "תיזכר במה שלמדת באוניברסיטה," אמרתי לו. "היא חייבת לחיות." הוא ניתח, וחברתי הטובה נשארה בחיים.

כן! אבל הם למטה ואני למעלה ידענו שהמסתור התגלה – הרי המנקה ראתה את הלה. האנשים למטה אמרו לבעלי ולי: "תברחו, אנחנו בלאו הכי אבודים. אתם עוד יכולים להינצל." לא ברחנו, והמנקה לא גילתה דבר. כמה פעמים נוספות כמעט התגלינו (ובכל המקרים האנשים למטה ביקשו שנציל את עצמנו בראש ובראשונה. לא עשינו זאת, אבל עמדתם חיזקה את כוחנו).

כך היה עד שטאצ'יה ברחה. בעלה היה פולני, והיה, כמובן, בחוץ. טאצ'יה היתה מאוהבת בו עד שגעון, ונכנסה לה לראש מחשבה שהוא בוגד בה. בלילה, כשפתחו את פתח היציאה, היא הכתה במוט בראשו של הגבר שעמד על הסולם ליד הפתח, קפצה החוצה ונעלמה דרך המטבח לחצר, לפני שמישהו הבין מה קורה. למזלנו, הדלתות והשערים מסביב לבית ולבית-המלאכה היו סגורים, והיא לא יכלה לצאת. למחרת בעלי מצא אותה בעליית הגג שמעל למשרדו של המנהל הגרמני. אבל במשך יממה שלמה היינו משוכנעים שהמסתור יתגלה, כי אם יתפסו אותה, היא תגלה. ושוב, אלה מלמטה אמרו: "אנחנו אבודים, אבל אתם עוד לא ברחו!"

את שואלת ממה פחדתי הכי הרבה? כמובן, מהגסטפו, מהגרמנים, ממלשינים. הרי אני כאן למעלה הייתי חשופה לכל ההפתעות – כל היום הייתי לבד (בעלי היה בעבודה); ראיתי כל גרמני שהתקרב לבית; אני היא זו שפתחתי את הדלת לזרים. מהבחינה הזאת, אלה למטה חיו חיים יותר שקטים. יותר מכל פחדתי שלבעלי או לי יקרה משהו, ואז 39 אנשים נידונים למוות. אפילו כשילדתי, לא הלכתי לבית-חולים. הרי לא יכולתי לעזוב

אותם לעשרה ימים. בעלי לא היה מסתדר לבדו. לכן, כשהרגשתי שהלידה מתקרבת הכנתי הרבה מאוד מזון, כי בזמן הלידה אמי והממילדת היו אתי ולא יכולתי להעביר להם אוכל.

הרגע הקשה ביותר? למשרדו של המנהל הגרמני באה פקידה חדשה שגרה בחדר לידינו. מיד הרגשתי שזו יהודייה על ניירות אריים. בלילה – לא ישנתי – שמעתי מחדרה אנחות, ובבוקר אמרתי לבעלי: "היא מסתירה אצלה מישהו."

בעלי ניגש לשם, והתגלה שאכן זו היתה יהודייה מווארשה, שהסתירה את בעלה, שהיה חולה אנוש בשחפת. היא התחננה לעזרה. הזמנתי רופא לתינוקת שלי וביקשתי אותו לבדוק את החולה בחדר השכן. "כאן כבר אי-אפשר לעזור," אמר הרופא. האיש מת כעבור כמה ימים. האשה נכנסה אלינו ואמרה: "בעלי מת," ועזבה לתמיד.

מה לעשות עם הגופה? קיץ, המצב איום. בעלי, יחד עם ידיד צ'כי, אולדריך, ירד למרתף, הזיז את ערמות הפחם, חפר קבר, ושם קברו את הגופה. אחר-כך הם החזירו את הפחם למקומו. כל זה גרם לרעש רב, ובדיוק ממול היתה מפקדה גרמנית. אני עמדתי ליד החלון ושמרתי. בבוקר ירדתי, ומעל ערמת הפחם התפללתי למען המת.

ב-1944 הגיע מנהל גרמני חדש. הוא הסתובב סביב הבית וריחרח. עמד ליד חלונות המרתף שסתמו בלבנים (ושתלנו לידם פרחים), ואמר: "גב' וולושאנסקי, כאן היו פעם חלונות. אולי מסתתרים פה יהודים?"

רגלי התקפלו תחת, אבל שמרתי על קור-רוח. בערב החלטנו: צריך להעביר את האדמה ששמנו מתחת לתקרת המרתף אל החלונות. אם יפרקו מבחוץ את הלבנים, ייתקלו באדמה.

ולמטה? למטה היה צריך קודם-כל להיות שקט, גם כשהיו מצבים דרמטיים. עם הזמן, לחלק מהאנשים אזל הכסף. ולא כל מי שהיה לו, היה מוכן להתחלק עם היתר. אחרים נתנו ברצון. לכן אמרתי: "בכסף שיש יאכלו כולם. לא אורוק אף אחד." היה אחד שלא הסכים לכך, ודרש להוציא את אלה שלא היה להם כסף. ואז הוחלט לשבת למשפט (היו שם גם עורכי-דין). נקבע

שהמצב הוא כמו באנייה, ומותר לשופטים לפסוק לגבי חברי הקהילה שלהם. פסק־הדין היה מוות. כמובן שלא הוציאו אותו לפועל.

החזקתי מעמד עשרים ושניים חודשים. נשברתי רק אחרי השחרור, כשהמתח הנורא נגמר. לאף אחד לא יכולתי לספר. לא לאמי ולא לאחותי. רק אנחנו ידענו.

והרי הדמיון מראה לך תמונות. לו התגלה הדבר היה זה מוות בטוח. לא היתה שום אפשרות אחרת. במרכז העיר בדרוהוביץ, בכיכר – תלו את מי שעזרו ליהודים. את מורתי הרגו כיוון שבזמן אקציה הסתירה בגינתה שני ילדים יהודים.

מיד לאחר השחרור חליתי, התקף עצבים, פחדתי מכל דבר, מכל רעש קטן. אבל לאחר כמה שבועות יצאתי מזה.

למה עשיתי את זה? לא יודעת לענות. זה היה ענייני הפרטי. כשאני יודעת שעושים עוול למישהו, אני יוצאת מכלי. לא הצלתי יהודים, הצלתי אנשים. התביישתי בזה שמסמנים אותם, שהם צריכים לענוד את הטלאי, התביישתי בשביל אלה שקבעו חוקים כאלה. אולי זו היתה דרך ההתנהגות או דרך החיים שלי. לא תיכננו את זה. עשינו את זה כי אנשים אז נזקקו לכך.

בירושלים יש גן הודיה. זהו מטע זיתים שבו הניצולים שותלים עץ על שם האנשים שהצילו אותם. על שם סלבה ואיזידור וולושאנסקי ניטע שם עץ ולידו עץ על שם כומר צרפתי.

לפני ימים אחדים שידרו בטלוויזיה בארצות־הברית, ברשת נ.ב.ס., שידור של חצי שעה לכל מרחבי ארצות־הברית. זה היה סרט על סיבוב הופעות של אחד הזמרים הידועים ביותר שלנו בדרום פולין. בתמונות מההופעות שילבו תמונות מאושוויץ והוסיפו הסברים: "כאשר היטלר הרג פולנים, היו פולנים אחרים שעזרו לנאצים לתפוס יהודים. עזרה זו הועילה לגרמנים מאוד." הכתבה על מעשייה של סלבה וולושאנסקי בזמן המלחמה לא באה לצורך ויכוח עם הכתבים האמריקאים (הכחשה של ההאשמות האלה היא מתחת לכבוד העם). זו רק כתבה על "עניין

פרטי" של כן־אדם.

את תמונת בתה של סלבה, אניה, הילדה עם הדובי, אני מכירה מאז שהכרתי את עצמי. אבל לא ידעתי שהיא נולדה בדירה שמעל למרתף, ממש בזמן שהורי הסתתרו בו. ביום האחד שבו אני עתידה לשהות בווארשה, בדרך חזרה מדרוהוביץ, לא אפגוש לא את סלבה ולא את אניה, אשה מבוגרת כיום, ומה, אם בכלל, אומר לה הסיפור הזה, שבו אמה מילאה תפקיד של גיבורה. אבל זה היה לפני יותר מחמישים שנה.

וגם לפגוש את סלבה כאן, בתל־אביב, וזהו כבר ביקורה השמיני, או התשיעי, גם זה לא היה קל. כששמעתי באקראי ש"סלבה מגיעה", כבשתי את התרגשותי ולא דחקתי להודיע לי. אבל כשהתקרב מועד הביקור המשוער עשיתי סבב טלפונים, סלבה התארכה חליפות אצל "אריה", ואצל "ליצי", כולם שמות זרים לי, וגם אצל סטלה. התקשיתי לטלפן לסטלה, אך היה עלי להתגבר על היסוסי. גם אני רוצה לפגוש את סלבה. זה מגיע לי. גם הורי היו שם אצלה. ואני התקשרתי אל סטלה.

וקיבלתי את סלבה לטלפון. כאילו אין בכך כלום. כאילו אני מבקשת לשוחח עם פלוני־אלמוני. ואני חיכיתי לזה שנים.

קולה נשמע מתאים לחזוניה בתמונה שסטלה נתנה לי. אשה קטנה, בעלת שער שיבה קצוץ בנוסח צעיר וספורטיבי. קול ישיר, צעיר. פניתי אליה בגוף שני, שלא כנהוג בפולנית: "אני הבת של גניה וזיגמונד. האם את זוכרת?" הורי הוחבאו אצלה במרתף תקופה ארוכה, איך לא תזכור אותם. אבל כל הוודאיות התפוררו, ואולי, הרי היו שם שלושים ותשעה אנשים, אולי היא פשוט אינה זוכרת. אבל סלבה זכרה. "הבת של גניה וג'ונק, מה השאלה, ואיך לא אזכור. הרי חייתי עם האנשים האלה. אמא שלך היתה כל־כך יפה שאפילו כמעט היו בגללה מכות במרתף. תארי לעצמך, מכות במרתף. הייתי צריכה לעצור את אבא שלך שלא יתנפל על פרופסור ריינהולד, תיש זקן שכמותו, שחזר אחרי אמא שלך. ואבא שלך היה קנאי. וחם־מג. ג'ונק, אהבתי לדבר אתו, אחרי המלחמה גרנו זמן־מה בקרבת מקום בוורצלב. ולך יש תמונה של אניה, כן, אבא שלך צילם למזכרת. ודאי שאני זוכרת את ג'ונק."

בפולנית שהולכת ומתעוררת לחיים ממשפט למשפט, בהתרגשות שהפעם קשה לכבוש, ניסיתי לומר משהו, משהו שאי-אפשר לומר. אבל אמרנו שניפגש. לאחר שאחזור ממינכן היא תהיה אצל ליצי. ואני אטלפן כשאחזור, ואבוא, וניפגש.

אמי היפה, השתקנית, הניחה לדברים לקרות סביבה, לגברים לריב בגללה. היא לא עשתה כלום כדי שזה יקרה. היא רק הניחה לזה לקרות. וזה קרה. שם, במרתף, סביבם היהודים הולכים ומושמים, אמי יושבה לה וביופיה הלא-מתכוון הציתה סערות וקנאות, סערות של חיים. האנשים האלה חיו גם אז, אפילו אז לא הצטמצם הקיום ללחם ואוויר. אבי, מהיר-חמה, סוער ומתפרץ, נשאר מה שהיה גם בתוך המרתף. המרתף הזה שאחר-כך התברר לי שאכן היו בו חיים, ועוד איך היו בו חיים.

ואיך היו בו חיים: "אבא שלך, ג'ונק, כמה אהבתי את אבא שלך," כך קידמה אותי בטלפון ליצי, כעבור שבועיים, מיד אחרי שחזרתי ממינכן. לא ייתכן שהיא זוכרת. הרי היתה אז ילדה קטנה. כמה מפתיע, כמה משמח. אבל צריך להתאפק, לא להתנפל, לא לחשוף את עוצמת הרגשות. וליצי כבר מתכנסת: "לא, לא הכרתי אותו ממש. אבל הייתי כבר בת ארבע-עשרה, ילדה גדולה. ומקומות השינה שלנו היו סמוכים. אז היינו משוחחים. ואהבתי לשוחח אתו." מקומות השינה שלהם היו סמוכים. מקומות קבועים לשינה. ולפני השינה היו משוחחים, מפטפטים, איש כבן שלוש וילדה צעירה. סתם כך, מדברים לפני השינה. כמו בחיים. כמו בני-אדם. לא כמו "יהודים מוסתרים במרתף". הוא היה איש רחב-אופקים, גבר לטעמי, אומרת ליצי ברוח אפילו מבודחת, ומעי מתהפכים. כל זה היה במרתף. היתה פעם כותרת חלולה, ועכשיו היא מתמלאת חיים. ואיזה חיים.

קניתי לסלבה מתנה: ידעתי איזה תכשיט תאהב, איזה תכשיט תענוד, ו"לא תשים במגרה," כמו שאמרה ליצי כשראתה את שרשרת המדליון עם האבן הכחולה, שתאמה בלי שידעתי את עיניה הכחולות של סלבה. סלבה שלי היקרה, שיצאה אל המרפסת לבושה בחלוק, כי "עד עכשיו ממש" היתה בים, ועכשיו פירשו שעת ערב מאוחרת. אשה קטנה, מגיעה ליונתן בן השתיים-עשרה עד גובה החזה בתמונה שבה הצטלמנו שלושתנו. אשה פשוטת-הליכות, ישירה, אפילו סרקסטית, בלי מלים יפות, צוחקת בקלות, אוהבת לצחוק. אשה שאין

בה שום דבר מ"גיבורה". שאין בה שום דבר מכותרות אחרות. זו "המצילה", זו האשה שהצילה את חיי הורי.

סלבה, ליצי ובעלה, גם הוא ניצול-שואה, גם הוא לא תואם את הכותרת, ניהלו שיחה מעורבת, מתגלגלת מפה לשם, הזכרונות חיים כאן ועכשיו, כאילו מדברים על כל זה בפעם הראשונה. (בהמשך יתברר לי שהבית בשש'קביצה 9, הבית של המחבוא, היה שייך לפני המלחמה לדודה של ליצי, וכך גם בית-המלאכה שאיזידור ניהל מטעם הגרמנים. ליצי והוריה התחבאו למעשה במרתף של בית משפחתם.)

דרכה, נמנעת מלהתערב, מלשאול את כל השאלות הגדולות, ניסיתי לקלוט את כל מה שקלח שם בערבוביה בפולנית שבכל-זאת קצת קשה לי, לשים איזה סדר, לאגור ולאחסן בראש את כל האוצרות. אבל בלי לגלות את הלהיטות, את החנק. הם במקום שלהם ואני בשלי, ואסור שידעו, כי אז משהו יכול להתקלקל. ואני ספגתי וספגתי, וכשיצאנו אמר לי יונתן, את תרשמי הכל כשנבוא הביתה, אבל תרשמי בלי סדר, ואחר-כך תעשי מזה "כתיבה ספרותית". ואני עשיתי כמו שיונתן אמר.

סלבה: "אני הייתי צריכה להיות הרעה" (אני: הריאליסטית). איזו הביא את היהודים, ואני הייתי זאת שדאגתי להם. הוא לא ידע לומר 'לא'. מזל שהוא לא היה אשה. הוא הכיר את כל היהודים של דרוהוביץ' (אני: 19,500 יהודים...) והוא הזמין אליו את כולם. בבית הוא לא עזר, תמיד אמר 'לא'. פעם הרגשתי שהוא 'מבשל' משהו – דיבר עם קלינגהופר, רצה לעזור לו להביא אלינו גם את משפחתו. הוא הכחיש שמשוהו מתבשל, הסתיר ממני. אבל כשהתגלה לי, נאלצתי לסרב. ועד היום יש לי ייסורי-מצפון."

אני שמעתי תמיד רק על איזו, שעד היום לא ברור לי אם היה אוקראיני או פולני. איזו היה "הלב" (כמו שאומרת לי ליצי בעברית), מי שריחם, מי שלא חשב. והנה כאן סלבה, וברור שהיא האשה המעשית, זו שמימשה בפועל את מה שהתבקש, זו שידעה – והיא רק בת עשרים ושלוש – להיות כל מה שהיה נחוץ להיות בימים ההם כדי להציל ולהינצל. וסלבה אינה חוסכת לשונה, אינה מפארת דבר, והיא שונאת והיא אוהבת, את אלה שמגיע להם, ואין אצלה "יהודים" אלא אנשים שחיבבה יותר ופחות, למרות שכולם היו שווים לצורך הצלת חיים, שעל זה אפילו אין מה להרחיב את הדיבור.

את הדיבור מרחיבים דווקא על זוטות, על קוריוזים, קצת רכילות, שהשלושה היושבים פה מגלגלים כאילו בפעם הראשונה, והכל חי כל-כך ואנושי כל-כך, וסיפור "המתבוא" הולך והופך לנגד עיני מכותרת סתומה וקודרת לחיים שיש בהם כל מה שיש בחיים.

"את מי שממש לא אהבתי, עד היום אני לא סולחת להם, אלה משפחת ל'. הרי את בתם אניה הסתרתי אצלי עוד לפני שכולם באו למרתף, והם פרטו דווקא על המיתר הזה, נשבעו בחיי אניה, כשדרשתי מהם לחלק את הכסף שלהם בין כולם. זה היה בשביל האוכל, והם לא רצו להתחלק. והרי לא לכולם היה כסף (אני: ולהורי היה?). מי שעזרה לי ממש היתה הָלָה, היא היתה עולה למעלה (ה"למעלה" ומקבילו ה"למטה" ילכו ויהפכו למלות מפתח בתיאור המרחב המיוחד-במינו, שבו יש "עליונים" ו"תחתונים" בכל-כך הרבה מובנים מכריעים). הייתי זקוקה לעזרה מעשית, בכישול, והיו נשים שידעו לדבר, ואילו הָלָה ידעה לעשות.

"היו לי היהודים שלי", אלה שהחבאתי עוד לפני שאיזו ואני עברנו לגור יחד בדירה, למשל אניה, וגם ליצי עם הוריה, שהסתתרו בעליית-הגג שלי. ליצי הגיעה מברלין. אביה, יהודי-פולני, גורש בחזרה לדרוהוביץ'. (כבר בטלפון העברית של ליצי הסגירה מבטא את, שונה מזה שאני מזהה מיד מהבית. ניכר שסלבה והיא, שהיום הפרש הגילים שביניהן כבר איבד את משמעותו, קרובות מאוד, גם בלי גילויי רגשות). אני הבטחתי לליצי שאצלי היא לא תשתעמם. (עד כדי כך: חששו "להשתעמם". כלומר, היתה בעיה של שעמום, הפחד למות אינו ממלא את הכל, אנשים עדיין ממשיכים לחשוב במושגים של חיים רגילים). הבאתי לה ולילדים האחרים ספרים רבים, והאנשים בעלי ההשכלה שהיו שם (גם אבא שלי?) לימדו והעסיקו את הילדים.

"הם התארגנו שם במין 'יודנראט', ובראשו עמד פרופסור ריינהולד (אחר-כך יתברר שזה 'התיש הזקן' שניסה לפלרטט עם אמי). הוא אהב לשמוע רדיו בקול רם אצלי 'למעלה'. תארי לעצמך. הייתי צריכה למנוע זאת ממנו בכוח. ובכלל (בתשובה על שאלתי, איך היו החיים בסמיכות כזאת), קרו דברים, ברור שזה לא היה קל. אבל סך-הכל הסתדרו."

סלבה וליצי מתדיינות ביניהן כל הזמן, נכנסות זו לדברי זו,

מדייקות זו את זו בפרטי-פרטים, בשמות, עובדות מפה לשם בקפיצות אסוציאטיביות בלתי-מובנות לאוזן זרה. הן מגלגלות יחד, בהתרגשות שלא שככה, את סיפורה של טאצ'יה, זו שמרוב קנאה לבעלה הפולני שנשאר "בחוף", ניסתה לברוח וכמעט גרמה בכך להסגרת כולם. ואירוע לא נשכח אחר, איך מישהי נכנסה להריון (מתי, בעצם, ממי, בעצם), וסלבה, "נאיבית שכמוה", לא הבחינה בבטנה התופחת. הרופא שסלבה סידרה לה "בחוף" לא רצה לטפל בה, ואיך היא הוזחלה בחזרה לבית, והשומר ראה אותה, אבל לא היתה הלשנה. ואיך הגיעה לבית אשה שהצליחה לברוח מההרג ביער (הלוא הוא יער ברוניצה, "מקום רצח המונים"), הגיעה מכוסה לא בדם אלא בבוכ (כך הן דייקו). "גם היא, כמוכן, הכירה את איזו, כמו כל היהודים," וכך הגיעה אליהם, דווקא היה לה "מתבוא טוב" בלבוב, אבל היא לא הספיקה להגיע אליו, ותפסו אותה לברוניצה.

אני רוצה לדעת פרטים, לאן לקחו אותם, אולי ייוודע לי משהו על דרך מותם של בני המשפחות, אולי אוכל לבדוק, האם ביער, או במחנות, או ברחוב. ואיך ניצלו הורי, שהיו כל השנים האלה בגטו, ומה, בעצם, עשו שם, הרי כולם עבדו בשירות הגרמנים. לחשוב שאמי ניצלה הודות לכך שידעה לסרוג, הדבר היחיד שידעה ממש טוב ואהבה, אפילו עכשיו היא עוד סורגת לפעמים. האם סרגה לילדי הגרמנים בגדי צמר בכחול-ורוד, כמו החליפה הסרוגה שליוותה אותי בשנותי הראשונות. ובמה עבד אבי, במה תרם בהשכלתו ל"מאמץ המלחמה הגרמני". הן לא ידעו לענות לי על כך.

אבל סלבה סיפרה איך: איך ראתה אנשים מוטלים ברחובות, איך ראתה אשה עם תינוק נדחפים למשאית, את התינוק זרקו לשם "כמו חבילה". איך תלו בכיכר העיר פולנים שנתפסו בעזרה ליהודים, ומה זה משנה אם החביאו אחד או שלושים ותשעה, גם על אחד תלו. איך הגרמנים הכו גם פולנים לפי הרצון והחשק, גם היא "חטפה" כך ברחוב, בלי שידעו מה היא עושה באמת. איך ריכזו את היהודים בסתנת-הקמת, וב"רינק", הלוא היא כיכר העיר. ואיך הרגו אותם ביער, בעיקר שם וגם במחנות. אבל היא לא יודעת פרטים.

וכאן העזתי, והסתכנתי, לחיים ולמוות. "אבא הוריד את אחיו מהרכבת," ואיך הוא עשה את זה. ואבא, הרי הגרמנים קראו לו בשמו, הם הכירו אותו. לחיים ולמוות שאלתי את סלבה איך זה יכול

היה להתרחש, איך אבי דיבר עם הגרמנים (שנשארו גם כאן "נִימְצִי" חסרי זהות, ללא הבדל בין חיילים לגסטפו, והמלה נאצים בל תישמע, הן לא זקוקות למלים המפחידות, ה"חזקות").

"מה הבעיה, זה היה פשוט שוחד, לא היתה בעיה לשחד את הגרמנים. מי שהכיר, מי שידע את מי אפשר לשחד, בקשרים ובכסף אפשר היה לדחות את הקץ. הודות לקשרים עם גרמנים שרצו מטעמיהם שלהם לדחות את מותו של מישוה, הוזהרו לפעמים לפני אקציות, ידעו מתי צריך להסתתר". (והנה אני נזכרת בסיפור על דודתי גניה, שעבדה כמתורגמנית, והמנהל הגרמני של המשרד הזהיר אותה לפני אקציות, וכך היא הצליחה להציל את חיי שתי בנותיה, אלא שגם זה לא נמשך זמן רב, ושתי הילדות הגיעו עוד לפני כולם אל המרתף.) והסיפור המפורסם על בֶּקְנֵרוֹט, יהודי עשיר ובעל קשרים ש"חי על ניירות אריים", וכך, בזהות מוסוית, הצליח להציל יהודים מבני העיר. ואפילו, אומרת סלבה, ובשבילי כל זה עדיין כל-כך לא מובן – הזוועה הגדולה יחד עם השגרה – אפילו היה שם גרמני אחד, שעבד בלשכת-עבודה והחביא "אצלו" (מה זה) שמונה-עשר יהודים.

זאת אומרת שלאבי פשוט "היו קשרים", וזה טוב, כי אחרת לא היה מצליח להציל את אחיו, שכנראה היה אבוד בלעדיו; איש שקט שאף אחד לא זוכר בדיוק, היה "האח של ג'ונק" ותו לא, איזידור שעל קברו שבגאוסנינג שמתי זר פרחי בר צהובים, צנועים ונכלמים כמוהו. דודי מצד אמי הביא למחבוא את אחותו הצעירה עם בעלה, וזה הביא גם את אחיו עם בתו הקטנה, שאמה נספתה, מי יודע איך. מכל מקום, עכשיו אני יכולה להיות שקטה. "אבא הוריד את אחיו מהרכבת" כי היו לו "קשרים", והוא הצליח לדחות את מותו של אחיו, היחיד מבני משפחתו ששרד, ושהביא על עצמו את קצו כעבור כמה שנים, מסיבות השמורות היום רק עמו.

אבל הכי אהבתי את הסיפורים, שלוו לפעמים בתיאורים הומוריסטיים, של החיים שם "למטה", ואיך הם התערבבו עם החיים "למעלה". פתאום חזר אלי מנבכי השכחה אוצר מלים שלם שהיה שמור לימים ההם, מלים שאוזני קלטו, אפשר לומר, "עם חלב האם", ועיכלו כמובן מאליו. למשל, הן קראו למחבוא ("קֶרְאִיוֹבְקָה", "פִּיבְנִיצָה", אבל אף פעם לא "בונקר", מלה שלא קישרתי עד לאחרונה עם "מחבוא", התקשרה לי עם לחימה), הן קראו למחבוא

"קוצ'ומניו", האם היתה זו מלת צופן, או אולי כינוי שנלקח מלשון ילדים. הן דיברו על "מחבוא טוב", כמציינות מושג שמשמעותו מובנת מאליה, כמו שאומרים "מקצוע טוב", "השקעה טובה". אז ליהודים של סלבה ואיזו היה "מחבוא טוב", ולמרות הכל, הם יכלו איכשהו לחיות.

את חיי היומיום העבירו בעיסוקים שונים, למשל במשחקי קלפים (וכאן פרץ ויכוח סוער האם היה זה "רמי" או משחק אחר, כל-כך אני זוכרת את ה"רמי" מהחבורה שהקיפה את הורי באותם ימים שלפני הנפילה). במשחקי הקלפים נכרכו אירועים מסעירים, כמו הקטטה שפרצה בין אבי ובין פרופסור ריינהולד, ואותה ליבתה, כנראה, הקנאה שהצית חיזורו של "התיש הזקן" באבי, ועד כדי כך סערו הרוחות שהפרופסור, "ראש היוזנראט" של המרתף, גילה לסלבה שהוא גזר על אבי "גזר-דין מוות". וסלבה, כך היא, מספרת בסרקוזם, שאלה אותו: "ואיך תבצע את גזר-הדין? בירייה? בסכין?" אבל זו לא היתה ההתנגשות היחידה סביב משחקי הקלפים, לא פעם התקוטטו, אומרת סלבה, מדברת עליהם כמו על ילדים, והיא, כמובן, מי אם לא היא, היתה צריכה "לעשות סדר", הרי "מוכרח להיות שקט". ואני חושבת על המלים שבהן היא מדברת על סכנת המוות שנשקפה לאנשים האלה מהפרה של הדממה, והרי אלה מלים של בית-ספר. האנשים האלה לא חשבו על מצבם, כך נראה לי עכשיו, לפחות לא כל הזמן, במונחים של "סכנת מוות", והם הרשו לעצמם לריב על קלפים ולשחק בבית-משפט, וכל זה, כנראה, בגלל השעמום, כי הכי גרוע לא היה למות, הכי גרוע היה לא לחיות.

לפעמים היו מתאוררים אצלה שם "למעלה", שומעים רדיו. וגם "למטה" אורגן השטח המצומצם כך שיאפשר חיים. המרתף הנמוך מקומת אדם חולק איכשהו לשני מפלסי דרגשים, ב"למעלה" רק ישנו או שכבו, וביום, שבעצם היה לילה, "הסתובבו למטה". אבל לפעמים, מספרת ליצי – אז נערה מתבגרת, והיום נראית לי אשה חסונה ושפויה להפליא – כשכולם נחו "למעלה", איזה זוג היה מתגנב לו "למטה". כן, ודאי שהבנו מה הם עושים שם, אומרת ליצי. ואני, במה אני יכולה להיזכר: הורי היו צעירים, יפים ומאוהבים, והם, עכשיו זה ברור לי וחביב בעיני, "התגנבו למטה".

והיה גם הגרמני ההוא "למעלה", כלומר בקומה שמעל סלבה, שגר

שם עם המאהבת שלו ונהג להשתכר, והוא לא רצה "למטה" מתחתיו גרמנים שיגלו מה מעשיו. העדיף שיגורו שם פולנים. אבל, אומרת סלבה, האהובה שלו רצתה את הדירה שמתחת לעצמה, רצתה "לשלוט עליו מלמטה", להוציא משם את הפולנים. בכל־זאת, סלבה ואיז'ו הצליחו להישאר בדירתם, וכשסלבה היתה בהריון הגרמני השיג לה דג־מלוח, ובעצם, "הוא היה אדם טוב". ואחרי שסלבה ילדה שלחו לה הוריה, שלא ידעו דבר ("כמובן שלא ידעו, הרי לא סיפרתי לאף אחד"), עוזרת פולנייה. סלבה חיפשה תירוץ לפטר אותה, וכשהעוזרת שאלה לתומה בשביל מה סלבה קונה "כל־כך הרבה בצל", סילקה אותה בתואנה שהיא "תוקעת את האף". ואיזה סיפור: פעם אחת של סלבה קפצה לביקור בלי להודיע, ובדיקו אז היתה שם מישהי "מלמטה". סלבה הורידה אותה מהר דרך הפתח במטבח. ובעצם, איך הסתירה הבחורה בת העשרים ושלוש מהוריה ומאחותה ומכולם את חייה המפוצלים, איך כילכלה את מעשיה כך שהתחומים לא יתערבבו אף פעם?

איך כילכלה את מעשיה: למשל, את מעט החלב שהשיגה (לרוב אכלו "קֶאֶשָה", מלה מהבית שפירושה כוסמת), שמרה לילדים. "אבל, תארי לך, גם גב' ר' רצתה חלב!" נדהמתי: רצתה לעצמה את החלב? אני לא מאמינה, איך העזו, במה התעסקו. מה את מדברת, כך סלבה, הם רצו כל מיני דברים, למשל, איז'ו היה מעביר מכתבים בין טאצ'יה לבעלה הפולני ש"בחוץ", למעשה היא ברחת אליו בגלל שהפסיק לכתוב לה. מה את חושבת, הרי שיעמם להם. "שיעמם". מכל המלים ששטו כל השנים לא מנוסחות, דווקא על "שיעמם" מדובר כאן כל־כך הרבה. אני חוזרת: הכי גרוע לא היה למות אלא להפסיק לחיות.

וכשנגמר, כשהרוסים הגיעו "בפעם השנייה", אסור היה שיגלו שמשפחת וולושאנסקי הסתירה במרתף ביתה, במשך כשנתיים, שלושים ותשעה יהודים. "אם הסתרתם יהודים," היו אומרים, "ודאי יש לכם דולרים. אם שיחדו אתכם, מי יודע, אולי הייתם מסייעים גם לגרמנים." כשהרוסים היו תופסים מחבוא, היו מענישים את הפולנים שהסתירו. וגם איז'ו נחקר בא.ק.ו.ד. כאן סלבה עוברת לדבר בלחש, כאילו זה, מכל מה שסיפרה, עדיין מטיל עליה מורא. ולכן, כדי שלא יגלו, הוציאו את שלושים ותשעה האנשים, שכולם ניצלו, אחד־אחד, באין רואה.

כן, הרוסים. בשביל סלבה זה היום האויב, לא מכבר השתחררה פולין משלטון הקומוניסטים. בשבילי זה מזהים לשמוע שהרוסים, "בפעם הראשונה", כלומר כשנכנסו לאזור ב־1939, בחרו להתעסק עם "הקפיטליסטים", ועוד יותר מזהים ש"בפעם השנייה", כלומר כששיחררו את האזור מהכיבוש הגרמני (ואמי דווקא זוכרת מהשחרור את המוני החיילים הגרמנים השבויים, כל־כך מוכים, כל־כך צעירים), בחרו המצילים להתעסק דווקא עם הקומוניסטים, להרוג את האנשים שלהם שברחו לרוסיה ושם גילו את זוועות המשטר, ולכן אותם צריך להרוג עכשיו. האם יש גבול לזוועות המין האנושי.

אבל, מה שאותי הכי מעניין הוא הורי. סלבה וגם ליצי חיו עם הורי תקופה ארוכה, איך אקרא לה, תקופה מיוחדת, גוף־אל־גוף, חיים־אל־מוות. האם הן זוכרות? האם ידעו לספר לי את מה שאיש, עד כה, לא ידע?

לא העזתי ללחוץ. לומר במפורש עד כמה כל זה גורלי, חיוני לחיי. אבל קצת סופר לי פה ושם, באקראי. הנשים האלה לא ידעו, ואיך ידעו, מה זה בשבילי לשמוע משהו על הורי, בעיקר על אבי, מאנשים שהכירו אותם, ועוד בנסיבות ההן שעדיין אין מלים לתארן.

"לאבא שלך היה 'פִּיֶּסְק' (שפירושו, איך לומר בעברית, "היה לו פה גדול"), ולא שהוא דיבר הרבה, לא בזה העניין, אלא שכשהוא דיבר – שמעו אותו. אמא שלך היתה יפה מאוד, ושקטה. צעירה ממנו בהרבה. הנה סיפור בשבילך: בוורוצלב, אבא שלך היה זקוק לדולרים כדי לנסוע למערב (לגרמניה, שהיום אני יודעת שלא נחשבה ל"גרמניה", אלא למקום היחיד שבו יכלו הפליטים לשקם את חייהם, בזכות בעלות־הברית ששלטו שם). היה שם יהודי מרוסיה שהציע להם דולרים תמורת זלוטי. אמא שלך החזיקה את השטרות בתוך התיק שלה. הם ביצעו מהר את החלפת הכספים הבלתי־חוקית, כמובן, וכשאמך עזבה את המקום הסתבר להם שהיהודי מרוסיה נתן להם רק דולר אחד במקום המאה שהם נתנו לו בזלוטי. אבל, המזל היה שבגלל המהירות גם אמך לא נתנה לו את כל הכסף, ונשארה להם בטעות חבילה של מאה זלוטי. תארי לעצמך." האם אבי כעס על אמי, האם כעס על עצמו שהפקיד בידיה משימה לא מתאימה. כמה טיפוסי. כמה הולם הסיפור הזה את דמותה של אמי, את הדימוי שלי על אבי,

שאותו כמעט לא הכרתי. וכמה משתלב בכל זה שמדברים על "ג'וֹנֶק", אבל "גניה" נשארת "היפה", "השקטה". אשה חסרת דמות שנשארה כל הימים בצלו.

ואחרי המלחמה, גם אז המשיכו להתגלגל יחד זמן־מה, גם שם המשיכה ההיסטוריה לעצב להם גורל משותף: אחרי שהות קצרה בדרוהוביץ, שנהפכה ל"ברית־המועצות", עזבו סלבה ואיז'ו ועזבו הורי את עירם ששוב לא היתה עירם, ונדדו מערבה לוורוצלב, שם יכלו להשתכן בבתי התושבים הגרמנים שנאלצו לעזוב את עירם, שנהפכה ל"פולין". לפניכן חיו בקרקוב, וגם שם "תפסו" דירות, כדברי סלבה. ב־1946 עזבו הורי את פולין לנצח. אבל סלבה ואיזידור וולושאנסקי נשארו בפולין, להם לא היה מקום אחר ללכת אליו. ואיכשהו השיגו מגורי־קבע, ואם זכו בפיצוי כלשהו על הרכוש ועל החיים שהשאירו אחריהם בדרוהוביץ, זאת אינני יודעת.

סלבה אומרת שהיא "איננה ביחסי ידידות עם הממסד של הכנסייה", היא "בערך קתולית, אוי ואבוי לקתולית כזאת." אבל עם אלוהים היא כן בידידות. מספיק לה לראות עצים ופארקים, ובשבילה זה אלוהים, שהיא בידידות אתו.

ולמה עשתה את מה שעשתה. השאלה שאין עליה תשובה. ובכל־זאת שאלתי, והקדמתי התנצלות ל"שאלה שאני יודעת שאין עליה תשובה." סלבה: אצלי זו היתה דרך של מרד. לא להסכים לרצת. אולי בשביל זה נולדנו, אולי זה היה התפקיד שלנו בעולם. סוף־סוף לא כל אחד הוא איינשטיין. וזה מה שהגורל הועיד לנו לעשות בעולם. וחוץ מזה, זה היה מקרה, נס. בשעתו אמרתי שאולי בגלל שלא הרווחנו מזה, לא בשביל כסף, אולי דווקא לכן נעבור את זה בשלום.

סלבה מספרת בהתרסה שפעם, כשהציגו אותה כ"מצילת יהודים", תקף אותה פתאום מישהו בטענה הידועה שהפולנים הם אנטישמים, שהפולנים לא הצילו יהודים. סלבה מספרת שתקפה חזרה, היא הרי לא נשארת חייבת: ואתה, באותם זמנים, אילו התהפכו היוצרות, אתה היית מציל פולנים?

וכאן אני, הדבר מנקר ומנקר במוחי כל השנים, מה אני הייתי עושה? מי יכול לדמות לעצמו איך עושים דבר כזה, איך מסכנים את החיים, ולא רק שלך אלא של משפחתך, מי מוכן להקריב את חייו למען אדם אחר, ועוד אדם זר? לי, מכל־מקום, אין הסבר. לא העליתי

בפניה את המלה "קדושים", אבל העזתי, כך בשקט, לומר: "לא טבעי היה להציל, לא טבעי היה לסכן את חייכם, ואני לא מחכה להסבר, כי לא יכול להיות הסבר." וסלבה אומרת במלים פשוטות: כשכבר היינו בתוך זה, לא היתה דרך חזרה. כבר היינו צריכים ללכת עם זה עד הסוף. וזה הכל. ואני נשארת עם ה"זה הכל", עם הדמות של האשה הקטנה, שער שיבה, עיניים גדולות, וצחוק, ופשטות של מי שלא קולקלו, ולשון שאין בה מלים גדולות, וצחוק, ופשטות של מי שלא קולקלו. האם קיבלתי מושג מלא על המלים של "המתבוא". באותו ערב על המרפסת של ליצי ברמת־השרון, חודש יולי לח, ארבעה מבוגרים וילד אחד, שקוע בקריאה מתוחה של "קורות המרתף בשש'קביצה 9", קיבלתי מושג על המלים של המחבוא ככל שיכול לקבל אדם שלא היה שם.

יולי 1995

דרוהוביץ'

בחנות הספרים הפולנית ברחוב אלנבי הראה לי מר נוישטיין עותק פרטי של מפת דרוהוביץ' – התברר שמוצאו משם – אבל מיד הלכתי לאיבוד במפה שבה סומנה דרוהוביץ' רק כנקודה קטנה בתחתית ושכיתוביה (אמנם בפולנית) היו חסרי פשר לגבי. זו לא היתה מפת העיר אלא מפת המחוז, שנקרא, כך התברר, על שם העיר, וכשהגענו לשם התגלתה המפה כלא־שימושית לחלוטין. המפה הגדולה והלא־שימושית (אפילו "העיר הגדולה", לבוב, היתה מחוץ לתחומה) נחצתה לשניים במכונת־הצילום המיושנת הסמוכה לחנות, והודבקה בדי־עמל ליחידה אחת. לא יכול היה להיות אות מבושר סמלי יותר למסע, שעמד כולו בסימן של קרעים מודבקים, מאמץ עליון ועקשני של חישוק־שיניים להגיע, לא לדברים שהיו, על כך ויתרתי מיד, אלא לאפס־קצהם.

בשום אטלס לא מופיע אזור לבוב כיחידה שלמה. במפת ברית־המועצות מופיע חלקו המזרחי – מערב אוקראינה היום – קרוע מהמשכו בפולין. במפת פולין רק חץ קטן בכיוון מזרח מצביע באותיות זעירות: לבוב. במפת מרכז־אירופה האזור הוא רק נקודה זעירה, והעיר לבוב כלל אינה מסומנת. אפילו עכשיו, שחזרתי, אינני יודעת את המיקום המדויק של דרוהוביץ' ביחס ללבוב, ושל שני המקומות ביחס לפולין.

לקחתי אתי גם צילום של מפה זעירה שמצאתי בספר על הספרות העברית בראשית המאה, ובו פולין, שכלל לא היתה אז ישות מדינית, כלולה ברוסיה הצארית, יחד עם פּוֹל־רוסיה וליטא בצפון, וּוְרוֹצְלָב (הלוא היא ברסלאו) מערבה לה, בגרמניה. במפה הזעירה סימנתי לי, כך בערך, את המקום המשוער של דרוהוביץ', ותחתיו, בדרום, ציירתי את הצטלבות הגבולות: רומניה, סלובקיה, הונגריה. לא, אני לא יכולה לשאת אי־דיעה של מיקומים במפה. רק שלא ידעתי שאי־דיעה זו היא רק קצה הקרחון.

כשחזרתי, פתחתי את ספרו של רישארד קפושצ'ינסקי, "אימפריה", ספר על מסעותיו של העיתונאי והסופר הפולני בברית־המועצות לשעבר, ושם ראיתי שדרוהוביץ' אינה רחוקה מצ'רנוביל. זה עתה קראתי את הספר שמישהו אמר לי שדרוהוביץ' מוזכרת בו. כותרת הפרק: "דרוהוביץ' של ברונו שולץ" הוכחה כמטעה במקצת. הפרק מוקדש לתיאור מסע באוקראינה, ודרוהוביץ' מוזכרת בו רק בהקשר של ביקור קצר בעירו של הסופר המפורסם. אבל כל מה שיכולתי ללמוד מתוך הספר המרתק על המקום שהיה בשבילי תמציתה של פולין – על המקום הקרוע וּב־הדם שהיום הוא אוקראינה – זאת לא למדתי. התודעה לא צירפה את דרוהוביץ' הפולנית של הורי עם מה שמתואר בספרו של קפושצ'ינסקי.

מה עוד לקחתי לדרך: ספרון קטן של יוֹי פיצובסקי על "מחוזות הכפירה" של ברונו שולץ: בפולנית, שפה שהצלחתי במאמץ להחזיר לעצמי; צילום שני עמודים מתוך "אימפריה", שם מוזכר "מורה־הדרך הראשי" של דרוהוביץ', מר אלפרד שראייר, המלווה הקבוע של האורחים המגיעים לעיר. כולם הפנו אותי לאותו שראייר, ואפילו הצטיידתי במספר הטלפון שלו בדרוהוביץ'. אמרו לי שאם מישהו ידע משהו על העיר, על העבר היהודי ואפילו על אבי – זה יהיה הוא. אבל מר שראייר היה בגרמניה כשהגעתי. ונאלצתי להסתדר בלעדיו.

מה עוד לקחתי: בפנקס הקטן האדום ששימש אותי כבר בנסיעות הצפופות לפרנוואלד ולמינכן, הוספתי עמוד מקופל שציין פתיחה של פרק חדש: דרוהוביץ'. ושם רשמתי: "סלבה" ובראשי־פרקים כתבתי: הגימנסיה של אמא – ברחוב של המחבוא; הגימנסיה הגדולה ברחוב וִיְלֹנָה; לסלבה התחילו להגיע בדצמבר 42; את הגטו חיסלו ביוני 43; הורי הגיעו למחבוא בפברואר 43, והשחרור היה באוגוסט 44; בקומה הראשונה מעל המרתף גרה משפחת וולושאנסקי ובקומה השנייה גר הגרמני עם המאהבת שלו; מאחורי הבית היה בית־המלאכה שאיזידור ניהל; רחובות חשובים: מיצקביץ', אזור ה"רינק"; לפנות ל"גִּמְיִן ז'ידובסקי" (הקהילה היהודית) ולשאול על שראייר. ועוד רשמתי עצות שיעץ לי קובה, בן העיר ושכן של משפחת אמי: לקחת עשרים שקיות של אבקת מרק עוף אוסם, קרטון סיגריות "טיים", אין קפה בדרוהוביץ', לא לדבר עם אנשים, קלוגלר יכול לקחת אותי ליצר ברוֹנִיצָה, לקברות ההמונים, אבל לא לתת לו כסף,

לא ללכת אליו הביתה. וייס אדם הגון, יוכל לעזור. לקחת שטרות קטנים, אפילו דולרים בודדים. ורשמתי עוד כמה מספרי טלפון שנתנו לי. את האינפורמציה המפוררת והדיימפחידה הזו ריכזתי בשקית מיוחדת, ולא נפרדתי ממנה כל המסע הארוך והמייגע מתלאביב לווארשה (טיסת לילה), ומשם ללבוב, ומשם לדרוהוביץ, שאליה הגענו בערב שלמחרת ליל היציאה. ולמרות שהתגלתה כלא יעילה ברובה, לא נפרדתי ממנה גם כל הדרך חזרה.

אינפורמציה: אם יכול היה להיות משהו שיתמצת את הדרך הכבד-ארוכה שעשיתי עד כה כדי "לדעת", לדעת כל מה שאפשר, כל פרט הכי שולי, הרי כאן הגיע המאבק לשיאו, וההצלחה – בכל זאת אקרא לזה כך – היתה כואבת לבלי מלים. "דיסאינפורמציה", מלה פופולרית בימינו, קיבלה כאן מובן מעולם אחר, מעבר לתרבות, לשכל, לאנושיות. חוסר קומוניקציה, ביטוי שכבר נשחק במקומותינו, הצטלל כאן לשורשי מובנו, ביטא את תמצית החיים במקום המקולל, האבוד, ואת תמצית החוויה שעברתי כמי שסוף-סוף הגיעה, והדרכים הסתברו כמשובשות וכמופרכות בכל צורה אפשרית ובלתי-אפשרית.

מזרח-גליציה היתה חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית עד מלחמת העולם הראשונה, ואני התאמצתי להבין מתוך ספרי היסטוריה שגוללו בראשי-פרקים את תולדות מלחמות העולם, לאן זזו הגבולות באזור, ולא הבנתי: אם פולין לא היתה אז כלל ישות מדינית, מה בכל זאת היתה פולין של הורי? אבי נולד בשנת 1907 באימפריה האוסטרו-הונגרית, ורק מגיל אחת-עשרה הפך ל"פולני". אחרי מלחמת העולם הראשונה (אז היו הורי בצד של "האויב"), נכללה כבר מזרח-גליציה בפולין, וממזרח נחנקה על-ידי ברית-המועצות שלאחר המהפכה. אף פעם לא שמעתי מהורי שלמעשה כונה האזור שלהם במזרח-גליציה "אוקראינה הפולנית", מפני שמתישהו, מתי בעצם, היו אלה אדמותיה של אוקראינה. אבל היום, שאוקראינה השתחררה מברית-המועצות המפורקת, היא מניפה דגל פטריוטי קנאי גם ב"אוקראינה הפולנית", כאילו תמיד היתה בתחומה. סיבוך על סיבוך, קושי על קושי: בין המלחמות גרו שם פולנים אוקראינים ויהודים. לא, אינני מסוגלת ללמוד ולהבין את ההיסטוריה של האזור לאשורה. במלחמת העולם השנייה סופח תחילה האזור על-ידי הרוסים, ואחר-כך נכבש על-ידי הגרמנים, ושוב חזר ונכבש על-ידי הרוסים ונשאר

בידיהם. ואז עזבו הפולנים ושרידי היהודים את "אוקראינה הפולנית" ונדדו לתוך פולין, וביניהם הזוג וולושאנסקי והורי, שהתיישבו בוורוצלב.

אני חוזרת ומשננת את הידע המועט, אולי השגוי פה ושם, שקניתי לאחרונה במאמץ רב. אני מנסה לפרק את "דרוהוביץ, פולין" לפרודותיה ההיסטוריות, העובדתיות. האם זה יעזור? למה זה כלי-כך חשוב? כי גם כאן הכל השתבש. כי כל הלשונות התערבבו, השמות התחלפו וחזרו והתחלפו, האנשים התחלפו, והמעט שאפשר היה להגיע אליו נשאר קבור מתחת למכבשי ההיסטוריה. בווארשה אפשר להשיג חומר על "יהדות פולין", אבל יהדותם של הורי נשארה מחוץ למפה. מפת "יודאיקה" שקניתי בווארשה ברובע שנקרא עדיין "הגטר", לא כללה את מחנות-ההשמדה והריכוז של מזרח-גליציה. לא, אמרו לי בחנויות הספרים, אין לנו חומר על מזרח-גליציה. הלוא היום זו אוקראינה. אפילו לבוב, העיר השלישית בגודלה בפולין שלפני המלחמה, לא מצלצלת מוכרת באוזני המוכרים בחנויות, ואין תמונות שלה באלבומים היפים של "מראות פולין". והרי אבי בילה את שנותיו האוניברסיטאיות בעיר העתיקה והיפה, ואני מעולם לא ראיתי תמונה אחת ממנה.

בדרך מלבוב, במכונית שחלונותיה אינם נפתחים ואי-אפשר לראות דבר מבעד לשכבת הלכלוך שעליהם, נשקפו אלי, אטומים וכלי-כך קרובים ללב, המראות שנטבעו בתודעה מאז ומתמיד: בתי עץ קטנים, חצרות מלבבות בעצים ובירק, פה ושם כנסיונות ("קפליץ-קה"), ומרחוק יערות וגבעות. שלטים באוקראינית צפנו ידע נחשק, קראו לפענוח. ה"סמוחוד" – מעתה אודקק למלה נשכחת זו ל"רכב" – חסר התואר מפלס את דרכו בחוסר עקביות מתוכנן, פעם במסלול הימני ופעם במסלול השמאלי, לפי אפשרויותיה של הדרך המשובשת, ואני כבר במושב הקדמי ("רוצה לראות"). כשהתקרבו לדרוהוביץ אמרו לי: כאן הפנייה לסטרי (שהכרתי מספר שכתבתי עליו ביקורת בעיקר מפני שדרוהוביץ נזכרה בו וסופר בו על התחבאות ב"ניירות אריים"). כשעשינו את אותה דרך חזרה, בתום הביקור, אולי כבר למדתי לקרוא שלטים באוקראינית, או אולי היתה זו פולנית, אך זכור לי בבירור השלט: "רווה-רוסקה", שמו של מחנה-הריכוז שהכרתי מ"מפת השואה", וגם: "סטניסלבוב" (ריבוע: מקום רצח המונים).

אבל בדרך לשם, רק כשהתקרבונו החלו שמות מוכרים לבצבץ מבעד לערפל שעטף את המראות, הדרכים, המקומות.

אידה ויוסק, שצירפו אותי אליהם למסע, כיוונו את פעמיהם לבוריסלב, ולא לדרוהוביץ'. התברר שמוצאם משם, מהעיר הסמוכה, ועל דרוהוביץ' לא ידעו כמעט דבר. התכוונו לגור במלון בעיירת-הנופש טרוסקביץ', הממוקמת בקרבת דרוהוביץ' בכיוון אחד, ובוריסלב בכיוון האחר, ולשם עשינו עכשיו את דרכנו ב"סמוחוד" שבו אסף אותנו רומן, מֶכְרֵם הפולני-אוקראיני של אידה ויוסק. אבל אני השתוקקתי לראות כבר את דרוהוביץ': "טוב, נעבור דרך דרוהוביץ', ומשם נמשיך לטרוסקביץ'", נענו לבקשתי. ועברנו.

בתים קטנים ישנים, חצרות, כמעט כפר: זה היה המראה הראשון. חוסר התמצאות מוחלט. מימי לא סיירתי בשום מקום בלי מפה. האם אנחנו קרובים לרחוב שש'קביצה? לרחוב וויטובסקה גוֹרָה? לא ברור. ופתאום יוסק: "הנה מגרש הכדורגל של בית"ר", מתלהב מכל מה שקשור לכדורגל, היה פעם כדורגלן. ולי זהו המפגש הראשון: במגרש הכדורגל הזה שיחק אבי, נבחרת בית"ר, דרוהוביץ' של שנות השלושים ("אבי היה המדריך של אמי בבית"ר וכך הכיר"). רומן מבקש למלא מקצת ממשאלותי ומסיע אותנו ל"בית-הכנסת היהודי". בדלת הנעולה של הבניין העצום והמתפורר תחוב פתק: המפתחות אצל מר וייס, טלפון 20812. זה יכול להועיל ("ש'י פשידה"), אמרתי לעצמי את המלים שיהפכו לאחד מסמלי הנסיעה, והעתקתי את המספר לפנקס הקטן האדום. וכך קיבלתי את המדריך היהודי שלי לדרוהוביץ', זה שכינתי בלבי "היהודי האחרון".

"ש'י פשידה", זה יוכל להועיל, אולי יהיה שימושי, כדאי לשמור: שקית ניילון, בטריות משומשות, בקבוק פלסטיק ריק מהארץ. כמה מהר מסתגלת התודעה לתנאים שלא מהעולם המוכר. "ש'י פשידה" – מספר הטלפון של מר וייס אכן הוכיח את עצמו כמועיל, כיותר ממועיל. האיש הזקן, כבד-השמיצה, לבוש בחום בחליפה נושנה שעל דשה אותות של הצבא הסובייטי (גויס וכך ניצל), על ראשו מגבעת ניילון לבנה ותחת זרועו כעין תיק משרדי, סימן להיותו אדם עסוק וחיוני, היה המלווה שלי, והמעט שנודע לי – מפיו נודע לי.

בטרוסקבייץ', "עיירת המרחצאות המפורסמת בכל אירופה", כדברי תושבי המקום הגאים, חשבנו לגור במלון חדש ששמו

"בֶּסְקִיד". דומה ל"בסקינדסלאגר" והאם קשור? כן, "בסקיד" התגלה לי כשמו של אחד מהרי הטאטרה שבדרום האזור, ועכשיו, ממש עכשיו אני בודקת ומגלה שלמחנה-הריכוז קראו על שמו – "בֶּסְקִידְנֶסְלָאגר" ולא "בֶּסְקִידְנֶסְלָאגר", כמו שטעיתי לחשוב עד הרגע הזה ממש, וברור גם למה: קינדס – ילדים. צלצול מוכר, והמלה מתבלבלת. אבל "בסקיד" לא התאים. (לחשוב שכמעט גרתי במלון ששמו כשם מחנה-העבודה שבו היו הורי בדרוהוביץ').

בדירה שרומן מצא לנו בבוריסלב שום דבר לא פועל, ולמגע יד הכל מתפורר. בוריסלב רחוקה מדרוהוביץ' מרחק של עשרה קילומטרים ונצח של חוסר תקשורת – הטלפון כמעט תמיד מקולקל, והחיוג לשראייר, החוזר וחוזר בעצבנות שכבר מתחילה, נענה בצפצופים חסרי פשר. רומן נחלץ לעזרה: צריך קידומת. לא, הוא אינו יודע מהי, אולי אמו יודעת. אמו יודעת: 8244. קידומת של ארבע ספרות לעיר הצמודה. אבל הטלפון עדיין אינו מגיב, ורומן כבר חזר לביתו. ובינתיים, כיוון שאין מים (לאט-לאט התברר שתמיד אין מים, כלומר, רק שעתיים בבוקר, שהקו בין דרוהוביץ' לבוריסלב תמיד לא תקין, שאין תחבורה סבירה לדרך של עשרת הקילומטרים שמפרידים בין מקום מגורי למקום שאליו כיוונתי את כל מאמציי), וכיוון שלא ישנו יומיים, אין ברירה אלא ללכת לישון. בהרגשה הקשה מנשוא, שבאתי לשווא.

למודי סבל וחשדנות, מוטב תמיד להעלים אינפורמציה, לומר חצאי דברים, לטשטש, להרגיע-כביכול במקום שבו נדרש להעמיד דברים על דיוקם (מעין גרסה סובייטית של ה"יהיה בסדר" הישראלי), איש מידידנו האוקראינים אינו מדבר ברורות. רומן אוהב לדבר על הצורך ב"קונקרטיות" (את המלה הזאת, לפחות, לא היה עלי לתרגם בראש מפולנית-אוקראינית לפולנית-מהבית וממנה לעברית), ולפעמים הוא יודע להיות "קונקרטינה". אבל לא בהתחלה, וגם אחרי שהתיידדנו לא תמיד. "כן, אם תרצי לבקר בלבוב, אקח אותך. (אבל מיד ברור לי שמאה ושמונה הקילומטרים המפרידים בינינו ובין לבוב, בדרכים ההרוסות וברכב חסר השם, הם מבצע בלתי אפשרי). כן, ודאי שאני מכיר את דרוהוביץ', אראה לך מה שתרצי. זו הרי העיר הסמוכה, ואני מכיר אותה כל חיי. (אבל מיד מתברר שאינו יודע אפילו את שמות הרחובות, ואחר-כך מתברר שגם תושבי דרוהוביץ' אינם

מכירים את השמות, שהתחלפו שוב ושוב.) הכל יהיה בסדר." (או, בנוסח פולני-רוסי, "פובלי-פובלי", בהגייה אטית ומתגלגלת, שפירושה: שום דבר לא בסדר, ואין מה להתרגש מזה.)

למחרת בבוקר, רק אחרי שיחה עם המרכזנית, הצליח רומן לקשר אותי עם שראיר, שלא היה בעיר, ואחר-כך עם "היהודי האחרון", ואף נטל מידי את השפופרת, שלתוכה ניסיתי לצעוק בפולנית, להסביר לאיש החירש, ששפתו כבר מזמן אינה פולנית, מי אני. ובאוקראינית שקטה של מקומיים שמבינים זה את זה קבע לנו פגישה "בעוד חצי שעה". ואז – וגם האוויר הצלול וקול פכפוך הנחל הסמוך שהגיעו מהחלון שפתחתי במאמץ תרמו לשיפור – הדברים כבר החלו להיראות מעט יותר אפשריים.

כשרומן הסיע אותי אל וייס, דרך רחוב בוריסלבסקה (זכרתי מהספר על רחובות דרוהוביץ' העתיקה אותו ואת רחוב סמבורסקה, המוביל לסמבור, ואת רחוב טרוסקביצקה המוביל לטרוסקביץ' ואת רחוב סטרסקה המוביל לסטרי), והגענו לרחוב "לש"י אוקראיניקי" שבו הוא מתגורר, ועלינו במדרגות הרעועות, ונכנסנו לקיטון המצחין, כבר כרעתי מעומס הציפייה והפחד. האיש הקטן והרצוף, "סגן ראש הקהילה היהודית", נעשה למוקד שבו התרכזה ציפייה של שנים.

הוא רצה מאוד להראות לי את פועליו – תמונות שבהן הצטלם עם באי הכנס על ברונו שולץ, תעודות ומסמכים מהימים ששירת בצבא הרוסי. פתאום הראה לי משהו מוכר בעברית: זיהיתי את ספר הזכרון לדרוהוביץ' ובוריסלב שנת במגרתו במעטפה חומה עד שחזר ל"יד ושם", בלי שהעזתי לקרוא בו. חבל, "ש"י פשידה" אילו קראתי בו לפני בואי. אבל עכשיו אין זמן. לצאת. לצאת כבר.

דרוהוביץ' היתה העיר של הורי, בעיקר של אמי, כי אבי לא הספיק לספר לי על חייו, ואילו היא דיברה הרבה על ה"פשידה" ו"האסי" (הימים שלפני המלחמה, והרי כל אחד יודע באיזו מלחמה מדובר). אני אוספת את פירווי הידע: הוריו של אבי גרו, לפי דברי ריטה, "אם היא זוכרת היטב", ברחוב וויטובסקה גורה, ובספר "דרוהוביץ' העתיקה", אחרי פענוח אות-אות, גיליתי אותו, הרחוב קיים עדיין בשמו. להוריו של אבי היתה מכולת קטנה (אמו ניהלה אותה), וריטה סיפרה שניסו לעלות לארץ בשנות העשרים אבל לא החזיקו מעמד.

כשחזרו, סיפרה ריטה בשמץ ביקורת, הרתיצו סיפוריהם הקשים את בני המשפחה האחרים שרצו לעלות. כשאבי סיים את לימודיו וחזר מלבוב לדרוהוביץ', ודאי פתח משרד ועבד במקצועו כעורך-דין, ודאי כבר לא התגורר עם הוריו. מתי הכיר את אמי. היכן התגורר עד שנישאו ב"זמן הרוסים". היכן התגוררו הורי אחרי שנישאו, עד הכיבוש הגרמני, שאז גורשו לגטו. נשאר לי ציון-דרך אחד, וויטובסקה גורה, שהאוקראינים מבטאים "הורה", רחוב ארוך החוצה את כל העיר. האם אמרה ריטה שזה היה ליד תחנת הרכבת?

מה עוד: אבי למד בגימנסיה (המלה הפולנית מחליפה לגמרי את המלה "תיכון"), אבל באיזו. ברונו שולץ (שמעניין אותי רק, אך ורק, כציון-דרך אפשרי בחיפוש שלי), לימד בגימנסיה על שם ולדיסלב יגלי. האם היו גימנסיות נוספות בדרוהוביץ' באותו זמן? סלבה הזכירה את הגימנסיה ברחוב ז'לונה. מהפיסות האלה אני חייבת להרכיב איזו תמונה.

"ודאי יש כאן 'מוניציפלנה', אני מנסה להסב את המלה האנגלית למעין פולנית. "אולי שם אפשר לשאול על הכתובות." המלה הבינלאומית כלל אינה מוכרת כאן. אבל איכשהו מגיעים ל"רטוש", גלגול רך וילדותי ("טטוש" זה אבא בפולנית, וכך, אחרי כל השנים, עדיין אמי ואני מכנות בינינו את אבי), של המלה הגרמנית שלמדתי בינתיים: ראטהאוס. אולי אפשר לשאול ברטוש? ה"ודאי" של רומן, והגמגום המתחמק של וייס נחתכים בתוכי במהרה ל"כמובן שלא". בעיר שאי-אפשר לקנות בה בקבוק מים, עיר שכרטיסי המוזיאון שלה הם פיסות נייר עם מחיר בכתב-יד, איזו תקווה יכולה להיות למצוא משהו ברטוש?

אבל "הרחוב של אבא" היה רחוק מכדי ללכת אליו עם וייס הקשיש. ירדנו מדירתו וחצינו את הכביש לבית-הכנסת. האם זוהי ה"וילקה סינגוגה" שנאמר לי שהוא אחד מבתי-הכנסת העתיקים והגדולים שבגליציה? אבל בפולנית בית-כנסת אינו "סינגוגה" אלא "בון-ניצה", וגם כל סוג כנסייה, על-פי הדת או אולי על-פי הגודל, נקרא בשם אחר, לרוב לא מוכר ("וירן-ניצה", האם זה מהשורש "וירן-ניץ", להאמין?). ו"סימטריה" (מלשון "סימטרי" באנגלית) לא נשמע מוכר לא כאן וגם לא בגרמניה, כאן זה "צמנטאש", ז'ידובסקי צמנטאש, ובגרמניה, אחרי שציירתי צלבים זרועים במקובץ הבינו

אותי: אה, פרידהוף! ובאוקראינית? מחסומי השפות, הבלבולים, הדמיון בצליל בין מלים שכלל אין קשר ביניהן.

הבז'ניצה: ענקית, בכלל לא נקלטת בתצלום בכל ממדיה, הפאר לשעבר עדיין ניכר מבעד לקירות המתקלפים. צילמתי גם את וייס ליד הפתח, זעיר עוד יותר לרגלי הבניין העצום. "היהודי האחרון", המלים לא חדלו להדהד באוזני. עכברון אפור עם אוזניים גדולות וחירשות, "סגן ראש הקהילה היהודית בדרוהוביץ", המונה היום ארבע מאות איש ממשפחות מעורבות. כשפתח לי את הדלת במפתח האישי שלו (כמה גאה היה), ועלינו במדרגות הרעועות לקומה השנייה, משם נשקף האולם שלמטה, אולם ריק והרוס, ומקרוב נראתה התקרה שמעלינו עם פיתוחיה, היתה זו הפעם הראשונה שגרונתי נשנק. עד עכשיו רק דאגתי להגיע סוף-סוף, ואולי לא אגיע. ועכשיו אני בתוך הבז'ניצה, אולי פה נישאו הורי, "אולי בביתם הפרטי", אומר וייס, אבל כך או אחרת בוודאי ביקרו כאן בילדותם, והוריהם, שהיו דתיים ממש, ודאי התפללו באולם הזה, שעדיין היה אז מואר ומלא.

כשירדנו הוביל אותי וייס לחדר צדדי, "חדר לימוד תורה". לא שהייתי מעוניינת. אבל הוא הסב את תשומת-לבי לכך שהחורבן – זכויות פזורות על כל עבר, ודלת עקורה מונחת על השולחן – אינו החורבן הרגיל שבכל מקום כאן. על הדלת, באדום, היה מצויר מגן-דוד מעוקם בתוך עיגול, ולידו, באדום: שְׁטֶנְה. כלומר: היהודים הם השטן. וכל זה נעשה שם לא מזמן.

האם האנטישמיות המקומית, אז ועכשיו, נוגעת לי? האם אני חשה כאן כ"יהודייה נרדפת"? התשובה הפשוטה היא לא. בשבילי "האוקראיני" הוא מי שהציל את הורי. בשבילי דרוהוביץ' היא מקום שטוב היה לחיות בו, המקום היחיד שבו היו לאמי חיים. ככל שאשמע ואקרא על המשטרה האוקראינית שביצעה את הרצח במקום הגרמנים – הרגשתי אינה משתנה. אפילו בבית-הקברות היהודי, שנהרס ושיכונים נבנו עליו, ובחלקה ששרדה, המגודרת בחומות, רועות פרות בעשב, אפילו שם לא קישרתי את המראה ל"אנטישמיות של האוקראינים, יימח שמם", כפי שחזרו ואמרו אידה ויוסק. הם, שחוזרים ובאים לעיר ילדותם בוריסלב, כדי להראות שהיהודים בכל-זאת ניצחו.

אידה ויוסק מיוודדים עם משפחתו של רומן: אביו של רומן התעלף כשראה את יוסק, שכנו מלפני המלחמה, בביקורו הראשון בבוריסלב. האב מת בינתיים, ורומן מלווה את היהודים החוזרים לבקר בעירם וכך מאזן מעט את תקציבו האפסי. הוא קיבל אותנו בשדה-התעופה של לבוב עם זר-פרחים ובגיגונים של משרת: "פאני אידה, האם תוכל פרושה פאני להיכנס לסמוחוד?" הפאני, מפורכסת ולבושה בהתאם, אינה בוחלת בגיגונים. זה מגיע לה. סוף-סוף "האוקראינים" שנאו יהודים מאז ומתמיד. אידה ושני הוריה עברו את כל המלחמה בבוריסלב; האב, שעבד בקידוחי נפט, נחשב לעובד חיוני וזכה לאות א' על שרוולו. ברגע של קרבה סיפרה אידה איך ברחה באחת האקציות ובכלל לא חשבה על אמה, האם היא חיה או מתה. הילדה בת העשר נאלצה לדאוג רק לעצמה. ונראה שעדיין היא מייסרת את עצמה על כך. אביה דאג להם ל"קראיוֹבְקָה", וכמה פעמים העביר אותם מאוקראיני אחד לאחר; כל זמן שהותנו נסתה אידה לזהות את הבית שבו הסתתרה שנתיים, אבל לא הצליחה לאתר את האנשים שהחביאו אותה, גם אחרי שלושה ביקורים בבוריסלב. על משפחתו של רומן היא מוכנה לומר ש"הם בסדר", אבל מבחינתה, ש"לאוקראינים לא יהיה יותר טוב ממה שעכשיו". קשה לי להזדהות אתה.

לא, כלל אינני פוחדת לחזור לכאן כיהודייה; אני פוחדת להיראות תיירת, לנקר עיניים במצלמה, בתיק העור, בז'קט ג'ינס. טוב שהבאתי בגדים פשוטים ונעליים שחורות וקצת בלויות, ולא את נעלי הספורט הלבנות שהיו מסגירות אותי מיד, וממילא לא התאימו לחלוטין להליכה ברחובות חסרי המדרכות, בשבילי יער ברוניצה, בין הקוצים והאבנים בבית-הקברות היהודי. כשרומן אמר לי: היהודים תמיד היו עשירים, התגוננתי מיד. האם אם-אבי, שהיתה לה חנות מכולת קטנה, היתה "עשירה"? כן, ענה, מכולת זה כבר עסק. ולא יכולתי לתרץ את העובדה שלמשפחת אמי היה בית בן שלוש קומות ומחסן לגיסור עצים בתחתיתו, הו כמה "עשירים" היו, שמונה ילדים ובקושי מים וחשמל. לא יכולתי כי באותו בוקר רומן ראה את הבית, המקולף והישן, אבל בכל-זאת בית.

את הבית שאמי רשמה ביד רועדת את כתובתו, "שש'קביצה 29", חטפתי לעצמי בכוח ובחישוק שיניים. קובה, שמשפחתו חלקה עם

משפחת אמי את אותו "פִּדְבֹּרְק" (רק כשהגעתי לחצר המשותפת הבנתי מהו "פִּדְבֹּרְק"), נתן לי הוראות רבות, מהן שימושיות. אבל רק לאחר שחזר ונוף בי: "חנה'לו, פובולי-פובולי, אני הוא מי שמדבר כאן, תשתקי ילדה קטנה וטיפשה," ענה לי על שאלתי החוזרת: אבל איך אוכל להבחין בין הבית שלך לבית של אמא, אם שניהם מספר 29? צָגְלִי, אמר, הבית של אמך עשוי מצגלי, ולא אמר לי שהמספר השתנה, ואני הבנתי שמדובר במשהו אדום, אולי רעפים. אבל אלה לא היו רעפים, "צָגְלִי" פירושו לבנים אדומות.

כשעברתי עם וייס דרך הרינק, כיכר העיר הישנה והיפה, עם הרטוש' הגדול והמבוצר שבמרכזה ובירכתייה הכנסייה, ומיד היינו בתחילת שש'קביצה, ותכף עברנו ליד מספר 9, הבית של המרתף, ואני מיהרתי אל מספר 29, התעקשתי: "זה הבית, מספר 29, אמא אמרה לי וגם קובה אישר." צילמתי וצילמתי איזה בית עם רעפים אדומים (והרי קובה אמר "צגלי"), ולא האמנתי לאיש, פחות מכל לווויס החירש והזקן, שחזר ואמר שזה בית חדש, "פִּדְבֹּרְקִינָה", כלומר "מאחרי המלחמה", ושהוא זוכר ש"הטאָרטאק", באוקראינית מנסרת עצים (ולא בית-חרושת לעצים, כמו שתמיד קראתי לו, מה זה בכלל "בית-חרושת לעצים"), היה במקום אחר, סמוך, שאותו אינו מזהה כרגע.

כשווייס הצביע על בית לבן ומקולף, בן שלוש קומות, מספרו 33, ולידו בקתה קטנה שיכלה להיות הבית של קובה, היסטתי מעט ופתאום ראיתי משהו מוכר: המדרגות. המדרגות המובילות מצד הבית אל הקומה השנייה, עם מעקה הברזל, שעליהן עמדו, זה מעל זה, אחיה של אמי ואולי גם היא, כאחת התמונות שנמצאה יחד עם תמונת המשפחה אצל בת-דודתי. התמונה של הצעירים עליזי-המראה, בתנוחות שובבות ובבגדים אלגנטיים, התייצבה מול עיני למראה המדרגות של מספר 33. והתחלתי להשתכנע. (בטעות: בתמונה ההיא לא היו מדרגות ולא היה מעקה.) "והיכן היה הטארטאק?" וייס לא זכר. אשה אחת הפנתה אותנו לאחור, וזו הפנתה אותנו ל"יהודייה", מתברר שבסמוך גרה יהודיה, ואולי היא יודעת משהו.

מן החצר האחורית התפרץ אלינו כלב שמירה, ובעקבותיו יצאה אשה צעירה לבושה למחצה. בתה של היהודייה. מתוך הדירה הזדחלה אשה סתורת-שִׁיעַר ומעוכה משינה, מראה שחזר בהמשך בכניסות

השונות לבתי "מי שאולי יודעים", יהודייה מסמבור, שהגיעה הנה אחרי המלחמה. כוס מים מהברז (האם שתיתי מים נגועים ליד צ'רנוביל?), פולנית של פולנים, וסיפור על שכנה האוקראינית, שהחביא אותה בביתו שבסמבור, אחרי שאיבדה את כל משפחתה, ונטולת רצון חיים, התנערה לקולו של הגרמני הצעיר שקרא לעברה: הסתתרי! וברחה למחבוא, ושם מצא אותה השכן, שהפך אחר-כך לבעלה, ואמר לה: "אף רגע לא תישארי כאן!" (בנקודה הזאת עברה האשה לדבר אוקראינית), ומאז ועד סוף המלחמה לא מש ממנה. "ואפילו לא דואגים להקים מצבה על קברו", היא קובלת, ואני מתנדבת לעזור ב"יד ושם", רושמת את כתובתה ומבטיחה לברר. הסיפור (הסתרנו יהודים במלחמה) חזר על עצמו בהמשך מספר פעמים. האם להאמיני? ובתה, שהתלבשה בינתיים, נעימה אך חסרת סבלנות כלפי האם הרטננית, דווקא זכרה: שבמספר 33 היה בקומת הקרקע טארטאק, כך בילדותה. זהו, אכן, הבית. והקיר שמאחור באמת היה עשוי לבנים אדומות.

האשה הצעירה ליוותה אותנו למספר 9, כן, היא זוכרת את המרתף, היא וחבריה היו משחקים בו כשהיו ילדים, הוא חולק בינתיים לכמה יחידות, אבל אז, כששיחקה בו אחרי המלחמה, היה משטח אחד, רצוף, ולא, היא לא ידעה שבמלחמה, במשך כשנתיים, התגורר בבית זוג פולני שהסתיר במרתף הזה שלושים ותשעה יהודים. את פתחי המרתף, סביב-סביב לבית כולו, אפשר היה לראות מיד כשעברנו שם בדרך למספר 29. עכשיו הקפתי את הבית, ויחד עם וייס הקשיש, שהתעקש בג'נטלמניות פולנית ללוות אותי גם לשם, נכנסתי פנימה למרתף.

לא נמוך מקומת אדם, על-כל-פנים לא מקומתי. האם היו בו שני מפלסי דרגשים? עדיין, אחרי כל מה שסופר לי, לא מצטיירת לי ממש תמונה. הרי הן דיברו על "למעלה" ו"למטה", כאילו הספיק הגובה, פחות משני מטרים, לאזורי קיום נפרדים עד כדי כך שזוגות יכלו להתייחד "למטה", בעוד כולם יושבים "למעלה", על דרגשיהם מגוללי המצעים (הן השתמשו במלה מיוחדת לציון החבילה המגוללת). הפתח שהוביל מן המרתף אל המטבח שוב אינו קיים – והזוג הצעיר שהכניס אותנו לדירתו ("אנחנו גרים כאן זמן קצר"), לא הבין במה מדובר. סלבה חשבה שכשתבקר בדרוהוביץ' אחרי חמישים

שנה ותבוא לבית, תיכנס ותאמר: הרי זה היה גם הבית שלי. אבל היום הכל קבור תחת מכבשי ההיסטוריה.

אבל מה זה בחצר: וייס מפנה את תשומת-לבי למשהו מוזר, מצבת אבן שנחקק עליה ת.נ.צ.ב.ה., ובגרמנית: לינה שור לבית לאוטרבאך, היקרה שבאמהות, מילדיך הכואבים. כך, בלי תאריך. בחצר הבית מונחת לה אבן חסרת משמעות. אפילו סלבה, כשטילפנתי אליה לוורוצלב אחרי שתזרתי, לא ידעה מה פשר הדבר: "נקבר שם גבר, היהודי מהדירה הסמוכה, אבל לא ידוע לי על אשה."

אבל אתמול, כשחזרתי ודיפדפתי באלבום הגדול על ברונו שולץ שקניתי בווארשה, פתאום נתקלתי בשם מוכר: ארתור לאוטרבאך, פובליציסט, סופר ומבקר אמנות, חתום על מכתב שנשלח לברונו שולץ מהעיר לבוב. ועוד נתקלתי ב"לאוטרבאך" בדפים מתוך פנקס הקהילה. משפחה מדרוהוביץ'. מי מכיר מי יודע. תמונה של מצבה באלבום התמונות הפרטי שלי, מצבה של אשה זרה שמתה בדרוהוביץ' בנסיבות לא ידועות, ומי יגלה עפרה.

המבנה של הבית: בקומה שמעל המרתף גרו סלבה ואיזידור וולושאנסקי. באותה קומה גרה גם היהודייה המתחזה ("ניירות אריים"), זו שברחה כשבעלה מת ועזבה לאנחות את גופתו. גם המשרד של הגרמנים, כלומר, המשרד של בית-המלאכה שוולושאנסקי ניהל בשביל הגרמנים, היה באותה קומה. ומי שגר בקומה השנייה היה, כנראה, "הגרמני" שנהג להכות את אהובתו וגם סיפק לסלבה דג-מלוח כשהיתה בהריון. נשים בהריון אוהבות דברים כאלה, אמר לה. הוא היה בעצם אדם טוב, היא אמרה לי.

ושוב: למטה במרתף היו מוחבאים יהודים. בקומה הראשונה, בחזית, היה המשרד. באותה קומה, מאחורי הבית, בכניסה שבה נכנסתי אני, שם היתה דירת הזוג וולושאנסקי. והיכן שהוא באותה קומה היה גם החדר של היהודייה המתחזה. כל אלה היו מעל למרתף. ובקומה השנייה היה הגרמני. האם הבנתי סוף-סוף? למה זה כליכך חשוב?

אחרי יומיים, כשחזרתי לבית של אמי, היו בחצר שתי נשים לבושות בסיגרים ולראשן מטפחות, ואווזים וחתולה וכלב. אהבתי את מה שראיתי אז. כן, הן אמרו, בקומה הראשונה היה טארטאק, ועכשיו היא משמשת למגורים, ובבית גרות שלוש משפחות. לא יכולתי

להיכנס, כי איש מהדיירים לא היה בבית. היו מכניסים אותי, לא נתקלתי אף פעם בסירוב מהסוג שחיכיתי לו. עם האנשים הדלים האלה לא הרגשתי "יהודייה", לא העליתי בדעתי שיש מה לפחד. למרות שרומן אמר לי ש"היהודים היו תמיד העשירים ואנחנו היינו תמיד עניים."

ברחוב שש'קביצה עומד בניין שפעם היתה בו גימנסיה "בלאט", כנראה גימנסיה פרטית יהודית. האם שם למדה אמי? בת-הזקונים וצעיר האחים למדו בגימנסיה. כשהלכו לשם בחורף, היה התיק נופל מידיהם הקפואות (משום-מה נחרט בזכרוני הפרט הזה). אבל האם למדה בגימנסיה הזאת? סלבה אמרה לי שלמדה בגימנסיה שברחוב שש'קביצה. אבל אחריהם אמרו לי שהגימנסיה היהודית החליפה מקומות באותן שנים. האם להקדיש תמונה בפילם ההולך ואוזל, ודאי לא אשיג כאן אחר, לכניין חסר התואר? צילמתי. אבל לפני ימים אחדים, כשביקרתי את אמי, עם זכרונה המתערפל, אמרה שהגימנסיה שלה היתה ברחוב ש'בצ'נקו. די, בשבילי "הגימנסיה של אמא", וכך רשמתי באלבום התמונות, היא גימנסיה בלאט שברחוב שש'קביצה.

הדרך אל שש'קביצה עברה ב"קלי רינק", השוק הקטן, או בלשון של היום, ה"באזאר". חלפתי עם וייס במהירות והצלחתי להסיט את עיני מהדוכנים העלובים, בקבוקי משקה המתבשלים בשמש החמה, כמה חבילות שוקולד נמסות, פה כיכרות לחם חשופות, שם כמה בננות, והרבה בגדים משומשים. על דוכן אחד היו אפילו תרופות מגובבות, פתוחות (רומן סיפר שהצליח להשיג לשכנה ערירית תרופה "לעצבים" באחד הדוכנים, וזו עלתה 750,000, כמחצית הפנסיה החודשית בת עשרה הדולרים של החולה). הסטתי את עיני גם מהאנשים המרודים, המסמורטטים, נשים עם שקיות ניילון (שנקנו בדוכנים) במקום תיקים, ונאלצתי לעצור את נשימתי בגלל הצחנה הנוראה. לרווחתי, כשחזרנו משש'קביצה הלכנו בדרך אחרת, ומצאנו את עצמנו בלש"י אוקראינקי בלי לעבור דרך הבאזאר. אבל אחרי יומיים, כשחיפשתי פילם למצלמה במקום זה שנשרף ביער ברוניצה, נאלצתי לחזור לשם, ושוטטתי, מפוחדת, בין הדוכנים ומוכריהם שנענו במבטים אטומים ובמשיכות כתף. "פילם?" חשבו שהתכוונתי לבית-קולנוע. אה, פֶּלֶנְקָה, אמרו בהקלה אחרי שהדגמתי בפניהם תנועת צילום, חושפת את המצלמה המוחבאת בתיק. לא, אין כאן

פלונקה (כמה שפות, באיזו שפה זה "פלונקה", מתבלבל לי כל הזמן עם "פלוטקה", בפולנית – רכילות, או משהו כזה.) לכן לצנטרום, אולי שם תשיגי.

בצנטרום, הלוא הוא האזור שמסביב לכיכר העיר, עברתי מחנות לחנות. מכרו שם ספרים משומשים, ושום זכר לגלנית דואר, למפה, לספר תמונות. בבית שנבנה במקום בית-הולדתו של ברונז שולץ (כך אמר לי וייס: שום שלט לא היה שם), מצאתי חנות לצורכי צילום, שבה מכרו גם בקבוקי "אפטר-שייב" וחומרי ניקוי. "בית-החרושת לא עובד, התקלקל", אי-אפשר להשיג "פלונקה" בדוהוביץ'. מקולקל. לא עובד. הפסיק לעבוד. אלה מלות המפתח באוקראינה, ארץ שלשונותיה התערבבו, ארץ ש"פולין" זרה לה לחלוטין.

רק לאחר שמצאתי את שש'קביצה 29 התחלתי להתרווח מעט, לפני-כן רק רציתי להגיע, רק פחדתי שלא אצליח. עכשיו נתקפתי רצון לשוטט קצת לבד, לעכל את מה שראיתי. אבל לשם כך הייתי צריכה לקחת סיכון, במונחים מקומיים: לחזור בכוחות עצמי לדירה בבוריסלב, הווה אומר – לשאול אנשים ברחוב ("לא לדבר עם אף אחד"), לסמוך על אינפורמציה, לסמוך על נהג מונית, אם תמצא לי. ברינג, שם יש תחנת מוניות – חילצתי מווייס את האינפורמציה – עברתי מדוכן לדוכן, פה מוכרים רק לחם ושם רק שוקולד, אבל לתחנת המוניות לא היה דוכן. "תחנת המוניות" היתה חבורת גברים רעשנית על ספסל, ונכנסתי למונית בליווי המפוקפק של בחור צהוב-שער ודובר פולנית שוטפת. בדרך, מפלמלים המופנה אל התיירת הפולנייה ממוצא צרפתי (כך החליט ואני לא תיקנתי), תמך את דיבורו בתנועות ידיים לרוב, כשהסמוחוד הלא-מוגדר שלו מיטלטל כמעט בכוחות עצמו. אבל הגעתי לבוריסלב בשלום, ובתחושת נצחון של ממש שמתי פעמי לקניות. לחם, שאין נייר לעטפו בחנות אחת (אי-אפשר לזהות מבחון מהי בכלל חנות, כי אין חלונות ראווה, כנראה מפתח שוד), בחנות אחרת גוש חמאה שנחתך מה צהוב וענקי (200,000, סכום אימתני) ובקבוק חלב. עכשיו יש לנו אוכל בדירה, וזה טוב, כי בעיר פשוט אי-אפשר לאכול.

עכשיו, שהעניינים הקיומיים החלו להסתדר קצת, וכבר הרגשתי כבת המקום, ערוכה היטב לתנאים, וגם האנשים כבר לא כל-כך מפחידים, התחלתי לצפות לביקור הבא בדוהוביץ'. האם נותר בה

משהו מהחן המינורי שראיתי בתמונות שבספר על דוהוביץ' העתיקה, שהיתה פעם עירם של הוריי? כשחזרתי לשם, כעבור יומיים, ויצאתי עם וייס לכבוש מחוזות נוספים, כבר הייתי מאוהבת: מבעד למראות ההווה, נשקף אלי המקום של העבר, מלבב, צנוע ומהודר בדרכו המיושנת. כבישים מרוצפים מימי האימפריה האוסטרית-הונגרית, כנסייה מהמאה התשע-עשרה ("דוהוביץ' היא עיר בת אלף שנים"), עשויה כולה קורות עץ ש"אין בהן אף מסמר אחד", הכיכר הגדולה בשדרות מיצקביץ' – הרחוב הראשי של פעם – הגנים, ובעיקר העצים: עצי ערמון, עצי אגוז, עצי "ליש'ניה", עצים ועוד עצים. שמותיהם, שעברו הסבה מאוקראינית לפולנית וממנה לעברית, לא תמיד הגיעו לי עדם. למשל, לבנה: לבני-הסוף מהספרות הרוסית, ואפילו מסיפורו של יעקב שטיינברג, איך הם אמורים להיראות? (בטרוסקביץ' הראה לי רומן עץ נמוך, דומה לאשוח, שנקרא "...סרְבֶּנָה". "סרבנה" פירושו בפולנית "כסוף", אבל זה לא היה לבנה. שם, בטרוסקביץ', טרח מישוה פעם והצמיד לכמה מהעצים שלטים עם שמות, לא באוקראינית, אלא בלטינית. לא פיענחתי שמות רבים, אך יצאתי עם שלל של "אלון", הלוא הוא בפולנית "דוֹמְב", ואת עצי האשוח הרבים קל היה לזהות, הרי אלה פשוט "עצי חג-המולד").

בתי דוהוביץ', חלקם-בתי עץ ציוריים, שיושנם אינו מעלים לגמרי את יפי גגותיהם המשולשים ומרפסותיהם המגולפות, מוקפים לרוב בגינות קטנות, ביתיות. בכניסה לגינות הבתים, במהלך חיפוש, רכנו מעלי עצי תפוח ואגס ושזיפים, ובלי משים קטפתי לי פה ושם איזה פרי, או אפילו הרמתי מהקרקע, ונעצתי בו את שיני, כאילו זה מנהגי מאז ומתמיד, עירונית שכמוני, לנגוס בפרי לא-לי בגינות של "גויים". בחירוף-נפש נלחמתי על זיהוי גידולי הגינה – הירקות המוכרים כל-כך, ובעיקר על זיהוי גרגרי-היער (אוכמניות? דומדמניות?). ה"פּוֹדֶמְקִי" וה"בּוֹרֶבְקִי", וה"אֶוֶז'יני", עדיין אינני יודעת מה הוא מה בעברית, או אפילו בפולנית, העיקר שראיתי את כולם, הן במקום גידולם – בשולי הדרך קטף לי רומן משהו שנראה כמו תותים זעירים – והן כמרכולת בשווקים, שם הוצעו למכירה בתוך כלי פלסטיק קטנים קח-אכול. ואפילו ממש במטבח דירתנו, המונים-המונים שאידה קנתה בתאוה ולבסוף לא הצלחנו לאכול (רק

קצת, בשמנת וסוכר), וגם כמילוי בתוך ה"פִּירוֹגִי" של אמו של רומן, והכל רשמתי בקפידה ביומן-המסע, עם עוד מרשמים ממטבחה הפולני-המוכר של אמו האוקראינית של רומן. (סלט כרוב בחומץ וסוכר, "גִּזְיָבְקִי", הלוא הן פטריות בשמנת, מרק עגבניות עם אורז, "זֹפֶה קְרֵטֹפְלָאָה", הלוא הוא מרק תפוחי-אדמה, ו"מִסְרִיָּה", שם שחזר אלי מנבכי הנשייה: פעם היתה אמי מכינה לי סלט מלפפונים חמצמץ-מתקתק וחשבתי ששמו המוזר, מיסרִייסורים, הוא פרי דמיוני המתעתע, עד ששמעתי אותו מפי אמו של רומן כשהגישה אותו לשולחן הערוך במיטב הכלים, ואפילו סכין, מוצר בל יראה כאן, ומפיות, היו עליו.)

בבוריסלב, קטנה וכפרית יותר מדרוהוביץ, די היה לפסוע כמה צעדים ממקום מגורינו בשיכון מתפורר בצנטרום שעל ה"פּוֹטוֹק" (גשר, פעם זרם שם הנחל זרימה אמיתית, וזה היה באמת מרכז העיר, עם מלון מפואר וטיילת, כך אידה ויוסק), פנימה מהדרך הראשית, וכבר היינו כבתוך כפר: הבקתות הקטנות והמתפרקות אינן נוחות ביותר למגורים, אבל החצרות, הן החצרות הנלבבות, בוריסלב כולה היא כפר פולני, יכולתי לשבת שעות על מדרגה לפני החצר ולהתבונן בגידולי הגינה, המוכרים בלי שם.

אמו של רומן, אניה, נושאת על כתפיה משפחה המורכבת מבנים ומאחיינים, שאביהם היה, כנראה, יהודי (בתחילה הוצגו בפני כאחיו של רומן, וגם בהמשך לא עמדתי על טיב הקשרים המסובכים שביניהם, כאן נקראים כולם "בני-דודים" ו"דודים") והיא האבן השואבת והבסיס לכולם. שם, בביתה הקטן של אניה, מלוכסנת העיניים ושמנמנת הפנים, השופעת אימהיות וארציות, היתה תמצית הכפריות.

מה לא היה כאן: כלב קשור בחצר ותולה ג'ינג'יט שפלת-רוח, ועצי פרי למיניהם – כובדנו בתפוחי-עץ קטנטנים ובשזיפים, ורומן אף הוסיף מלפפונים עבי-כרס שכמותם לא ראיתי, ואחר-כך, בטבעיות, גולל שטיח ופתח את מכסה המרתף, ה"פִּיבְנִיצָה" (בשבילי כל הזמן המקום שבו התחבאו הורי במלחמה, וכל הזמן שמעתי כאן סיפורים על "פייבניצה" ויהודים), ואני ירדתי אתו לראות. ובפנים, חלל קטן קריר ומצופף, עמדו צנצנות-צנצנות של ריבות וירקות כבושים ולפתני פירות ווישניאק ("הכל מכינים לחורף") וערמות של

תפוחי-אדמה, ומה לא, זהו בעצם מעין מקרר לאגירת מזון לחורף. ורומן הוציא לכבודנו צנצנת של שימורי תותים, והוסיף לשולחן. לבקשתי לקח אותי רומן לטיול קצר – ממש מעבר לבית יש גשרון רעוע על-פני נחל קטן וברקע יער – ובדרך חזרה הצביע שוב על פירות וצמחים וגם על בית גדול למדי, "זה היה בית דודתו של יוסק לפני המלחמה." הכל ביחד, הכל מעורבב.

עוד בשדה-התעופה בישר לנו רומן, ציפורניו שחורות מימים של חוסר מים, ש"מחר הוא משיא את בתו", אבל "מה זה משנה, טו פֶּשִׁיִּקְסוֹ יִדְנָה." בחתונה האוקראינית שנפלתי אליה היישר מהביקור הראשון בדרוהוביץ, כל האנשים שהיו שם התערבבו בעיני, הדוד, הבן-דוד, הילדים הקטנים, קרובי משפחה אחרים שלא ברור מהי קרבתם, וכולם הקיפו אותי, מציעים תקרובת, מדברים קרוב-קרוב, אינטימיות מביכה. שולחנות ארוכים עמוסים בתבשילים שהכינו הסבתות האמהות, מישוהו המוצג כ"סֶטְרוֹשֶׁצ'ה", שפירושו המילולי בפולנית "קשיש", ורק במאמץ הבנתי שזה מעין "סנדק" או "שושבין", ואולי טעיתי, כי בדפי פנקס הקהילה נתקלתי שוב במלה בהקשר אחר. אבל כשהאנשים האלה התחילו לשיר את שיריהם הנפלאים, שני קולות של מקהלה טבעית, חסרת מאמץ, לגברים קולות אופראיים, והשירים, במפתיע, דומים לעתים לזמירות יהודיות, ופתאום לשירי-עם ישראליים, פתאום השתנו לעיני, ואיזו שמחה, איזו קלות וטבעיות בריקודים, ואלס וטנגו, ממש חן של אצילים. טקס-הנישואין התקיים בכנסייה כבר בשעה שתיים, שעות לפני שהגעתי, והחגיגה המשיכה שעות אחרי שפרשתי, עד חמש לפנות בוקר. הם קראו לחגיגה "וֹסְלָה", ועוד כמה "וֹסְלִי" כאלה התקיימו כאן בימי שהותנו המעטים. כוסיות וודקה נשתו לרוב, מונפות תמיד בצוותא, ולמרות מצב־רוחי המתחלפים, הצטרפתי להרמות הכוסית. הרי גם אני אוהבת וודקה. הלכלוך, הריחות, הדביקות, כל אלה היו כלא היו כשהאנשים האלה שרו ורקדו.

למחרת נסענו לבית-הקברות היהודי. בית-הקברות הישן, הגדול, נחרש ועליו עומדים שיכונים. אבל מישוהו אמר לי ש"יש עוד משהו", ולכן נאלצתי לפנות לקלוגלר ("אל תיתני לו כלום", נתתי לו נסֶ-קפה וסבון), והלה התחמק מתשובה, למה לתת אינפורמציה בחינם, ונאלצנו לקחת אותו אתנו, "מדריך" כפוי. בתוך שטח מוקף חומה

נגלו לעינינו תחילה מצבות חדשות, כיתובים ברוסית ("כאן לא תמצאי, אלה יהודים שאחרי המלחמה"), עד שהגענו למצבות הישנות, כיתובים בעברית, בפולנית, בגרמנית, שנות העשרים והשלושים. אביאבי, שלום, ואס-אמי, אסתר, אולי קבורים כאן. הבאתי נרות-נשמה (לא הייתי חושבת על כך, בורה בענייני יהדות שכמותי, לולא אמר לי קובה, "שימי נר בשמי על הקבר הקטן ביותר ביער ברוניצה, אל תדאגי, אשלם לך מיליון שקלים"). אבל לא האמנתי באמת שאמצא.

ולא מצאתי. שרוטת רגליים בוססתי בכוח ובקוצים, עוד ועוד מצבות הפוכות ושבורות, אבל אפשר לקרוא את הכיתובים, וכולם שמות של גברים. והנשים? עד מהרה הבנתי שיש חלקה נוספת, וקלוגלר, המדריך המחכה לשכרו הדל, אינו יודע, או אינו מוצא לנחוח לומר. "למה הוא אינו 'קונקרטנה'?" ממלמל רומן בזעף, "איזה מין יהודי הוא?" אבל גם בחלקת הנשים לא מצאתי את "הסבתא", ונרות-הנשמה הונחו במקום אקראי, וצולמו למזכרת.

גם ביער ברוניצה, עשרה קילומטרים מדרוהוביץ', השארתי נרות-נשמה. "מקום קדוש", אמר מיכאל, "מקום שבכל פעם שבאים צריך לחזור אליו", אמרה אידה. ביער ברוניצה נרצחו ונקברו בקברות-אחים ענקיים כ-12,000 מיהודי דרוהוביץ' והסביבה: מתוך 19,500 היהודים שחיו בעיר, שמהם שרדו כ-500, ובכללם שלושים ותשעה היהודים שמשפחת ולוש'אנסקי הסתירה בשש'קביצה 9.

אחרים נרצחו כך סתם ברחובות, ורבים הושמדו במחנה בלוז' (שעכשיו הוא בתחום פולין). בבלוז' נספו כ-600,000 יהודים, זה היה מחנה-השמדה וגמרו שם מהר את המלאכה, כנראה במשאיות-גז, שקדמו לעידן ההשמדה המשוכללת יותר בתאי-הגזים. אבל המחנה חוסל על-ידי הגרמנים עצמם כבר בשנת 1943, ולא נותר לו זכר. ולכן, מפני ש"אין מה לראות שם", זה אינו מקום עלייה לרגל ותיירות מחנות. בבלוז' נספו יותר יהודים מאשר ברוב המחנות האחרים, כן, גם כאן יש תחרות, אבל מה זה מעניין לראות אדמה, אולי איזו אנדרטה קטנה, אין מה לצלם, ונראה שלא היה מי שידאג אפילו להנצחה סמלית, כמו זו שבטרבלינקה. אף פעם לא רציתי "לבקר במחנה", רעיון שנראה לי מבעית ותפלצתי, אבל בבלוז' רציתי. אבל לא יכולנו להגיע אליו, לפולין. אידה סיפרה שבביקורה

שם הריחה ריח שרוף. עד ששמעה זאת גם מפי מבקר אחר, חשבה שהיא מדמינת. דם אחיך צועק אליך מתוך האדמה? חמישים שנה, ועדיין ספוג הריח באדמה? אינני יודעת. אידה הביאה משם צנצנת עם אפר, הביתה לישראל. היא יודעת, מה שאני אינני יודעת, מי מקרובה נספה שם.

אידה ויוסק יודעים היכן בדיוק נספו בני משפחותיהם. עוד בארץ, כשיוסק התם דיבר על הצורך לטפל בקברים של הוריו, תהיתי איך זכו להיקבר, חשבתי שאולי מתו עוד לפני המלחמה. בבוריסלב התברר לי שהוא מכנה "הקבר של" את קברי האחים המפוזרים בכל אזור בוריסלב. "זה הקבר של אחי", היינו שם, ואל הקבר של הוריו לא נלוויתי אליו. יוסק היה בן שבע-עשרה במלחמה, ומכל משפחתו נותרו רק הוא ואחד מאחיו. צעיר וחזק, כדורגלן כמעט-מקצועי, שרד במחנות-עבודה וריכוז שונים. בבוריסלב כבר ביקר שלוש פעמים, בכל פעם מתגלה קבר אחר שצריך לתחזק: להחזיר למקומם את עמודי המתכת המעוטרים בכוכבים, הנעקרים ביד אלמונית, לעקור את העשבים החוזרים ותוקפים את המקום ואין מנפש. המראה חזר על עצמו: שני האנשים הכבדים, פשוטי מחשבה ולא פעם אטומים, מסתערים בידיהם על העשבים, מנסים, ולו רק לזמן קצר, להשיב למקום את כבודו.

באחד הקברים שלייד בוריסלב מראה לנו רומן כיצד הסתיר ברוב-עורמה את הכוכבים שנעקרו בין עצי היער. במקום אחר ראיתי גלעד קטן שהוקם במקום שבו "חיו והתפללו יהודים", כך נכתב בידיש ומשום-מה בצרפתית. פעם היה שם בית-כנסת, ועכשיו הילכו לתומם ברוזים ותרנגולות ליד המצבה. בעליהם הם דרי הבתים הקטנים, מוקפים בעצי פרי אופייניים, בתים שממש בקרבם עמד בית-הכנסת. וגם אשה זקנה ולראשה מטפחת נראתה מגבה מרחוק. מראה אידילי, מראה של פעם, ורק בית-הכנסת איננו. הונצח בתצלום וגם יזכה ל"הגדלה".

בדרוהוביץ' עצמה לא היתה אלא האנדרטה שבכיכר העיר, הוקמה ליד קיר אבן ישן, שריד מבית שעמד שם, שלידו "ירו באנשים בשנים 1941-1944". את קברי-האחים ביער ברוניצה גילו לא מזמן; מאז עדיין ממשיכים ובונים עליהם מצבות ענקיות, רק כמה מהן הצלחתי לראות במעבה היער הגדול, ושם קראתי: "כאן נרצחו בזמן הגרמנים

יהודים מדרוהוביץ' והסביבה, לזכר משפחת... בנה את האנדרטה... אל השם האחד שצוין שם הוסיף משהו, כנראה עוד אחד מבוני האנדרטה, ציון של כמה שמות נוספים מבני משפחתו. גם כאן יש בעלי זכויות. אבל אני אינני יודעת אפילו את שמות כל מי שנספו ממשפחת אמי וממשפחת אבי, וודאי שלא את נסיבות מותם ומקום קבורתם. כן, הצלתי מפיו של קובה, בכל־זאת היה שכנה של משפחת אמי, ש"מלצ'ה לא התחתנה, וחנה התחתנה עם מולדבאואר, ורונ'ה התחתנה עם צוקרברג." וכך זכיתי בכמה שמות.

במעבה היער לא יכולתי להימנע מלשתף את רומן, "גוי" שנראה לי קשוב, במרי לבי, על הרשימה הארוכה כל־כך שאפילו לא היתה נכנסת ללוח שעל הגלעד. מרי לבי על כך שלי אפילו אין שמות.

כשנסענו ליער ראיתי לפני דרך ארוכה וישרה, חדגונית, עצים ועצים לשני צדיה. זו בהחלט נראתה "הדרך האחרונה". חלפנו על־פני פסל לוחם בסגנון הסובייטי הרווח כאן, ולא היה לידו שילוט. הפסל שימש כציון הכניסה ליער. לא רחוק מהכביש, גם לא קרוב מדי, לשם לקחו אותם וירו בהם. כבר שיכללו את השיטה, נועצתי ברומן, כבר לא כל אחד וקברו, כבר כרו לפני־כן קבר גדול, משותף, שנקרא היום בפינו "קבר־אחים". מצבות ענק, לפחות לא דורכים על הקברים עצמם, כמו במקום שהיינו בו לפני־כן, ואידה אמרה, שימי לב לתולדות באדמה, אלה הקברים, ואני נבהלתי כשרגלי דרכו על מה שנראה לי תולית.

עצרתי ליד מצבה מרוחקת מעט, מוקפת עצים דקיקים וגבוהים מאוד, לא רואים את השמים, ממש חשוך עכשיו ביום. ושקט מוחלט. דממת מוות. את נרות־הנשמה, שעליהם שמתי מדבקות עם שמות שתי המשפחות, בלועזית ובעברית, וגם צירפתי את הנר "של קובה", הנחתי על כמה מצבות שונות. האם יחזיקו מעמד ולא יכבו?

היינו שם זמן קצר מאוד ("בכל־זאת כבר ביקרנו כאן כמה פעמים, חבל על הזמן, כך יוסק), ואני מיהרתי, טרופת חושים, לא פילסתי לי דרך בין הענפים ונשרטתי עד זוב דם. (ופתאום, בלב כל זה, קרא לי רומן כדי להראות לי "איך צומחת פטרייה, ממש מתוך גזע העץ"). זירזו אותי יותר מדי: "חץ' אניה", "בואי אניה, שם יקר ללב בפי האנשים הלא־נכונים, בואי כבר, אין זמן. וברוב חפזוני, וברוב התרגשותי, פתחתי בחשכת היער את המצלמה במקום שאסור,

והפילם עם כל התמונות היקרות של בית אמי ובית המחבוא ובית־הקברות היהודי – נשרף.

לכן, למחרת, חטפתי להם את רומן, שיסיע אותי לכל המקומות שכבר הייתי בהם, לצלם מחדש. וכשחזרתי אותו ליער ברוניצה, "רק כדי לצלם", ולמעשה כדי לשהות שם עוד רגע, קיצרתי את הביקור, שאין זמן שיקיף אותו. אבל הדבר המפתיע, הגואל, היה שהנרות עדיין דלקו. כמעט כולם. משהו – הרי נרות־נשמה דולקים רק עשרים וארבע שעות – הדליק אותם לאחר שכבו, ועכשיו הם דולקים, כמעט במלוא שלהבתם.

חזרנו גם לבית־הקברות היהודי, אבל הנר שהנחתי אתמול כבה. והנה אני יושבת לנוח ולאגור כוח, ודווקא על העשב שצימחה אדמת בית־הקברות, על הקברים שמתחתיו, ופרות רעות לא הרחק. ואני אוכלת כריך, וכותבת ביומן־המסע, ומשוחחת עם רומן, האם הוא באמת מבין ללבי או רק מתאים את עצמו לגבירה החדשה.

בבית־הקברות היהודי, דווקא שם, מצאתי רגע של מנוחה בתוך השטף האדיר של הרשמים, המתח, החיפושים, דליית טיפות ה"אינפורמציה". זה היה אחרי הסיבוב השני עם וייס, שהשתדל ללמדני בינה כמורה־דרך מחליף לשראייר ("מה הוא כבר יודע"), אבל אני לא רציתי ללמוד (לא מעניין אותי ברונז שולץ, מעניין אותי אם הגימנסיה שבה לימד היתה היחידה בדרוהוביץ' באותן שנים, כי אז אדע שבה למד אבי). עכשיו הצלחתי לגנוב לי פיסת זמן מאוורר, והלאה למשימות: נר־הנשמה כבה אך נשאר במקומו (במקום שבו כל דבר, שימושי ולא־שימושי, נעקר ממקומו, הרי זה פלא). ורק צריך להדליק מחדש את הנר שכבה.

נסעתי עם רומן גם ל"וויטובסקה גורה", "הרחוב של אבא". ריטה אמרה שהרחוב סמוך לתחנת הרכבת, משהו אמר לי שיש בדרוהוביץ' שתי תחנות, ורומן טען שהרחוב אינו סמוך לאף אחת מהן. ובכל־זאת נסענו, לפי בקשתי, לתחנת־הרכבת הישנה, הגדולה. תחנת הרכבת הגדולה ממוקמת בבניין ישן עם פיתוחים מפוארים, ואפשר היה לקנות שם גלידה. מכאן אפשר לנסוע לבוריסלב, אומר רומן, כמו אינו מבין מה אני מחפשת כאן, מנסה לתרום אינפורמציה. אתה יודע למה אני כאן, אמרתי לו בגרון חנוק. מכאן הסיעו את היהודים למחנות ("אבא הוריד את אחיו מהרכבת", אבא הוריד את

אחיו מהרכבת). בצילום האחד שצילמתי שם נראית מסילה, קרונות ישנים ופרצוף בגדול של אדם מקרי, מה הוא קשור בכלל. ועל השלט כתוב באוקראינית: דרוגוביץ. די, אני לא רוצה דרוגוביץ' אוקראינית, שאין בה זכר ליהודים. נלך. לא, לא אכלתי גלידה, אני לא אוהבת גלידה. נסענו ל"וויטובסקה גורה", "הנה", בשפה המשונה, שכולה אמות-קריאה בלי עיצורים כמעט, הרחוב שבאמת נמצא סמוך לתחנת הרכבת הגדולה.

האשה הזקנה ("גרה כאן מגיל שש"), גיחכה מעט כששאלנו אותה על אשה בשם שרה, בעלת מכולת מהזמנים שלפני המלחמה. "שרה קראו לכולן", אמרה, ואת שם המשפחה אינה זוכרת. לא, יהודים כבר אין ברחוב, "לקחו הרי את כולם", המשיכה וגיחכה בפה חסר שיניים. הכלב נבח וחשף שיניים באיום, ובבית הסמוך גערה זקנה אחרת בצעקות רמות בנערים שהשתובבו בחצרה. רומן אמר שאין לו סבלנות ל"גלופוטי", זיבול-מוח (הו כמה מוכרת המלה בפולנית), ואני הסכמתי אתו בהקלה. הרחוב הארוך מאוד, אין סיכוי למצוא כאן מיקום מדויק (רומן: אל תוותר), צולם בנקודה מקרית: בתי עץ ישנים ומתפוררים, גגות משולשים, מרפסות מגולפות לתפארת, "רחוב של יהודים", כמו שמדמיינים בתודעה שאין לה על מה להסתמך.

אבל כשחזרתי לארץ, וניסיתי לדובב את זכרונה ההולך ומתערפל של אמי, היא לא זכרה את וויטובסקה גורה אלא דווקא את "בֶּדְנַאֶרְסְקָה". די, בשבילי זה הרחוב. זה "הרחוב של אבא", וכך גם כתבתי ליד תמונת הרחוב באלבום המסודר אחרי הנסיעה.

בסמוךוד הישן, תחושת דרור לאחר הזמן שנחטף ומוצה לא רע, מגלגלים שיחה. רומן שונא את ה"נציונאליסטים", כולם מושחתים עכשיו, כשהשלטון בידיהם, חלק מהמאפיה השולטת כאן בפל. כששאלתי כאן אנשים על העצמאות החדשה, נעניתי בלי יוצא-מהכלל ברובלים: בימי הסובייטים אפשר היה, תארי לעצמך, לקנות בכך וכך רובלים מזון לשבוע, ועכשיו, עכשיו עשרה דולר הם משכורת של פנסיונר. "עצמאות", "חופש", "התרבות האוקראינית", אלה מושגים נעדרי תוכן לגבי אנשים שאין להם מה לאכול. אמנם, כל הסביבה מלאה פסלים המנציחים את הסופר הלאומי, איוואן פרנקו (במלרע). ובכלל, "אוקראינה ואוקראינה", בשירים, במוזיאון,

באנדרטות. אבל את מי זה באמת מעניין. "אתם, היהודים, עוזרים זה לזה, ואילו אנחנו, האוקראינים, כשאנחנו רואים שלשכן רע רק מאחלים שיהיה לו עוד יותר רע," כך רומן ברגע של גילוי-לב (ואולי לא). וכולם מחפשים איך לברוח מכאן, לפחות למצוא עבודה בארץ אחרת לזמן קצר, לא חשוב במה, העיקר לחזור עם קצת כסף. אולי בישראל? אולי יוכל להסתייע בכך שאמו, אניה, "הסתירה יהודי בזמן המלחמה"? ובעצם, מי הכיר את מנהגי היהודים, את שפתם ואת שיריהם, אם לא אביו הפולני של רומן? כך חשבתי לי, מלאה רצון טוב לעזור למכרי החדש, ה"גוי" המאיר לי פנים.

אמו, כך סיפר, היתה ילדה, חיה עם אמה ודודתה, והן הסתירו במרתף שלהן יהודי. הילדה שימשה לעתים כשליחה בין יהודים מסתתרים, ובעל בית-הקולנוע לשעבר הבטיח לה, "חמודה, אם נינצל, תוכלי לראות בחינם כמה סרטים שתרצי." אחרי המלחמה הדודה התחתנה עם היהודי המוסתר, ורומן ביקר אצלם באמריקה עם אמו. רומן סיפר זאת כבדרך-אגב, ומדי פעם גם הצביע על בית זה או אחר שבו גר לפני המלחמה "קסלר" או "וייס", שמות של יהודים, כאילו בוריסלב שומרת עד היום את כל יהודיה.

האם הוא דובר אמת? האם אינו מבין את משמעות דבריו? כבר יותר ערמומית, בחנתי את גרסתו לעומת זו של אמו, אותה השיחה לי במטבח, באתנחתא קצרה של לבד. רומן דייק, והתברר גם שאותה דודה רבת-הרפתקאות היתה נשואה ליהודי גם לפני המלחמה, אלא שהלה נעלם. "סיפור רומנטי, סיפור אהבה יפה," אמרתי לרומן, כמו שבעצם אמרתי גם לבתה של היהודייה מסמבור על הנסיכות שבהן הכירו אביה ואמה.

אבל כולם כאן, איכשהו, קשורים ליהודים: החבורה המשונה שהתקבצה בביתו של "רופא השיניים" (בעצם טכנאי בלי מכשירים ואמצעי היגיינה אלמנטריים), הורכבה מ"היהודייה", גברת מבוגרת בעלת פנים סלכיות מובהקות, שלא הבנתי מדוע, בעצם, כונתה כך; אשתו של "רופא השיניים" היא באמת יהודייה, שנפרדה מבעלה וכבר חיה בארץ, ובתה, שהכירה לכבודנו ארוחה מפוארת, מבקשת גם היא לעלות, אלא שלא נראה שבן-זוגה, בחור דרוגוביץ'אי כבד, יאות לבוא אתה לישראל; וגם קרישה, אשה חמה ומלאת-חיים, ידידת משפחה, היא מעין יהודייה: אמנם אינה יודעת אם אביה נחשב

במלחמה ליהודי ואיך בעצם ניצל (היא יודעת רק משהו על "הצבא הרוסי"), אבל שם משפחתה, "איריס", הוא, לדברי הכל, שם משפחה יהודי מובהק, ושם אביה, "שיקו", הוא למעשה ישעיהו.

ואייזיק: מדוע דחה אותי כל־כך, וללא תקנה, האיש הקטן והכפוף, סטיריאוטיפ של יהודי, משרידי היהודים בבוריסלב, מחזור ומתחנף אל ה"עשירים". אפילו השם "אייזיק" מצלצל כאן כל־כך לא מתאים, מדכא. אבל בתו, מה היא אשמה, נולדה לאב יהודי ולאם אוקראינית, ומפחד ה"אי־אפשר לדעת" לא רשמו אותה על שם אביה. ועכשיו, כשהיא רוצה לעלות לארץ, בגלל בתה ("תלמידה מוכשרת במתמטיקה"), היא אינה רשומה כיהודייה. "ומוטב כך בינתיים," מסכמים אידה ויוסק, "הרי אי־אפשר לדעת." שתי הנשים היו עצובות כל־כך, רק חודש קודם־לכן מת הבעל ("טבע פתאום, כנראה התקף־לב") ורק בן שלושים ושבע היה. פגשתי אותן ב"וֹסְלָה" שנערך לכבוד סיום ביקורנו, ובחוף ירד גשם כבד ועצוב.

בשביל מה באתי לכאן: מה חיפשתי ומה מצאתי. לא מצאתי זכר לחיים שחי כאן אבי, איש צעיר, ודאי מהודר, שייך ל"אליטה", כדברי קובה. היכן בתי־הקפה שבהם ישב, המקומות שבהם נפגש עם חבריו מבית־ר, משרד עורכי־הדין שבו עבד, הדירות שבהן התגורר. היכן שיחק שחמט והיכן גלש סקי (פרטים שדליתי במאמץ מאמי כשחזרתי, ופתאום, בזכרונה המבולבל, טענה שלמד בקרקוב, ואני נצמדתי לפרט הבטוח – כתוב בספר – שלמד בלבוב), איך נראו אז הרחובות האלה, מיצקביץ' ושֶבֶצ'ֶנקוֹ וְזִיִּלְוֶנָה שבהם ודאי טייל. מי מכיר מי יודע. מהר מאוד ויתרתי.

חיפשתי את אבי ברחובות שנראו לי ישנים, "פֶּשְׁדֹוֹוֶיֶנָה", כמו סוֹלֶנָה וז'ופֶנָה. בז'ופנה 16 התגורר אביה של אידה בילדותו ולידו סבו – האם זהו סב משותף, ואם כך גם אבי התגורר בז'ופנה? אינני מצליחה לארגן בראשי את קשרי המשפחה, כמה גם זה מבלבל. ז'ופנה הוא רחוב עם בתים ישנים ויפים, בייחוד הבית הפינתי לצנטרום, הבית עם הצריח ש"כולם מצלמים" לדברי וייס, וגם אני צילמתי. כשבאתי לכאן שוב עם וייס, מאבדת כיוון בעיר הקטנה – פתאום שוב ז'ופנה – הופתעתי לשמוע ש"כאן היה הגטו". צילמתי שורת בתים קטנים ועלובים למראה, באמת מתאים ל"גטו". אבל כשחזרתי לארץ, וחיפשתי בפנקס־הקהילות את הרחובות המוכרים,

התאכזבתי. בגטו צוינו רחובות שאף אחד מהם לא היה מוכר לי, וז'ופנה כלל לא הוזכר שם. ובכל־זאת, לא שיניתי את הכיתוב הוודאי, הברור, שרשמתי באלבום התמונות: הגטו ברחוב ז'ופנה.

רחוב מיצקביץ' הוא באמת היפה ברחובות העיר, שדרות הערמונים מרהיבות עין, ואין זכר להמולת "אוקראינה" שבסביבות הצנטרום. פה שקט, ירוק, נקי, אפשר לדמיין את "פולין". אחרי הכיכר עם המבצר העתיק – כאן טרח וייס להרצות לפני על ההיסטוריה של העיר, נוסדה לפני אלף שנה סביב מכרות המלח שהתגלו באזור – המשכנו ל"גימנסיה שבה לימד ברונו שולץ", ואני חשבתי שזוהי "הגימנסיה ברחוב ז'יילונה" שבה למדה סלבה. אבל בווארשה חזרה פיסת המידע המוצק והתפוררה – "די, לא חשוב," התפרצתי בחמה לא מובנת על בעלה הרפה של אולגה, שניסה לסייע ושוב שיבש, "זה רחוב ז'יילונה ודי." זה כבר היה סוף המסע, רצוף נסיונות של צירופים והצלבות אינפורמציה אינסופיות. לזילנר הטוב, שהעז לערער אפילו על "שש'קביצה" (אולי את מתכוונת לש'נקייביץ? את יודעת, הנריק סנקייביץ, ודאי קראת ספרים שלו בילדותך) עניתי בחרי־אף: זה שש'קביצה ואל תנסה לתקן. וסנקייביץ, ודאי שקראתי (מי לא זוכר את "בישימון ובערבה"), אבל זה לא שייך.

הגימנסיה הוצגה בפני עלי־די וייס כ"מוזיאון של ברונו שולץ", עניין מועט יש לי בסופר החשוב, ורק כשנכנסנו, לאחר שנאלצנו לתור אחרי המנהל ולקבל את הסכמתו, הבנתי איכשהו שהמסדרונות האלה, המדרגות האלה, המראה הנשקף מהחלון, הם אולי מחוזות ההתבגרות של אבי.

וייס סחב וסחב ל"ביוקט" של שולץ, מה זה, האם אין מלה מובנת יותר לפסל, למה לא אמר לפחות "פרוטומה", הרי בסוף זה כל מה שמצאנו משולץ במוזיאון. השומרת שעל המפתחות הפנתה אותנו באי־רצון אל המנהל, והלה הסכים ברוב חשיבות שתפתח בפנינו את ה"מוזיאון" – כל־כולו חדר קטן בקומה השלישית של מה שהיום הוא "אינסטיטוט פדגוגי" (האם הכוונה לסמינר למורים), ואני, עדיין לא יודעת מהו אותו "ביוקט", חשבתי משום־מה שזהו שולחן־הכתיבה של שולץ, ושאוּלִי אמצא שם תצלומים מהתקופה, התנפלתי מיד על ערמה של ספרים שתיעדו את תולדות המוסד, מנערת מעלי את וייס

שטען בתוקף ש"כל זה פרווינה". אבל שורות התלמידים והמורים שהציצו אלי מתוך הספרים אכן צולמו כולם "פרוינה", היו אלה חניכי "האינסטיטוט הפדגוגי" שהוקם כאן במקום הגימנסיה על שם ולדיסלב יגילי, "הגימנסיה שבה לימד שולץ". הכל מתחיל משנת 1945, כבר לא פולין, ומה אני מחפשת במוסד העדיין סובייטי כל-כך, בחדר שבקצהו עומד בודד ולא שייך, ה"ביוסט" של ברונו שולץ.

ברונו שולץ נולד בשנת 1892, שום נקודת מפגש עם אבי או עם אמי, ובכל התצלומים שראיתי אותו מצולם בהם עם בני משפחתו ועם ידידיו ועם תלמידים ומורים, ופניו מיוחדות התווים בולטות מיד לעין, לא יכול היה להיות זכר לאנשים שאני מחפשת. בחיפוש הלהוט שלי, בודד וכמעט פראי, אין מקום ל"שולץ". ולמרות זאת, בווארשה קניתי אלבום גדול וכבד על חייו וכתביו, ובדרוהוביץ' הסכמתי ללכת אל המקומות שלשם באים אוהביו של הסופר אל העיר הנידחת, וגם אני ראיתי את הבית ברחוב פלוריאנסקה שבו התגורר (לוחית קטנה באוקראינית, אולי גם בפולנית, "כאן חי הסופר הפולני ברונו שולץ"), ואפילו צילמתי. אבל לא צילמתי את המקום שבו נורה שולץ ברחוב, האם באמת היה זה מול בית היודנראט, האם הבנתי נכון את וייס שהראה לי את הבית וסיפר משהו על נסיונותיו של הסופר להיעזר באנשי היודנראט, לא הבנתי וויתרתי.

עוד נותר לי "המוזיאון של דרוהוביץ' והסביבה", ושם פסחתי מהר על מוצגים ארכיאולוגיים ומיהרתי לתצלומים המעטים שכמעט לא נראו באפולוית (כאן חוסכים בחשמל, והאור, שהודלק במיוחד לכבודנו, היה אף הוא קלוש): אוקראינים אמיצים שמתו על-מזבח-מולדתם, ולא טרחתי לקרוא איך ומתי. בחדרים האחרים ראיתי מיני תלבושות עממיות ובדים וכלים, כל זה "דרוהוביץ' והסביבה", ואין כאן יהודים, ואפילו לא פולנים. "זרקת כסף", דאב וייס כשמהרתי לצאת, 40,000 בשביל שנינו, ומילמל משהו באוקראינית באוזני האשה שבקבלה. כשכבר יצאנו, נחפזה אחרינו האשה, בפיה "אינפורמציה" נוספת. "היא אומרת שיש פה 'וויז'נטה' שכדאי עוד לראות", הסביר לי וייס. המלה נשמעה מוכרת, אך רק כשהתחיל וייס לעצב בידיו צורות של ציפורים נזכרתי שפירושה "חיות", כלומר, שפסחנו על פוחלצי ציפורים ומה עוד, מ"דרוהוביץ' והסביבה". זוויז'נטה, כמה גרוטסקי, כמה תפלצתי. מ-19,500

היהודים שחיו פה לפני המלחמה ומפולין בכללותה לא נשאר כאן זכר, ולי רוצים להראות חיות.

בדרוהוביץ' אין ולא היו יהודים. ודי לי בדרוהוביץ' אוקראינית. האם עוד ימצא לי הכוח להמשיך לחפש? למשל, בארכיון שבלבוב, שעל קיומו נודע לי רק בסיום המסע המתיש, המתסכל, בעיר שמראש לא היה סיכוי למצוא בה פיסת תיעוד?

עדיין אני מחכה לתשובה מהבחור מבוריסלב, המטפל בענייני היהודים משם – גם זה נודע לי במקרה, בסוף שהותי שם, מפי רומן, שקבע לי פגישה ולקח אותי ל"משרד", שם חזרתי ורשמתי את הפרטים המוכרים, שם אבי ושמות הוריו, ושאר האינפורמציה המעטה, שאולי תסייע. "מחר הוא נוסע לארכיון בלבוב, ודאי ימצא שם משהו", אלה היו מלותיו האחרונות של רומן בשדה-התעופה בלבוב, לשם הסיע אותנו בבוקר האחרון, הגשום, בוקר עצוב. ואני עדיין מחכה. הדואר מאוקראינה עובד לאט, אם בכלל. האם יישמר החוט הדק, המוזר, המתברר אותי לאוקראינה, משפחת שוֹבָה מהעיר בוריסלב, משפחה אוקראינית מרודה שנהייתה בשבילי פולין של הורי.

כל אותו שבוע קראו לי אניה, שם ילדות נשכח, "חוץ", אניה, לא נעים, אבל גם "אנייצ'קו", נעים כל-כך. הפולנית חזרה אלי בטבעיות שלא תיִאָמָן, אפילו מצאתי את עצמי חושבת בפולנית, חולמת בפולנית. בווארשה פנתה אלי ברחוב אשה: מה השעה? ועניתי לה בלי לחשוב, כאילו אני בארץ, "ג'ש'נץ' פו ג'ש'נץ'", עשר ועשרה. אולי בשביל זה היה כדאי לבוא, בשביל הפולנית, בשביל לחזור להיות "אניה" לשבוע, שנמשך כמו נצח ועדיין אינו מרפה.

באלבום התמונות היקר והכבד שקניתי בווארשה, "ז'מיה פולסקה" – "אדמה" בפולנית היא גם "מולדת" ו"ארץ" – באלבום ניסיתי למצוא, ולו מעט, מאותם מראות נלבבים, ישנים, מאותו "ןש'י", כמו באנגלית "קאנטרי", מלה שאין בעברית, ושהרביתי לשמוע מאמי. נְהִי־ןש'י, אמי היתה אומרת, מספרת על "מחוץ לעיר" שלה, ובשבילי זו היתה מלה בפני עצמה עד שהגעתי לכאן ונוכחתי שזה ריבוי של ווס, כפר. בכפרים, מחוץ לעיר, היתה לכך נימה מיוחדת של הזמנים ההם שלפני המלחמה, והנה, כאן, סביב-סביב, הייתי בתוך ה"ןש'י", והנה הוא כמו דיבורים ההם על המקומות שלפני המלחמה.

ולו רק בשביל זה, למרות שלא גיליתי דבר, לא מצאתי עקבות, לא זכר. ולו רק בשביל זה אחזור, ודווקא למקום המקולל ההוא, מעבר להרי החושך.

במכונית העלובה, דלק לפעמים אין להשיג והתחנות סגורות ומבוצרות מפחד שוד, נסענו עם רומן אל ה"ש"י". דרך סכונִיִצָה, שפירושו דרום, וטוסִטְנוֹבִיִצָה, חיבור של סטנוביצה וטרוסקבייץ, הרחקנו אל מחוזות ילדותו של יוסק אל הכפר פרוֹקובניק ("תראי, אניה, כאן היה הבית שלי, לכאן נסענו בחופשות"), דומה לקרופוטניק, דומה לקרופניק, רשמתי לי ביומן־המסע כדי שלא אתבלבל.

כל־כך רציתי להשתהות בכל מקום, אבל עצרנו רק ליד הגשר שעל נהר הסְטֵרִי, בעצם זרם דקיק, אבל היערות שהקיפו אותו, מעולם לא ראיתי כאלה. מרחוק הצטייר עץ־עץ בחדות, כמו במכחול דקיק, בירוק שאין בציורים, ירוק אפרפר, מעט כסוף. רציתי לשבת בחצרות, להשתהות ליד בתי העץ, להתבונן מקרוב בחציר שנדחס לערמות מדורגות, אחוזות במעין קלשון, לקרוא בשמו של כל עץ וכל גידול ירק, לראות מקרוב את האנשים, את התרנגולות, את הכלבים עלובי־הסכר, הקרובים ללב. אבל כל־כך מיהרנו, הרי רומן עייף, ורק מפעם לפעם האטנו כדי שאוכל לצלם לרגע, את הכנסייה, את השדות, את ערמת החציר שליד אחד הבתים, שלידה יושב עכשיו בתצלום המוגדל שתלוי בדירתי בחור עירום למחצה, אני זוכרת את נביחת הכלב שעצרה אותי מלהמשיך ולהתקדם, כאילו אני בתוך שלי, בשביל שהוליך אל ביתו.

אבל ליד אחת הגינות עצרנו וירדנו: אלה צמחי שעועית, או אולי אפונה, מטפסים לגובה בפרחים, וזה סלק, וזה כרוב, ומה זה, מוכר כל־כך, הרי זה שמיר, ועצי תפוח, ושזיף, והכל טובל בירוק־ירוק. אידה קטפה לי תרמיל שעועית, והאשה שיצאה מהבית שמחה להסביר מה היא מגדלת בגינתה, ואני, סוף־סוף מאושרת, חזרתי למכונית, והשלמתי עם העזיבה המהירה של "הכפרים". האם כמעט הגענו לקרפטים? אידה הצביעה לכאן ולשם, כאן הונגריה, כאן רומניה, כאן סלובקיה. לאן את רוצה להמשיך? לחוץ־לארץ? ("אבא רצה לברוח לרומניה." האם באמת התקרבנו להצטלבות הגבולות שבקרפטים?)

על עטיפת חפיסת השוקולד שקיבלתי ממשפחתו של רומן, שוקולד מריר וקשה אבל אכיל, מצוירים הרים וביניהם נהר, ושמו של השוקולד, כתוב על העטיפה באוקראינית, הוא "קרפטים". בציור השמן הקטן, נתון במסגרת מוזהבת ומסולסלת, שקניתי בחנות בדרוהוביץ', נראים ברקע הרים מיוערים, וגם נהר. האם הנוף שבציור הוא מכאן, חזרתי ושאלתי את המוכרת. לא ברור. ובכל־זאת, בשבילי הנוף שבציור הוא "הקרפטים". אם אחזור פעם לפולין, זה יהיה לשם, לאותו מחוז נידח, הצטלבות של שלוש ארצות, לא הרחק מהקרפטים. כי רק זה, ולא זאקופנה, ולא קרקוב, ולא הרי הטאטרה הנישאים, זה בשבילי פולין.

ועוד נסענו לטיול: לטרוסקבייץ, עיירת הנופש המפורסמת. בדרך לטרוסקבייץ עברנו ליד אגם, היפה שראיתי מעודי. מים כמו מראה, קני־סוף ופרחים התערבבו בעצים עד למרחקים, ואין נפש חיה. "אי־אפשר להתקרב לאגם, את לא רואה, יש כאן גדר, אלה מי שתייה והכניסה אסורה" ("לזרים הכניסה אסורה" נכתב על השלט שבתמונת המשפחה). אבל שוב התעקשתי, כאן זה שלי. והיתה דרך אל האגם. השתהינו רגע קצר ("חוץ", אניה, תמיד את רוצה להתעכב בכל מקום"). רומן צילם אותי ביד אמונה, והתמונה המוגדלת והממוסגרת תלויה על קיר בביתי. "האגם".

טרוסקבייץ היא עיר, ואני רציתי את "הכפרים". אבל טרוסקבייץ אינה עיר ככל הערים. כמו מתוך צ'כוב, מתוך המאה התשע־עשרה, נפלתי אל "עיירת קיט", או אולי "עיירת מרחצאות מרפא", כך קוראים לזה בספרות הרוסית, ומה מאוד הופתעתי למראה הארמון המפואר שבכניסה לרחבה המרכזית. מיד ראיתי אנשים מוצצים באטיות את מי המרפא לסוגיהם השונים מתוך קומקומים קטנים פחוסים, מים שפעם, סיפרה אידה, נשתו בביתני העץ הקטנטנים, בעלי הצורה האנושית, עם גגותיהם המשולשים דמויי הכובע, ביתנים בני יותר ממאה שנה. והיפה מכל: פעם לכל ביתן היה שם – "מְרִיש'ה", "קְש'יש'ה" – ושתי בו את אחד מסוגי המים. היום שותים את המים בבניין מרכזי גדול, בכל ברז סוג מים שונה, ואיש־איש בא עם קומקומו, ולפעמים שותים מכוסות פלסטיק. גם אני לקחתי לי מעט וטעמתי טעם גופרית נורא. הקייטנים כאן הם מרוסיה, משתכנים בסנטוריום לחודש שלם, ואני מזהה במראה הדשן, בתווי הפנים

הבולבוסיים, עוד לפני שאני שומעת את שפתם, את "רוסיה" של הספרים, גם מזה טעמתי כאן באופן בלתי־צפוי.

ברחבה המרכזית מחכה צלם לעוברים מזדמנים, לידו בובת גורילה ענקית. ועוד צלם, משוכלל ממש, מביים לנגד עינינו ילדה תמירה ועדינת־תווים, כבר הלביש אותה במעין אדרת ומגבעת אדומות עם שולי פרווה, והיא עומדת על רקע כרכרת קרטון, מוכנה ומזומנה ללחיצת המצלמה. צלם־כיכרות מהזמנים שטרם המצלמה הפרטית, שהונצח במצלמת־הכיס שלי, חפץ־חמדה שאין כאן לאיש.

על ספסל שליד הטיילת ישבנו לנות, הזדמנות להשתהות מעט, לצפות בהרחבה בעוברים ושבים. "מיד רואים מי כאן אוקראיני, אחד כזה בשום אופן אינו רוסי," כך רומן, מצביע על איש מרוט חובש קסקט. לפנינו הילכו להן נשים מדושנות, גדולות, "רוסיות", בעטרת שער עשויה בנוסח מיושן, פתאום שער סגול, ולאחרת שער כחול, מעין אופנה מעודכנת בנוסח מקומי. וגם להן שקיות ניילון במקום תיקים, זכר יחיד לברית־המועצות בתוך מראות שלא מהמאה הזאת.

רוצה ללכת קצת הלאה, לראות. מה יש כבר לראות, הכל אותו דבר, כך אידה ויוסק. אבל שוב הצלחתי לחטוף את שללי ויצאתי עם רומן לטיול קצר בטיילת, עצים ועצים ומתחת לגשר נחלים, ובאמצע כיכר עם פסל של מיצקביץ', זכר פולני בלב "רוסיה". שמות של עצים, של ציפורים, של פרחים – הכל כליכך חשוב ולא־מושג. הציפורים האלה, שירתן כליכך צלולה, רומן קרא להן "שצ'יגלו", אבל מה זה שצ'יגלו. רציתי שהשמות מהספרים יהיו מציאות, אלא ש"מייפל" באנגלית שבאלבום הפולני, ו"עצי אדר" שבמילון העברי, והעצים שראיתי שם במציאות שוב אינם מתקשרים זה לזה.

ברחבה המרכזית התקבצה עכשיו מתחת לסככה חבורה של רוסים, חבורה מקרית, לא מקהלה מאורגנת, והם שרו בדבקות ובקולות נפלאים את השירים ממיסי־הלב ההם, אנשים עבים ומגושמים שכל מה שיש להם בתוכם, הגעגועים בעיקר, יוצא החוצה בזמרה הזאת. הייתי נשארת עוד ועוד שם, ליד חבורת השרים בטרנסקבייץ, אבל צריך להמשיך. יש עוד "באזאר" של מציאות. אבל מן ההפקר זכיתי בכנסייה, כנסייה אוקראינית יפה, בפנים בדים רקומים וחרוזי זכויות צבעונית וכל הקיטש הזה, בעל הגוון המזרחי דווקא. ב"באזאר" מכרו סחבות, אבל גם עבודות עץ מקומיות, ויש לי מנורת עץ עם קדקודים

מחודדים וחיטובים מוזרים, מזכרת מטרנסקבייץ. והנה גם רומן מגיע ובידו המתנה שהגברת אניה כליכך רצתה ויוסק אמר, אין, לא תשיגי. הקומקומון המקומי, קומקומון המים הפחוס, ועליו כתוב באוקראינית: טרנסקבייץ.

ומה עוד נשאר: רומן הבטיח להראות לי אגם שכינה "שווייצריה של בוריסלב", משדל אותי להרפות מהאגם היפה שבדרך לטרנסקבייץ. עוד יותר יפה, אמר, אבל זו היתה רק מעין ברכה שהשתכשכו בה בחורי הסביבה, והסמוחוד חנה בסמוך, ליד ערמות אשפה. פרידה מבוריסלב, מדרוהוביץ', מאוקראינה, מפולין. התרחקתי לדקות אחדות, נמשכת לירוק הלא־רחוק, וכלב ידידותי התלווה אלי בהליכתי הבודדת, כמו יודע את נפשי. והנה, אפילו "יער" נקרה לי וישבתי בשוליו. ישבתי והשקפתי על הנופים הנלבבים, ולכמה דקות, הכלב עדיין אתי, היה כמו שרציתי שיהיה. וזה, פחות או יותר, היה הסוף.

למחרת, בוקר גשום ראשון, שמים אפורים, עשינו את הדרך חזרה ללבוב, לשדה־התעופה. עצוב, האם אחזור לכאן, כיצד אחזור לכאן. במטוס הקטן של "לוט", בחזרה לציוויליזציה – פולין נראית עתה כמעוז התרבות האירופית – הבכי שהיה עצור כל הימים פרץ, מוסתר מעין רואה.

ספח עודף של יום וחצי בווארשה, מקום סטרילי בשבילי, בכלל לא פולין, למרות שכליכך קל לדבר כאן פולנית והכל מובן, כאילו אני בבית. בלי הרגשת רוממות מיוחדת, וגם ללא הכאב, קוצר־הנשימה של להיות ואי־אפשר לנגוע שהריץ אותי בכוחות לא גשמיים כמעט מעבר למכשולים, שם, בדרוהוביץ'. כאן אני תיירת מישראל, וכמו כולם גם אני מחפשת פה את שרידי החיים היהודיים, את המוזיאונים, את המקומות היפים המעטים שיש בעיר הזאת, שנחרבה עד היסוד במלחמה.

לאולגה, מכרתי החדשה כאן, סיפור חיים שמספיק לשלושה: יהודייה, הוריה הקומוניסטים גורשו מדרוהוביץ' לברית־המועצות בימי הפולנים, ושם נכלא אביה בבתי הסוהר של סטלין. מתישהו, אחרי שנים של פעילות קומוניסטית בקזחסטן, השתכנה בווארשה. "אני לא יהודייה, אני לא רוסייה, אני לא פולנייה, מה אני בעצמי?" ומה היא: נפש אנושית ומובנת, רחוקה מהפובולי־פובולי והש

פש'דה, מפיתולי הראש הקטן, החששן, לא כדאי להסתבך. רחוקה גם מהצינה הפולנית, מההתנשאות שבחיתוך הדיבור, כמה אני מכירה את זה. כמו, למשל, מוכר המזכרות ב"גטו", אולי יפתחו פה בית קפה, הוא אומר, אי אפשר בלי בית קפה לתיירים (המעטים כל-כך הפוקדים את אנדרטת לוחמי הגטאות). "יש דעות שונות", ענה בצינה כשהתחלתי מהרעיון, צינה שאין בה רשעות, צינה של אנשים אטומים.

אבל כשישבתי ברחבת האנדרטה על ספסל, שם שמעתי נימים אחרות. אנשים יושבים במקום שהיה בו הגטו, ובגיחוכים שכמו מיועדים לשיחה על ה"ידי", שוב שיניים חסרות בפה ואולי לא, "כמה ילדים שהם ילדו שם בגטו", ו"חברים שבאו לגור כאן אחרי המלחמה חפרו, כך במקרה, ותארו לעצמכם, הם מצאו אוצרות זהב שהם החביאו פה". ומשם מתגלגלת השיחה באופן טבעי לענייני דיומא, כמה עולה זה וכמה זה, וזה חיתן את בתו ולא הזמין, וכמה זה עלה לו. "אנטישמיות". כאן הכותרת מתאימה. והפרצופים האלה, הגסים, חיתוך הדיבור השפל. גם זה "פולין", יש אומרים שזה תמצית פולין. אבל בשבילי זוהי כמין שיחה מוזמנת לאוזניים יהודיות, לא חיכיתי שהסטיריאוטיפים יתממשו בשלמות כזאת.

ויש גם הזוג הזה המטייל כאן, ברחובות הגטו, "בוא נלך דרך ז'יילונה", סתם זוג מבוגר, נעים-סבר, מטייל להנאתו ברחוב, שכמו רחוב מילה ורחוב אנילביץ' הוא עוד רחוב. מה יש כאן מהגטו, מה לאנשים האלה ולעבר שלפני חמישים שנה. ובכל-זאת, לראות את הבונקר של אנילביץ' בין השיכונים, מכוניות בכביש וילדים על אופניים, וברור לגמרי שאיש מהעוברים והשבים אינו יודע היכן רגליו דורכות. ואומשלגפלאץ. כביש ראשי סוער, על ספו מבנה שיש קטן, וכלום.

בדרך חזרה מ"הגטו" עצרתי ליד עץ עם ציצים אדומים, כעין כפתורים, רבים כמוהו ראיתי מאז באתי לכאן. קטפתי לי ציץ, אולי אמצא מישו לשאול, והנה אשה עוברת, גם היא נעימת-סבר, מופרת. באותה תחושת בית פניתי אליה בעיניים שואלות, אבל היא רק אמרה בחיוך: אסור לקטוף. "ומה שם העץ?" שאלתי בלי מורך. היא ענתה ברצון. אבל אינני זוכרת מה ענתה.

סלבה לא חיכתה לי בווארשה, חזרה לוורוצלב, אמרה לי בתה,

לאחר שהשגתי אותה במספר הטלפון המשונה, שהסתבר כ"קומניקרה", המלה הפולנית ל"פלאפון". לכן נפגשתי עם אולגה, נפש אנושית שנקרתה על דרכי, האומנם משהו מוכר מהבית, ובעצם לא.

מה קורה לאנשים האלה, כל אחד בדרכו, היא רוצה לעזור אבל רוצה בעיקר לשהות קצת במחיצת "יהודייה מישראל", ובמוזיאון מושכת ומושכת ל"וארשה רוזוולונה", וארשה ההרוסה שאחרי המלחמה, שאחרי ה"וארשבסקי פובסטאני", ההתקוממות הפולנית של הארמיה קראיובה. פתאום גל של פטריוטיות פולנית, להראות ליהודייה מישראל מה עוללו לווארשה. אבל היהודייה מישראל מעוניינת רק בשלה, למשל בתמונות שמלפני המלחמה, במראות היומיום של החיים שהיא יכולה לראות רק בדמיון. חבל שבמוזיאון יש רק פינה קטנה למרד "שלנו", מרד גטו וארשה, שבשבילנו זו "ההתקוממות". ולא, אסור לצלם. ובתערוכת צילומי יהדות פולין של רומן וישניאק, תערוכה שהזדמנה על דרכי ממש בשעותי האחרונות בווארשה, צילמתי בסתר למרות האיסור. אבל, הכי חשוב, היה אתי נר-נשמה אחרון, ולמרות שפולין "שלי" נותרה שוב בחוץ, השארתי אותו ליד ספר האורחים שבכניסה, ועובד הגלריה הבטיח לי להשאיר אותו דלוק עד תום התערוכה.

אצל אולגה בבית, באחד השיכונים המרודים שכל וארשה מלאה בהם, רחוק מעבר לנהר (ויסלה, או ויסטולה? ויסטולה, מסתבר, הוא באנגלית), זימרה ציפור-שיר בכלוב בסלון, וכשהוציאו אותה, נהנתה מליטופי בני-הבית והתבוננה בעצמה בעניין בראי. משהו אנושי, חיית-מחמד לאנשים המרוטים, המתגעגעים כנראה למעט חסד. הציפור (קנרית? גם כאן מכשול השפות), היתה לי נקודת אור אחרונה במסע הקרב לסיומו. אולגה משכה ומשכה אליה הביתה, הבטיחה לי כפיתוי "צילומים אמיתיים מדרוהוביץ'", שלא נמצאו, וגם לא ציפיתי שיימצאו. מה שהיא רצתה, בין השאר, הוא ש"היהודייה מישראל" תיקח לארצם של היהודים את אלבום היודאיקה, שכאן לא יביא תועלת לאיש, אמרה אולגה. לא, אני לא מעוניינת ב"אמנות יהודית", באתי לכאן למצוא משהו אחר. אבל לקחתי. שלא לאכזב. לקחתי את שריד היהדות האחרון שנשאר לאולגה, כבר אבד עליו כלל ואין למי להשאיר, לקחתי אותו למקום שלו, לישראל.

במטוס "לוט" כולם מדברים פולנית: יהודים ישראלים שחוזרים מביקור, מי בזאקופנה ומי בצ'יקוצ'ינה, ופולנים שנוסעים לישראל. "אני באה מדרוהוביץ", זה באוקראינה, לשעבר פולין, אמרתי למי שרצה לשמוע. יהודייה מניו־ג'רסי סיפרה לכל מי שרצה לשמוע שבנה איבד בדרך למטוס "תמונה", וכמה הוא מצטער. התמונה התגלתה כ"פוסטר מאושוויץ", והבן לא נח ולא שקט עד שמצא אותו מתגלגל אי־שם במטוס. הדיילת הסבירה לי בנימה הפולנית המוכרת ש"יש לי מחלת אוזניים", כשחשתי לחץ נורא בנחיתה. חבורת צליינים, על דש מעילם כתוב: "ש'וֹיִנְטָה ז'מֶיה", ארץ הקודש, לאן מועדות פניהם בשעת לילה מאוחרת זו, מהי בשבילם "ארץ הקודש". האם זו הארץ שלנו, שלי?

באחד מערבי אותו שבוע ב"פולין" שירטטתי לי ביומן־המסע מפה פרטית של דרוהוביץ: כל הרחובות שהלכתי בהם סוף־סוף מחוברים, גם אם לא בצורה הכי מוצלחת. גם כאן התפצלה המפה על־פני שני דפים לא מחוברים, וכמה רחובות מרכזיים חסרו בה. כל אותו לילה לא ישנתי, וגם בלילות האחרים לא כל־כך, ועכשיו, אחרי הנסיעה, אני עדיין שם, בפולין, מחפשת ומחפשת.

אוגוסט 1995

ההתחלות

וכל זה הוא רק התחלה.

הקווים קצת פחות מטושטשים, והמפה, מפת הזמנים והמקומות והדמויות, מתחילה להיצבע וקווים מקשרים מחפשים בה זה את זה. הפרטים הנפרדים מתחילים לקבל משמעות משותפת, להינטע בתוך הקשר. עד עכשיו ההקשר עמד לחוד, והפרטים הידועים לא היו מחוברים אליו. עכשיו, מכל עבר נשלחים רמזיו של ההקשר הגדול, ההיסטורי, הגיאוגרפי, ומוצאים את דרכם אל הפרטים הידועים, שמתמקמים בתוכם ומתרחבים. זה לא דומה לתמונה מטושטשת שקוויה מתחדדים, כי לא אגיע לעולם אל התמונה המחוודת, זו שבמקור. זה דומה יותר לצירוף של שני שקפים שקוויו של האחד מסתדרים יחד עם כמה מהנקודות הפורות־בלי־קשר של האחר. אלא שכל נקודה שנופלת נכון בתוך המתאר הכללי, האובייקטיבי, רק מתחילה להתגלות בכל סתימותה. ככל שהעין מתמקדת בה יותר, ודווקא כשכבר אינה תלושה לגמרי, מתגלה שכלל אינה נקודה, אלא סך־כל של נקודות, שגם הן סך־כל, או אוסף, של נקודות. לא מפוענחות בדיוק כמו שהיו קודמותיהן, הקרובות יותר לפני השטח.

התודעה נעצרת לרוב על ספן של הכותרות הגסות, כך נוח וטבעי יותר. הדמיון נעצר על ספו של הבנלי, המעובה, הלעוס היטב לגושים־גושים, ונותר לכן רחוק ולא מציאותי. אנחנו רואים את "הרכבות" ונעצרים על ספן – משהו נורא, אטום, ארוז בחבילה, ולא מתפרט הלאה. נורא, אומרים, לא מסוגלים, לא רוצים, מדוע נרצה, לדמות לעצמנו רגע אחד ויחיד מהרגעים שלפני הקרון, שלפני האיסוף. רגע אחד מאלה שהרכיבו את השגרה לשלביה, את כל אחת מדרכי השרידה, את הזמנים שלפני המאבק על שרידה. רק רגע אחד מהשלב שלפני, זה של הלבטים, הידיעה או אי־הידיעה, והכורח להכריע בין אפשרויות. רק הרגע שבו אבי החליט (או רק תיכנן?) לברוח לרומניה, שאכן התגלתה כגובלת בדרוהוביץ' מדרום־מערב.

ולא יותר. אבל גם את זה אי־אפשר.
לא, עוד לפני. זו לא ההתחלה. זהו רגע גורלי, ואני ענייני ביומיום, בהתהוות של הדברים לאטם. ענייני גם במה שהיה לפני, בבני־האדם בלי "המלחמה". ההורים שלנו שבאו מ"שם" אף פעם לא היו בני־אדם לעצמם, כי כל זה – האהבות והנעורים וההתבגרות והוריהם שלהם – הכל התרחש שם. והשם הזה הרי נמחק. בשבילנו, לתאר לעצמנו רגע בחיי הורינו שם, במרחב שבינתיים נמחק, ולפני המלחמה ששטפה את העבר ומקומותיו כמו במבול, הוא בלתי־אפשרי, מעבר למסך. לכן צריך להתחיל עוד מזה.

המחברת, שאיבדה את אביה בגיל רך, מתעדת בספר מרגש זה את חיפושיה אחר זהותה, אחר הביוגרפיה המשפחתית שלה ואחר דמות האב. זהו סיפור פרטי, חיפוש אינטנסיבי אחר שייכות - לנופים, לאנשים שאינם עוד, להיסטוריה. ועיקרו בתהליך החיפוש עצמו, ובאכזבה על המעט שנמצא. אך זה גם סיפורו של דור שלם החי בארץ, במציאות שתבעה למחוק את העבר, ושל המחיר ששילם על-כך. ד"ר חנה הרציג היא חוקרת ומבקרת ספרות, וזהו ספרה הלא-מחקרי הראשון.

דאנאקוד 32-20213

עם עובד